

Annalee Newitz

DÖRT KAYIP ŞEHİR

Kentsel Çağın Gizli Tarihi

Türkçesi: **Çiğdem Köfüncü**

the KİTAP

Annalee Newitz

DÖRT KAYIP ŞEHİR

Kentsel Çağın Gizli Tarihi

Dört Kayıp Şehir: Kentsel Çağın Gizli Tarihi
Copyright © 2021, Annalee Newitz

Kitabın özgün adı: Four Lost Cities: A Secret History of the Urban Age

Genel Yayın Yönetmeni: Prof. Dr. Ali Atıf Bir
Yayın Koordinatörü: Fahri Ercan
Çevirmen: Çiğdem Köfüncü
Editör: Selin Saraçoğlu Bayraklı
Son Okuma: Fahri Ercan
Sayfa ve Kapak Tasarımı: Alla Özabat

© 2024, bu kitabın Türkçe yayın hakları Akçalı Telif Ajansı aracılığıyla W. W. Norton & Company'den alınmış olup Aabir A.Ş.'ye aittir.

1. Baskı: The Kitap, Nisan 2024

ISBN:978-625-6611-46-7
Sertifika No: 47690

Yaz Basım Etiket ve Ambalaj Tic.Ltd.Şti
Kurtköy Mah. Ankara Cad. Yelken Plaza No: 289
İç Kapı No: 21 Pendik/ Istanbul
Sertifika no: 53624
www.yazbasim.com

Aabir A.Ş.
Masaldan İş Merkezi F-4 Üsküdar/İstanbul
T: 0216 521 60 12
www.thekitapyayinlari.com | iletisim@thekitapyayinlari.com
siparis@thekitapyayinlari.com

The Kitap, Aabir A.Ş. yayın markasıdır.

Annalee Newitz

DÖRT KAYIP ŞEHİR

Kentsel Çağın Gizli Tarihi

Çeviri: Çiğdem Köfüncü

the KİTAP

YAZAR HAKKINDA

Annalee Newitz, bilim kurgu ve kurgu dışı alanında çok sayıda eser vermiştir. *The Terraformers, The Future of Another Timeline* ve *Autonomous* romanlarının yazarıdır. Çok sayıda bilim haberinde imzası bulunan Newitz, *Dört Kayıp Şehir (Four Lost Cities)* kitabıyla *Los Angeles Times*'ın verdiği Book Prize ödülün finaline kalmıştır. *New York Times* ve diğer gazetelerde köşe yazarlığı yapan Newitz, *New Scientist*'te aylık köşe yazılarını sürdürmektedir. Daha önce *The Washington Post, Slate, Popular Science, Ars Technica, The New Yorker* ve *The Atlantic*'te de yazıları yayımlanmıştır. Hugo Ödüllü podcast Our Opinions Are Correct'in ortak sunucusudur. Daha önce io9'un kurucusu ve Gizmodo'nun genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır.

ÇEVİRMEN HAKKINDA

Çiğdem Köfüncü, 1973 İstanbul doğumludur. Ortaokul ve lise eğitimini İngilizce olarak tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olmuştur. Uzun yıllar satış sektöründe yönetici olarak çalışmış, aynı zamanda radyo programcılığı, seslendirme ve TV programcılığı yapmıştır. Son sekiz senedir çevirmenlik mesleğini profesyonel anlamda sürdürmekte ve çevirisini yaptığı yüzlerce eserle okurla buluşmaktadır.

Bu kitap Iasos, Acesco, Hygieia ve Panakeia için
mütevazı bir armağandır.

Ama daha da önemlisi hayatta kalan Chris Palmer'a
sevgiyle adanmıştır.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ: **Bir Şehri Nasıl Kaybedersiniz?** 13

BİRİNCİ KISIM: **ÇATALHÖYÜK / Kapı Eşiği**

1. Bölüm: Yerleşik Hayatın Şoku 31
2. Bölüm: Tanrıçalarla İlgili Gerçek 53
3. Bölüm: Tarih İçinde Tarih 71

İKİNCİ KISIM: **POMPEİİ / Cadde**

4. Bölüm: Via dell'Abbondanza'da İsyan 93
5. Bölüm: Toplum İçinde Yaptıklarımız 115
6. Bölüm: Dağ Yandıktan Sonra 138

ÜÇÜNCÜ KISIM: **ANGKOR / Rezervuar**

7. Bölüm: Tarımın Alternatif Tarihi 155
8. Bölüm: Suyun İmparatoru 171
9. Bölüm: Emperyalizmin Kalıntıları 193

DÖRDÜNCÜ KISIM: **CAHOKİA / Plaza**

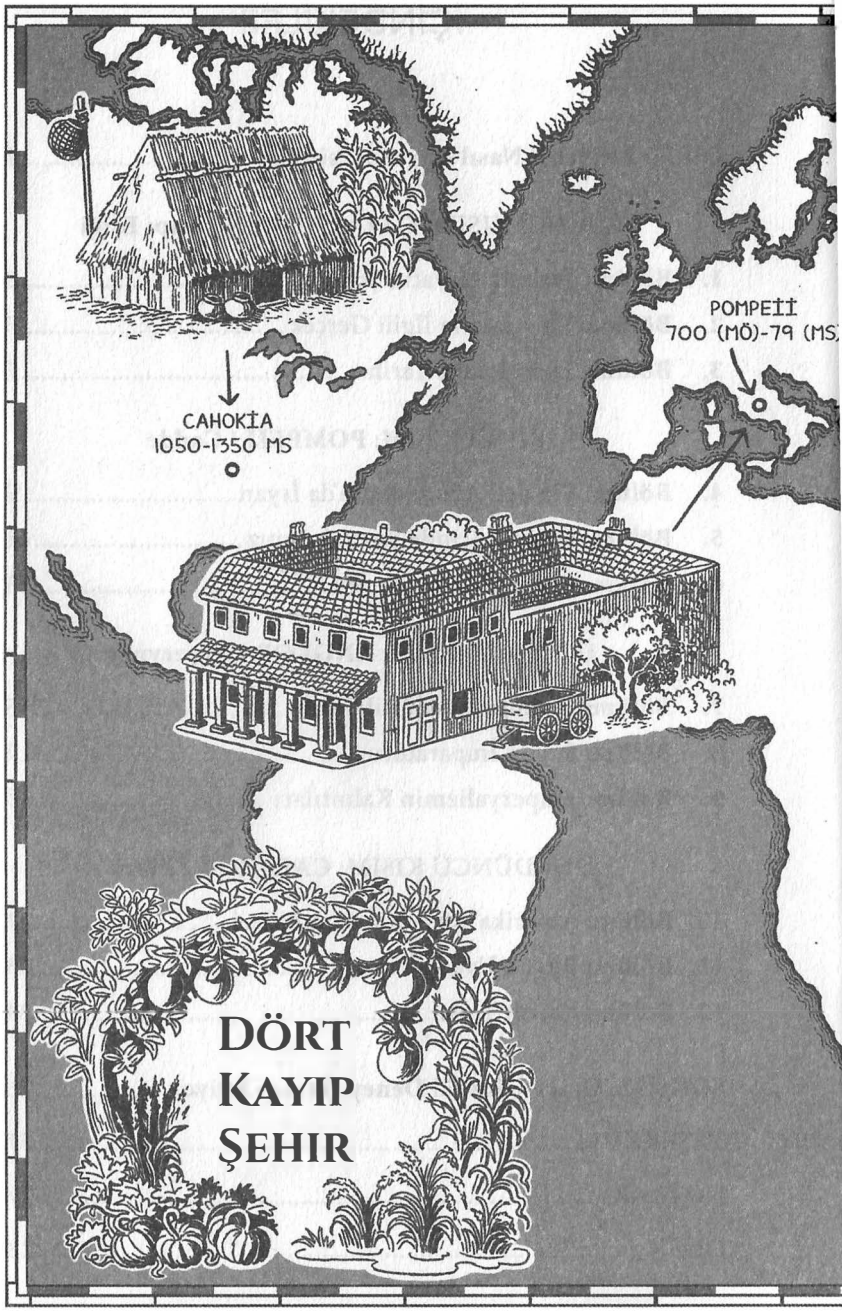
10. Bölüm: Amerika'nın Antik Piramitleri 217
11. Bölüm: Büyük Uyanış 236
12. Bölüm: Kasıtlı Terk 249

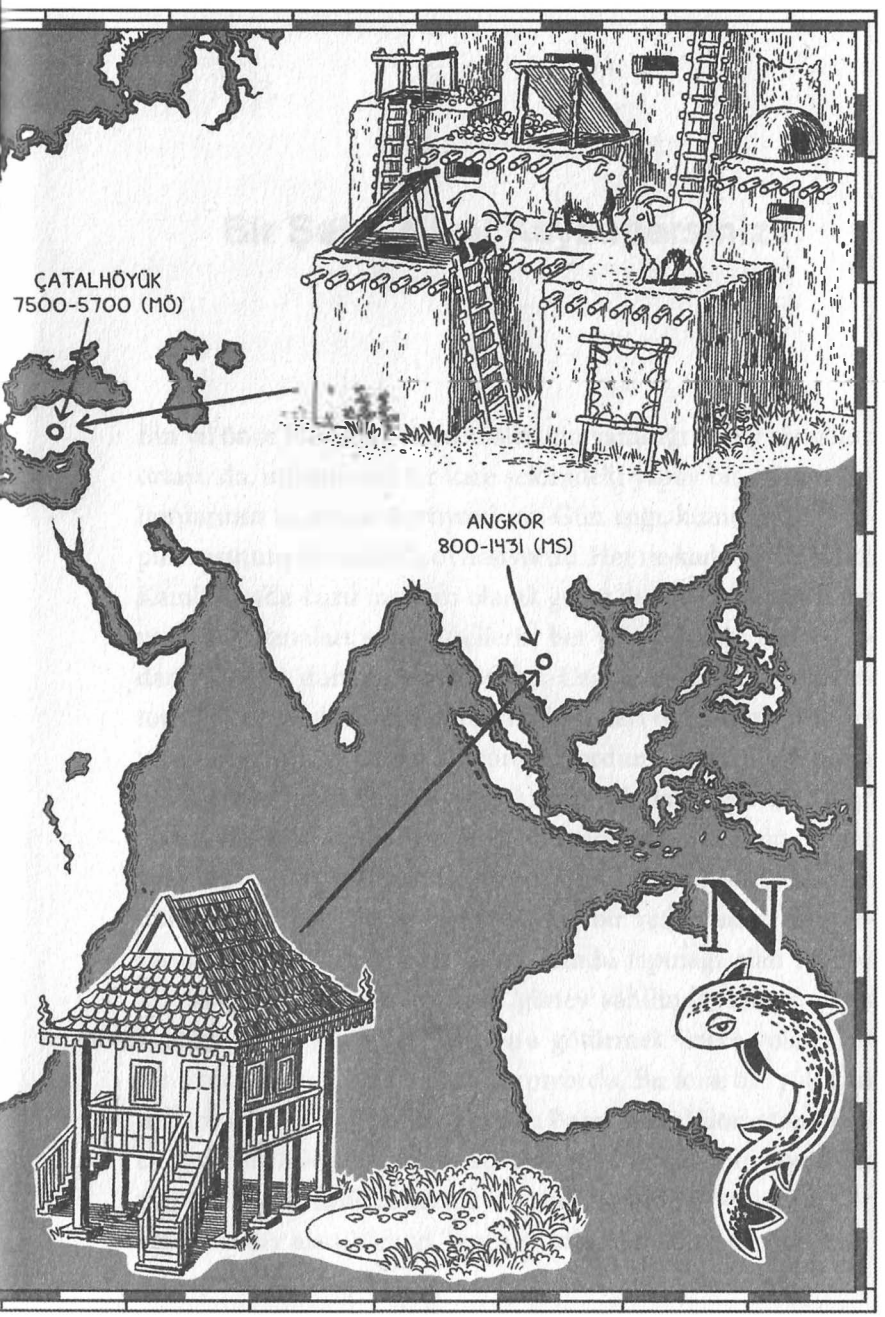
SONSÖZ: **Uyarı – Sosyal Deney Devam Ediyor** 263

TEŞEKKÜR 271

NOTLAR 273

DİZİN 287

POMPEİİ
700 (MÖ)-79 (MS)
CAHOKİA
1050-1350 MS
DÖRT
KAYIP
ŞEHIR

ÇATALHÖYÜK
7500-5700 (MÖ)
ANGKOR
800-1431 (MS)
N

GİRİŞ

Bir Şehri Nasıl Kaybedersiniz?

Bin yıl önce hidrolik mühendislerinin yarattığı yapay bir gölün ortasında, mükemmel bir kare şeklindeki yapay bir adanın kalıntılarının üzerinde duruyordum. Gün ışığı, kumtaşından yapılan aşınmış duvarlarda oynaşıyordu. Her ne kadar bu mevsim Kamboçya'da kuru mevsim olarak geçse de mevsime uymayan yağmur fırtınaları yerel çiftçilerin her yıl yaktıkları tarlalarından yükselen dumanı temizlemişti. Uzakta, eski Kmer İmparatorluğu'nun başkentinin mimari şaheserleri olan Angkor Thom ve Angkor Wat'ın kulelerini görebiliyordum. Zirve döneminde bir milyon kişinin ikamet ettiği Angkor, bir zamanlar dünyanın en kalabalık şehriydi. Ben de işte bu şehrin merkezinin hemen yanında duruyordum. Ayaklarımın altında Kral I. Suryavarman döneminde, Batı Baray isimli devasa bir rezervuarın tam ortasına inşa edilmiş bir 11. yüzyıl Hindu tapınağı olan Mebon uzanıyordu. O sabah körfezin güney sahilinde, birkaç papel karşılığında ziyaretçileri Mebon'a götürmek üzere yola çıkan bir avuç motorlu tekne göze çarpıyordu. Bu kısa bir yolculuk değildi; dikdörtgen şeklindeki Batı Baray sekiz kilometre, kabaca tipik bir havaalanındaki üç uçak pisti uzunluğundaydı. Bin yıl önce işçiler körfezi kazmayı bitirdiklerinde rezervuarın tam kalbinde yer alan Mebon Tapınağı kilometrelerce çaptaki kuru bir toprak parçasıydı.

Mebon'ın süslü taş kapılarının ardında, herkesin görebildiği ama sadece seçilmiş birkaç kişinin kıyılarına ayak basmasına izin verilen, daha küçük bir başka rezervuar vardı. Tam ortasında büyük kafası dört kolundan birinin üzerine yatmış, 6 metre boyundaki bronz bir Vişnu heykeli uzanıyordu. Hacılar, dünya var edildiğinde buraya sudan hayat getiren Hindu tanrısına olan saygılarını göstermek için suların içinden geçirmişlerdi. Mebon için suyun ilahi gücüne olan saygıyı ifade eden bir anıt da diyebilirsiniz. Fakat o aynı zamanda, yaptıkları Batı Baray gibi büyük rezervuarlar sayesinde yıllık muson taşkınlarını önleyen ve kuru mevsim döneminde kanal sistemleri aracılığıyla suyu uzaktaki dağ nehirlerinden yönlendirerek şehrin susuzluk sorununu çözen Angkorlu işçilerin yaratıcılığının da bir kanıtıdır.

Bulunduğum parlak sular ve tapınağın yıpranmış duvarlarıyla çevrili yerden, asırlar önce körfeze baktığımı, kokulu çiçek ve tütsü demetleri taşıyan Kmer yerlileri ve komşu krallıklardan gelen devlet adamlarıyla dolu festival teknelerini gördüğümü hayal etmeye çalıştım. Muhteşem bir şey olmalı, diye düşündüm. Ama burası hakkındaki romantik hayalim fazla uzun sürmedi.

Öfkeli bir şekilde başıyla körfezi işaret eden Damian Evans, "Burayı bu kadar mahvetmelerine bir türlü inanamıyorum," dedi. Evans son yirmi yıldır yaptığı çalışmalarla Angkor'un şehir sistemine dair anlayışımızı büyük ölçüde değiştiren ve Fransız Asya Araştırmaları Enstitüsü'nde görev yapan bir arkeologdur. Kum rengi saçları, hayat dolu bir gülümsemesi olan bu Avustralyalı, onlarca yılını Kmer İmparatorluğu'nun gelişimiyle ilgili yazılar yazmakla geçirmiştir. Öte yandan imparatorluğun başarısızlıklarının da son derece farkındadır.

Evans, Mebon'ın şu an halen devam etmekte olan detaylı restorasyonunun bir kısmının yer aldığı, yanımızdaki tahta panonun üzerinde duran soluk bir arazi haritasını işaret etti.

Yüksekliklere bakınca doğu-batı odaklı bir dikdörtgen olan Batı Baray'ın araziye doğru hafifçe uzanan eğimini görebiliyordunuz. Bu eğim sayesinde rezervuarın doğu ucu suyla dolarken batı ucu kuru kalıyordu. Sonuç olarak körfezin hayal ettiğim dikdörtgen şeklindeki parlak göl gibi görünmesine çok nadir rastlanıyordu. Onun yerine genelde çamurlu, kenarları pütürlü olan derin bir havuza benziyordu. Fakat bu Kmer mühendislerinin yetersizliği yüzünden değildi. "Burayı yüzey seviyesinde inşa edebilirlerdi ama kral, mühendislerinin burayı yaparken Hintli gurulara yakışır şekilde doğu-batı odaklı temaya bağlı kalmalarını istedi," diye açıkladı Evans. Kmerler kralın rezervuarı gibi büyük yapıların gökyüzünde güneşle yıldızlarınkine benzer bir yörüngeye odaklı olması gerektiğine inanırlardı. Başka bir deyişle Kral Suryavarman, uğurlu astrolojik işaretleri iyi bir hidro mühendislikten daha fazla önemsiyordu. Bu rezervuar antika bir ganimetti. İklim krizinin çalkantılı dönemlerinde sürekli artan nüfusu hatalı şekilde stokladığı sularla besleyen Batı Baray, uzun dönemde Angkor şehir planlamasının şablonu haline geldi.

Eğer "astroloji" kelimesinin yerine "siyaset" kelimesini koyarsanız, Evans'ın gözleminin aynısını son 1000 yılda inşa edilmiş her şehrin tasarımı için yaparsınız. Şehir liderleri iyi yollar, işlevsel kanalizasyonlar, güvenli pazar yerleri ve bunun gibi kentsel hayata kolaylık sağlayan yatırımlar yapmak niyetiyle değil, siyasi sebeplerden ötürü güzelliklere kaynak aktarmıştır. Bunun sonucu olarak şehirler nefes kesici görünse de fırtına, sel ya da kuraklık gibi felaketlere karşı yeterince dirençli olamamıştır. Bir şehir doğanın saldırılarından ne kadar çok çektiyse, siyasi statüsü de o kadar çekişmeli olmuştur. Böylece yıkılan baraj ve evleri tamir etmek daha da zorlaşmıştır. Bu kısır döngü şehirleri var oldukları sürece hiç rahat bırakmamıştır. Bu döngü bazen kentin yeniden canlanmasıyla, çoğu kez de ölümüyle son bulmuştur.

10 ve 11. yüzyıllarda Angkor zirve noktasındayken, kralları binlerce işçiyi yönetiyordu. Bunlar şehrin saraylarını, tapınaklarını, yollarını ve kötü tasarlanmış kanallarını yapan kişilerdi. Bu yapıların birçoğu Kmer krallarının görkemini artırmak niyetiyle inşa edilse de kuru mevsimde bile çiftçilik yapan sıradan vatandaşlara da yardımcı oldu. Fakat 15. yüzyılın başlarında, bölgede büyük bir kuraklık yaşandı ve hemen ardından gelen bir sel felaketi[1] Angkor'un kötü tasarlanmış su altyapısını en az iki defa yerle bir etti. Şehir parçalanırken zenginle fakir arasındaki uçurum da giderek genişledi. On yıllar içinde Kmer kraliyet ailesi, konutlarını Angkor'dan bir kıyı şehri olan Phnom Penh'e taşıdı. Bu durum krallarının günümüzün Kamboçya, Vietnam, Tayland ve Laos isimli ülkeleri de dahil olmak üzere Güneydoğu Asya'nın büyük bir kısmına egemen olduğu bir şehrin sonunun başlangıcı oldu. 16. yüzyıl itibarıyla şehrin nüfusu giderek azaldı ve geriye sadece Angkor'un çürüyen kentsel sistemiyle çevrili birkaç küçük köy ve çiftlik kaldı. Kralların sarayları terk edildi ve yapay körfezler yapraklarla kaplı ormanın zemini haline geldiler. Kmer İmparatorluğu'nun efsanevi tapınaklarını sadece bir grup keşişin iskeletleri korudu.

19. yüzyılda Henri Mouhot isimli Fransız bir kâşif, "kayıp şehir" Angkor'u bulduğunu iddia etti. Her ne kadar o dönem bölgeye giden Avrupalı ziyaretçilerden Angkor Wat tapınağında yaşayan keşişlerin olduğu öğrenilse de, Mouhot yazdığı popüler seyahatnamesinde bu kayıp medeniyete ilk adım atan kişinin kendisi olduğunu söyledi. Asırlardır hiçbir insanın orayı görmediğini ve şehrin eski Mısır'dakileri andıran harikalarla dolu olduğunu iddia etti. Bu sürdürülmesi kolay bir hikâyeydi. Şehrin dramatik şekilde çökmüş, duvarları dev ağaçların kökleriyle ikiye ayrılmış olan tapınaklarının fotoğraflarını gören macera hikâyelerine meraklı Batılılar, Mouhot'a büyük bir hevesle inandılar. Baştan beri aksini gösteren kanıtlar olmasına

rağmen, Angkor'un kayıp şehir olarak konumlandırılması basın tarafından uydurulmuş bir şeydi.

"Kayıp şehir", Batılı fantezilerinde giderek kıymet gören bir kavramdır. Aquaman gibi pek çok hayali yaratığın devasa denizatlarına bindiği görkemli ve keşfedilmemiş dünyalara atıfta bulunur. Fakat kayıp şehirlere inanmayı istememizin tek sebebi, bu hayali ve romantik hikâyelere duyduğumuz sevgi değildir. Bizler dünya nüfusunun büyük bir kısmının, iklim krizi ya da yoksulluk gibi çözülmeyen sorunlarla boğuşan şehirlerde[2] yaşadığı bir çağdayız. Modern metropollerin sonsuza kadar yaşaması beklenmiyor ve tarihi kanıtlar, geçmiş son sekiz bin yılda insanların buraları defalarca terk ettiklerini gösteriyor. İnsanlığın ölmeye mahkûm yerlerde yaşadığını fark etmek çok korkunç. Kayıp şehir efsanesi de insanların medeniyetlerini nasıl yok ettikleri gerçeğini belirsizleştiriyor. İnsanlık tarihindeki terk edilmiş kentlerin en muhteşem dört örneğini inceleyeceğimiz bu kitap işte o gerçek hakkında. Bu kitaptaki metropollerin hepsinin kendine has bir sonları var ama uğradıkları başarısızlık ortak. Her biri, çevresel krizlerin yanı sıra uzun süreli siyasi istikrarsızlık dönemlerinden de mustaripti. Angkor gibi güçlü ve yoğun nüfuslu bir şehir bile barajlarının yerle bir olması ve kraliyet meclisinde yaşanan karmaşa gibi çifte darbeden sağ çıkamadı. Bu sorunlu bölgelerde bir gelecek kurmayı başaramadıkları için kentliler köklerini bırakıp çok büyük bedelleri olacak bir şey yaptılar ve yuvalarına sırtlarını dönüp gittiler. Bu şehirler Atlantis gibi, bir anda suların altındaki efsanevi bir âleme gömülüp giderek yok olmadı. Kaybolmadılar da. İnsanlar haklı sebeplerden ötürü, şehirleri bilinçli bir şekilde terk etti.

Bu kitapta keşfedeceğimiz ilk şehir, yüz binlerce yıl göçebe bir yaşam sürdükten sonra insanların tarımla uğraşmaya başlayıp yerleşik hayata geçtikleri yaklaşık 9000 yıl önceki neolitik çağda kurulan Çatalhöyük'tür. Günümüzde esrarengiz kalıntıları iki alçak tepenin altında gömülü olan şehir, Türkiye'nin

merkezindeki Anadolu bölgesinde yer alır. Modern standartlara göre küçük olsa da (yaklaşık bin yıllık sürede nüfusu 5000 ila 20.000 arasında değişmiştir) zamanının metropollerinden biriydi. O dönemde bahsi geçen bölgede yaşayan çoğu insan, nüfusu yaklaşık 200 kişi olan köylerden daha büyük bir yerleşim yeri görmemişti. Çamur ve sazlıklardan inşa edilen Çatalhöyük, iç mekânlarına merdivenler ve çatıdaki kapılarla erişilen, birbirine bağlı konutlardan oluşan geniş bir sığınaktı. Sakinleri yazmayı bilmese de geride binlerce heykelcik, resim ve sembollerle süslenmiş kafatasları bıraktılar.

MÖ altıncı binyılın ortalarında Çatalhöyük halkı, kentin yoğun ve kalabalık kaldırımlarını arkasında bırakıp gitti. Bunun pek çok sebebi vardı: Doğu Akdeniz bölgesindeki kuraklık, sosyal yapılanmadaki sorunlar ve muhtemelen şehrin kendi yerleşimi. Oradan ayrılanların çoğu yeni tip şehirler bulamadı, onun yerine köylere ya da göçebe hayata geri döndüler. Sanki sadece Çatalhöyük'ü değil, şehir hayatının kendisini de reddetmişlerdi. Zamanla hem şehir hem de şehrin yolları kumların altına gömüldü. Avrupalı arkeologlar 20. yüzyılda şehri "bulduklarında", buranın kültürü yerel halk için bir mitten ibaretti. Türk çiftçiler sabanlarına düzenli olarak muhteşem eserler takıldığı için tepelerin altında gerçek bir şehrin gömülü olduğunun farkındaydı ve tepelerden birinin üzerinde hâlâ şehrin birkaç duvarı görünüyordu. Fakat hiç kimse orada kimlerin yaşadığı hakkında bilgi sahibi değildi.

Çatalhöyük'le ilgili yerli halkın bile daima nerede olduğunu bildiği bir şey kaybolmuştu. Araştırmacılar hâlâ Çatalhöyük halkının, dünyaları hakkında neye inandıklarını anlamakta güçlük çekiyor. Oraya ziyarete gittiğimde, arkeologlar orada yaşayan insanların tarihe mi yoksa ruhaniyete mi veya ikisine birden mi inandıkları hakkında ateşli bir tartışma içindeydiler. Evlerinin duvarlarına neden belli desenler çizmişlerdi? Kapı eşiklerini neden boğa boynuzlarıyla süslemişlerdi? Ölülerini neden yatakla-

rının altına gömüyorlardı? Bazı fikirlerimiz var ama kesin bir şey yok. Zira binlerce yıl önce oraya yuva diyen insanlara anlamlı gelen bu kültürel dokuyu kaybetmiş durumdayız.

Yine de sakinleri, hem kentsel yaşamı değerinden daha fazla sorun haline getiren problemleri anlamamız hem de günlük yaşamlarını tekrar inşa edebilmemiz için geride yeterince iz bıraktılar.

Keşfedeceğimiz bir sonraki şehir, kesin konumu bir süreliğine kaybolmuş da olsa asla unutulmayan bir yer. Akdeniz'in güneşli sahillerindeki turistik bir Roma kasabası olan Pompeii. MS 79'da Vezüv Yanardağı'nın patlamasıyla birlikte şehir volkanik küllerin altına gömülmüştür. Görgü tanıkları ve tarihçiler şehrin bu korkunç kaderini kayıtlara geçirmiş ama Pompeii'nin sistematik bir şekilde kazılması 18. yüzyılı bulmuştur.

Pompeii'nin terk edilmesinin çok basit bir sebebi var gibi görünebilir. Herkesi uzaklaştırmak için, 482°C sıcaklığıyla kasabaya doğru inen prokilastik akıntılar gibisi yoktur ama hikâyenin tamamı bu değil. Pompeii geçmişte de doğal afetler yaşamıştı, örneğin Vezüv patlamadan on yıl önce şiddetli bir deprem geçirmiş ve yeniden toparlanıp eski haline dönmüştü. Orada yaşayanlar kentin tehlikeli bir yer olduğunu biliyorlardı. Hatta patlamanın olduğu sabah, sakinlerin yarısından fazlası şehri boşalttı; dağdan dumanlar çıkmaya ve patlamadan saatler evvel tetikleyici depremler olmaya başladığında şehirden kaçtılar.

Şehrin terk edilmesiyle ilgili popüler söylentiler, Romalıların batıl inançlar ve korkudan ötürü gömülü şehirden uzak durdukları ve bir zamanlar bulunduğu yerin izlerini kısa sürede kaybettiklerini anlatır. Ama bunun gerçekle uzaktan yakından alakası yok. Pompeii'nin terk edilmesini antik tarihin en büyük yardım çabalarından biri takip etti. İmparator Titus patlamadan sonraki hasarı belirlemek için şehri iki kez turladı ve bir zamanlar yemyeşil olan arazilerin kalın ve çok sıcak kül tabakasının altında kalıp zehirli dumanlar saçtığını gördü. Pompe-

ii artık kurtarılamazdı. Titus ve ardından gelen erkek kardeşi Domitian, evlerini kaybeden insanların hayatlarını yeniden kurmaları için imparatorluğun gittikçe büyüyen servetini kullandı. Hayatta kalanlara para tahsis edip evlerini inşa etsinler diye işçilere ödeme yaptılar. Arkeologlar yakın zamanda yeni keşfettikleri kanıtlar sayesinde imparatorluğun bu göçmenleri yakınlardaki Napoli gibi sahil kasabalarına gönderdiklerini, konaklamaları için yolları ve mahalleleri genişlettiklerini öğrendiler. Birçok kişi patlamada öldüğü ve servetlerini geride bıraktığı için devlet serbest bırakılan kölelerin, efendilerinin ticari mülklerini devralmalarına izin verdi. Özgür kalan bu eski köleler de kendilerine son derece müreffeh bir hayat kurdular. Pompeii kaybolmuş olabilir ama Roma şehirciliği yaşamaya devam etmişti. MÖ 79'da Pompeii'yi tamamen örten küller sayesinde, Romalıların korumak için çok çalıştıkları kozmopolit kültürün yalın bir resmini görebiliyoruz. Pompeii'nin ölümüne doğru uzanan bu yüzyıl, imparatorluğun çok büyük değişimler geçirdiği bir dönemdi. Kadınlar, köleler ve göçmenler birtakım haklara sahip oldular ve siyasal iktidara nüfuz ettiler. Yeni bir tür çokdilli halk kültürü doğuyordu, bu sürecin izlerini sıradan insanların duvar resimleri çizdiği, tavernalarda sarhoş olduğu, hamamlarda ve şehrin çok ünlü genelevinde sosyalleştikleri sokaklardan takip edebiliyoruz. Gelecek bin yılda Batı'da şehir hayatı Pompeii sayesinde şekillenmeye devam etti. Pompeii'nin kaderi, bir şehrin terk edilmesinin onu ayakta tutan kültürün çökmesiyle aynı şey olmadığının en büyük kanıtıdır.

On beş yüzyıl sonra, Pompeii'nin tek bir günde yaşadığı felaketin benzerini Angkor ağır çekim bir şekilde yaşadı. Tek bir volkanik patlama yerine, şehir bir asır süren iklim krizinin pençesine düştü. Süre farklı da olsa sonuçları aynıydı. Evans'ın Batı Baray'da tarif ettiği sellere benzer çevresel felaketler, şehir nüfusunun çoğunluğu için kenti yaşanılmaz hale getirdi. Fakat son yumruğun doğayla hiçbir alakası yoktu. Angkorian kralları,

şehrin can damarı olan kanal sistemlerini yeniden inşa edecek işçi ordularını daha fazla komuta edemedi. Belki de Angkor şehir planlamasının en sürdürülemez ve istikrarsız tarafı rezervuarları değil, zorunlu işçiliğe dayanan katı sosyal hiyerarşiydi.

Bu sırada Amerika'da bir başka büyük ortaçağ şehri, genişleyip daralıyor ve kaderinin tersine çevrilmesi imkânsız manzarasını asla silinmeyecek bir şekilde tarihe kaydediyordu. Avrupalıların gelişinden önce Kuzey Amerika'daki en büyük şehir Cahokia'ydı. Mississippi Nehri'nin kıyısındaki küçük bir köyden, nehrin iki yakasına birden yayılan 30.000 kişilik nüfusa sahip bir metropole dönüştü. Cahokialılar bugünkü St. Louis, Missouri ve Doğu St. Louis ile Collinsville ve Illinois'un bulunduğu yerlere çok yüksek toprak piramitlerle yükseltilmiş geçitler inşa ettiler. Evleri ve çiftlikleri güneydeki tüm insanları çeken festivallerin düzenlendiği kutlama merkezlerinin arasına yayılmıştı. 900 ila 1300 yılları arasında Cahokia, nehir boyunca Wisconsin'den Louisiana'ya kadar uzanan tüm kasaba ve köyleri birleştiren sosyal ve ruhani bir hareket olan Mississippi kültürünün merkeziydi.

Chakoia'da arkeologların şehrin en büyük tören piramidi olan Keşişler Höyüğü'nün hemen yanındaki kalabalık bir mahalleyi keşfettikleri kazılara iki yaz boyunca eşlik ettim. Yerel halkın tamamen "yakınlardaki çukurlardan" sepetlerle taşıdıkları kille inşa edilen Keşişler Höyüğü 30 metre yüksekliğindedir ve Giza'daki Büyük Piramit büyüklüğünde bir taban alanına sahiptir. Fakat arkeolog Sarah Baires ve Melissa Baltus o piramidin tepesinde kimin yaşadığıyla ilgilenmiyordu. Onlar Cahokia'daki sıradan insanların nasıl yaşadıklarını bilmek istiyordu.

Ellerim ve dizlerim çamura batmış, bileklerim sinekler tarafından ısırılmış, ensem güneşten yanmış bir vaziyetteyken Baltus'un "kasıtlı terk" dediği şeyle yüz yüze geldim. Cahokialılar bir yapıyı kullanmayı bitirince, yapının kaderini bir törenle mühürlerdi. Yapının ahşap direklerini çıkartır ve ateşte yak-

mak üzere kenara atarlardı. Direklerden kalan boşlukları bazen renkli kille, bazen de evin içinde yaşanırken kullanılan çanak, çömlek gibi aletlerin kırık parçalarıyla doldururlardı. Baires ve Baltus bir yapının zemininde kan rengi hematit tanecikleriyle kaplı büyük bir direk deliği buldular. Cahokialılar bazen yapının geride kalanını ateşe verir ve içindeki ev aletleriyle birlikte yakarlardı. Yangın söndükten sonra yerel halk, bir tabaka kille terk edilmiş mekânı "mühürler" ve üzerine yeni bir tane inşa ederdi.

Zamanla bu kasten terk etme töreni komşu bölgelere de yayıldı. Doğu St. Louis'de kazı çalışması yapan arkeologlar bir seferde yakılmış düzinelerce evin bulunduğu bir alan keşfetti. Alevlerin duvarları yuttuğu evlerin içinden mısır, seramik ve çok güzel hazırlanmış mermi noktaları da çıktı. Belki de Cahokialılar, inşa edilmiş her çevrenin belirli bir ömrü olduğuna inanıyor ve bir gün tüm şehri kapatmayı düşünüyorlardı. Eğer böyleyse Cahokia baştan beri belirli bir ömre sahip olacağı düşünülerek inşa edilmiş, höyükleri inanılmaz yükseklikte olsa da kaderi en başından mühürlenmişti.

İnsanlar öleceklerini bildikleri bir şehri inşa etmek için neden bu kadar çok çaba sarf ediyorlardı? Yedi yıl önce bu kitap için araştırma yapmaya başladığımda, bu soru daha önce aklıma hiç gelmemişti. Çatalhöyük ve Cahokia beni büyülemiş ama çalışmalarımda modern şehirlere sıkışıp kalarak insanlığın geleceğine Casablanca, Saskatoon, Tokyo ya da İstanbul'un sokaklarından bakmıştım. Niyetim eğer onları düzgün tasarlarsak şehirlerin geleceğinin nasıl sonsuza kadar uzanacağını yazmaktı. Derken geçmişi araştırmayı istememe yol açan bir şey oldu.

Kopenhagdaki bir haftalık bir araştırma gezisinden döndükten sonra uzun zamandır görüşmediğim ve her zaman öfkeli ve yalnız biri olan babamın intihar ettiğini öğrendim. Onunla yıllardır konuşmamıştık. Ben Danimarka'da bilim insanları ve mühendislerle şehirlerin geleceği hakkında konuşurken, babam

uzun bir intihar notu yazıyordu. Notunda çok sevdiği çiçek bahçesinin bakımından, arazisinin kenarında büyüyen bir sekoyayı korumaları için şehirle verdiği mücadeleyi kaybedişine olan öfkesine kadar pek çok şey yazmıştı. Adli tabiple telefonda konuşurken donakaldım. Babamın mutsuz olduğunu biliyordum ama hep daha iyi olacağını düşünmüştüm. Bir gün normal bir ilişkimizin olacağını umut ediyordum. Her ölüm zordur ama intihar kaynaklı ölüm beraberinde acı dolu sorular getirir. Başka pek çok seçeneği varken babam neden ölümü seçmişti?

Babamın evraklarını, yayımlanmamış yarım düzine romanını ve e-postalarını karıştırırken onu önce benden, sonra da tüm dünyadan tamamen uzaklaştıran herhangi bir şey bulmaya çalıştım. Düzinelerce cevap vardı ya da belki hiç cevap yoktu. Kendime babamın o hapları neden yuttuğunu artık bunu sormaya katlanamayacağım âna kadar sordum.

Sonra da tamamen farklı bir şeye odaklanmak için kazı sezonunda Çatalhöyük'e gittim. Geçmişin derinliklerine yolculuk yaparsam şu anki kederimden kaçarım sandım. Fakat oraya vardığımda kendimi tek işleri ölümü araştırmak ve antik yaşamı mezarlardan öğrenmek olan insanlarla çevrili buldum. O dönemdeki ruh halime bakarak bunun benim için çok kötü bir şey olduğunu düşünebilirsiniz ama aslında ihtiyacım olan şey tam olarak buydu. Arkeolojiden ilham alarak sonunda babamın neden kendini öldürdüğünü sormayı bıraktım. Bunun yerine çok daha zor bir soruya döndüm: Babam nasıl yaşadı? Bana öğrettiği şeylerden nasıl bir rahatlama çıkarabilir ve onun yaptığı seçimlerden neler öğrenebilirdim? Bu soruları cevaplamak iyileşmeye giden yolda attığım ilk adım oldu.

Ayrıca bu, kitabın oluşumuna da ilham veren ilk şey oldu. Her şehrin ölümünün bir gizem olduğunu fark etmeye başladım çünkü biz genelde şehirlerin ölümüne izole bir şekilde bakarız. Yani dramatik terk ânına odaklanır ve şehrin o uzun hayat hikâyesini unuturuz. Oysa insanlar o şehrin tutunabilme-

si için asırlarını milyonlarca karar verip seçim yapmakla harcamışlardır. Bence birer şehir olarak nasıl yaşadıklarını değerlendirmediğimiz sürece, insanların şehirlerinin ölmesine neden izin verdiklerini anlayamayız.

Bu da bazı temel soruları sormakla mümkün olur. Atalarımız neden açık arazide yaşama özgürlüğünü pis kokulu kalabalık evlere, insan atıklarıyla dolu sokaklara ve bitmek tükenmek bilmeyen siyasi dramlara feda etmişlerdir? Ne tür bir mantıksız kararla yerleşik hayata geçip hasatları kolayca çürüyen ve aç kalmalarına yol açan çiftlikler kurmuşlardır? Binlerce insan nasıl olup da birlikte yaşama fikrine karar verip beraberce halka açık yerler inşa etmiş ve yabancıların eğlenmesi için kendi kaynaklarını kullanmıştır? Tüm bu cevapları bulmak için bu kitapta yer alan terk edilmiş şehirlerin kalıntıları arasında gezindim durdum. Onların hayat hikâyelerine daldım ve kültürel karmaşalarının az da olsa bir kısmını çözebilmek için yıllarımı araştırma yapmakla geçirdim. İnsanların niçin kaçtıklarını anlamak için, önce niçin geldiklerini ve kalabilmek için ne kadar çok çalıştıklarını bilmem gerekiyordu. Kendi inşa ettikleri yuvalarını terk ederken neler kaybettiklerini anlamak istedim.

Çatalhöyük, Pompeii, Angkor ve Cahokia'nın tarihleri ciddi şekilde farklı ama hepsi asırlar boyunca sürekli dönüşüm geçirdiler. Düzenleri de vatandaşlarıyla birlikte değişti. Uzaktan veya yakından şehre gelen göçmenler lezzetli yemeklerden uzmanlık gerektiren işlere, eğlenceden siyasi güç kazanma şansına kadar her şeyi değiştirdi. Bu göçmenlerin en önemlileri genelde şehir nüfusunun üçte ikisinden bile fazlasını oluşturan işçi sınıfıydı. Liderler şehri kendi köşk ya da villalarından yönetirken aslında bir şehri gerçek anlamda geçindirenler çiftçilik yapan, dükkân işleten ve yol inşa eden işçilerdi. Sanayi Devrimi'nden önce en değerli ekonomik ve siyasi güç insan işçiliğinden gelirdi. Ama bu işçiliğin farklı şekilleri vardı. Bazen ailedeki belirli kişilerin sürüleri otlatmak ya da yemek yapmak gibi, evi çekip çevirmek-

ten sorumlu olduğu ev içi işçilik gibi. Şehirler büyüdükçe elit sınıf, insanları sözleşmelerle ya da derebeylik yöntemi gibi çeşitli şekillerde köleleştirerek işçiliği organize etti. Şehir yaratmak aslında pek çok açıdan işçiliği organize etmekle olan bir şeydi. Bunu da ya güzellikle ya da zorla yapıyorlardı. Fakat genelde ikisinin karışımıydı diyebiliriz. Şehirleri siyasi ya da çevresel anlamda zora girdiğinde, işçiler bu baskıyı herkesten daha fazla hissederdi. Kalmak ya da gidip başka bir yerde yeniden başlamak arasındaki kararı vermeleri gerekirdi.

Dört Kayıp Şehir insanlığın geçmişindeki trajediler ve ölümle ilgilidir. Aynı zamanda küllerinden doğmak, net bir bakışla nerede olduğumuza bakmak ve bizi buraya getiren seçimlerle de alakalıdır. Bugün dünyanın pek çok şehrinde bizler de atalarımızın o dönemki kentlerde yaşadığı sorunları yaşıyoruz. Yozlaşan siyaset ve iklim değişikliğinden kaynaklanan felaketler gibi. Şu an nüfusun büyük bir kısmı şehirlerde yaşadığı için riskler de çok daha büyük. Şehirciliğin kaderi, insanlığın kaderinin boyunduruğu altındadır. Eğer geçmişteki hatalarımızı 21. yüzyılda da tekrar edersek, tüm gezegenin yüzünü değiştirecek zehirli bir şehircilik formatını yaymış oluruz; hem de iyi anlamda değil. Zaten şehirler susuzluk, yetersiz beslenme, pandemi ve evsizlik gibi pek çok sorunla mücadele ediyor. Metropollerde yaşamanın imkânsız, alternatiflerinin ise çok daha kötü olduğu bir geleceğe doğru yuvarlanıyoruz.

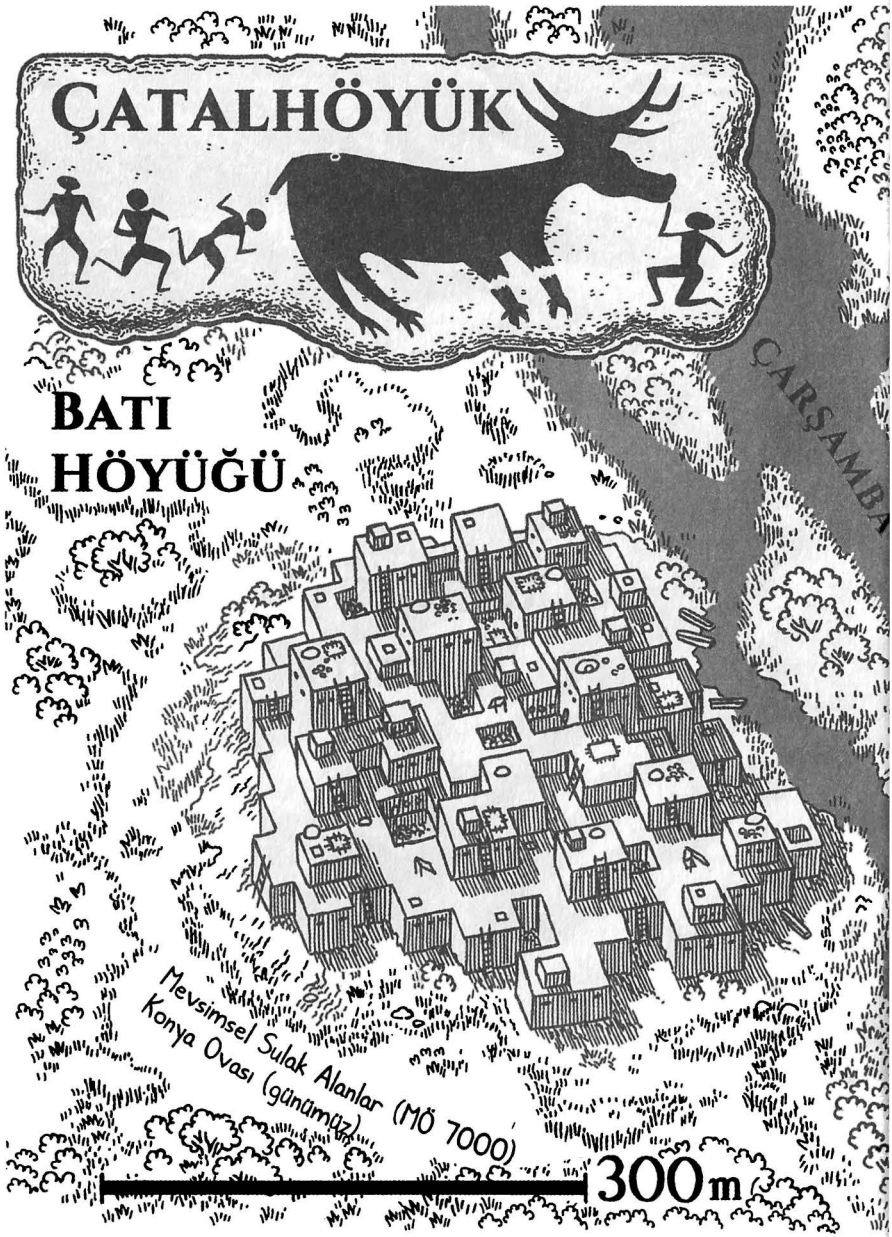
Ama kentsel çağın bu şekilde bitmesi gerekmiyor. Kaybolmadan önce Çatalhöyük, Pompeii, Angkor ve Cahokia kaderlerinde karanlık bir gelecek olmayan medeniyetlere ev sahipliği yaptılar. Umudum bu kitaptaki derin tarihin bizlere bir şehri ve etrafındaki doğal çevreyi canlandırmak için neler gerektiğini gösterebilmesidir. Ne de olsa en iyi dersleri yaptığımız hatalardan çıkarırız.

BİRİNCİ KISIM

Çatalhöyük

KAPI EŞİĞİ

ÇATALHÖYÜK
BATI
HÖYÜĞÜ
ÇARŞAMBA
Mevsimsel Sulak Alanlar (MÖ 7000)
Konya Ovası (günümüz)
300 m

Konya'ya
40 km
(günümüz)
KAZI EVİ
N
4040
BACH
(DIDO'NUN EVİ)
DOĞU
HÖYÜĞÜ
(Göbekli Tepe'ye
600 km)
NEHRİ
GÜNEY

BÖLÜM 1

Yerleşik Hayatın Şoku

Dünyanın en eski şehirlerinden birine, Türkiye'nin merkezinde yer alan ve iki milyon nüfuslu bir metropol olan Konya'ya giden klimalı bir otobüste hoplaya zıplaya yolculuk ettim. Sabah kasabadan yola doğru çıkıp taze yumurtadan Apple bilgisayarlara kadar her şeyi satan dükkânların önünden geçerken gökyüzü bulutsuzdu. Parlak apartman kuleleri yerlerini tarlalara bıraktığında medeniyeti arkamızda bırakmadık. Yolun kıyısındaki düzenli Bedevi kamplarından ve neredeyse her mahallede yeni evlerin inşa edilmekte olduğu küçük kasabalardan geçtik. Yaklaşık 45 dakika sonra otobüs çakılla kaplı küçük bir otoparkta durdu. Gölgelikleri olan piknik masalarıyla dolu hoş alanın etrafı ahşap kulübeler ve alçak binalarla kaplıydı. Burası şehirden uzak bir dinlenme merkezi ya da küçük bir okul gibi görünüyordu.

Fakat aslında uzak geçmişe açılan bir geçitti. Piknik masalarının birkaç yüz metre ötesinde, şehirler var olmadan önce inşa edilmiş bir şehir olan Çatalhöyük vardı. Şehrin büyük bir kısmı alçak ve rüzgârlı bir plato olan Doğu Höyüğü'ndeki balçığın altında yatıyordu. Eğer buraya yukarıdan bakarsanız 13 hektarlık Doğu Höyüğü'nün bir gözyaşı damlası şeklinde olduğunu görürdünüz ve sınırları, burada yaşayanlar uzun yıllar boyunca ev üstüne ev yaptıkları için kilden ve tuğladan yapılmış binaların

bir tepecik oluşturdukları 9000 yıllık eski bir şehrin kalıntılarını, topraktan yapılmış bir battaniye gibi örtüyordu. Doğu Höyüğü'nün hemen ilerisinde daha yeni olan Batı Höyüğü bulunuyordu. Burası da yaklaşık 8500 yıl önce oluşmuş daha küçük bir yerleşim bölgesiydi. Şehir gençken bu tepelerin etrafında nehirler akar ve çiftlikler Konya Ovası'na yayılırdı. Bugün ise arazi kuru ve sararan otlarla kaplı. Sıcak ve tozlu havayı içime çektim. Ve işte her şey burada başladı. Benim tanıdığım dünya (apartmanlar, fabrikalar, bilgisayarlar ve binlerce insanın kalabalığıyla dolu şehirlerden oluşan dünya) bunun gibi yerlerden doğmuştu.

Bazı arkeologlar Çatalhöyük'e "mega site" ya da birkaç küçük yerleşim bölgesinin birleştiği fazla büyük bir köy der. Görünüşe bakılırsa şehir herhangi bir planlama ya da yönlendirme olmadan organik biçimde büyümüştür. Çatalhöyük mimarisi o bölgede gördüklerimizin hiçbirine benzemez. Her bir ev bir bal peteğindeki hücre gibi inşa edilmiş, komşu evlere sıkıca bastırılarak yaslanmıştır ve aralarında onları ayıran neredeyse tek bir cadde ya da sokak yoktur. Şehir şebekesi yerin en az bir kat altındadır ve kaldırımlar çatılardan geçer. Evlerin ön kapıları da tavana dayanmış vaziyettedir. Yerel halk çatılarda çok fazla vakit geçiriyormuş. Orada yemek yapmışlar, aletlerini orada oyup süslemişler ve orada uyumuşlar. Sakinler evlerine inip çıkarken basit tahta merdivenler kullanmışlar.

İlk inşaatlar başladığında göçebe hayattan yerleşik hayata geçenlerin birinci ya da ikinci nesil torunları Çatalhöyük'te yaşamaya geldi. O dönem tek bir yere yerleşerek yaşama fikri devrimsel bir olaydı. Her ne kadar Çatalhöyük'ten önce birkaç küçük köy olsa da insanların çok büyük bir çoğunluğu tıpkı yüz bin yıldan fazladır paleolitik çağdaki atalarının yaptığı gibi küçük gruplar halinde yaşıyordu. Size eşlik eden birkaç insan ve hayvandan oluşan doğal dünyayı bıraktığınızı ve yüzlerce kutunun içine sıkışan insanlarla birlikte büyük bir kutuda yerleşik

varoluşu kucakladığınızı hayal edin. Sadece eski göçebe hayatı bilen aileniz ve büyükannelerinizle büyükbabalarınız sizi muhtemelen tuhaf ve karmaşık kentsel yaşama hazırlamamışlardır. Bu yüzden Çatalhöyük halkının birlikte yaşamak için en iyi yöntemi bulmak adına mücadele etmesi ve bu süreç boyunca pek çok ölümcül hata yapmış olması büyük bir sürpriz değil.

Bu belki de insanlık tarihinde "Ataların kim?" sorusu kadar önemli olan "Nerelisin?" sorusunu da doğuran bir oluşumdur. Sürekli hareket halinde olan bir göçebe için "Nerelisin?" sorusunu cevaplamak zordur. Önemli olan atalarının kim olduklarıdır. Bu yüzden İncil de dahil olmak üzere Batı'daki pek çok kitap ve yazıda babalardan, büyükbabalardan, büyük büyükbabalardan birer kahraman gibi uzun uzun bahsedilir. Zira aslında siz atalarınızın toplamısınızdır. Fakat tüm hayatınız boyunca tek bir şehirde yaşadığınızda, burası size soyunuzdan bile çok daha önemli gelir.

İnsanlar Çatalhöyük'ün çatılarındaki binlerce kapının eşiğinden geçtiğinde aslında insan toplumunda yeni bir döneme girmişlerdir. Kendilerini insanların kimliklerinin sabit bir bölgeye bağlı olduğu yabancı bir gelecekte bulmuşlardır. Bu arazi onlarındır ve onlar da arazinin birer parçasıdır. Bu yeni durum nesilden nesile aktarılırken ağır çekim bir şok yaşanmış olmalı. Artık hayatta kalmak bölgedeki iklimin çiftçilik yapmak için uygun olup olmamasına bağlıdır ve ölüm kuraklık ya da sel felaketleriyle belirlenir hale gelmiştir. Bu antik kentin hikâyesinde de göreceğimiz gibi, yerleşik hayat o kadar zordur ki insanlar kapılarını neredeyse sonsuza dek şehir hayatına kapatma noktasına gelmişlerdir. Ama kapatmamışızdır. Beni de bin yıl sonra buraya getiren şey, atalarımızın ne halt ettiğini öğrenmeye çalışmak oldu.

Indiana Jones'un tersi

Dikkatimi otobüsün beni bıraktığı Çatalhöyük Kazı Evi'ne yönelttim. Burası son 25 yılda antik şehrin sırlarını ortaya çıkarmak için hiç durmadan çalışan yüzlerce arkeoloğa ev sahipliği yapmıştı. Çatalhöyük'teki tarih ve dinle ilgili bir konferansta bu arkeologların birkaç tanesine katılmak üzere tam vaktinde gelmiştim.

Bir grupla beraber, arkeologların Çatalhöyük'ün şehir şebekesini ortaya çıkarmak için Doğu Höyüğü'nün kuzeyini kazdıkları tepenin üzerine çıktık. Bu dramatik kazı kısaca 4040 olarak da bilinir ve yaklaşık modern bir şehrin mahallesi büyüklüğündedir. 4040'ı korumak için Doğu Höyüğü'nün üzeri devasa bir gölgelikle kaplıdır ve ahşapla beyaz opak plastikten yapılmış büyük bir havaalanı hangarını andırır. İçeri girdiğimde plastikten filtrelenerek sızan yoğun gün ışığı tatlı tatlı ışıldıyordu ve ortam serindi. Önümde altın sarısı ve kahverengi çamur tuğlalardan yapılmış, birbirine kenetlenen yüzlerce oda uzanıyordu.

Alanda en azından bir düzine arkeolog çalışıyor, duvarlara eğilmiş vaziyetteyken ellerindeki küçük panolara notlar alıyor ya da sabah bulgularını kamerayla kaydediyorlardı. Her yerde duvarlardan geriye kalanları destekleyen kum torbaları vardı. Grubumuz bir evin zemini olan bir yerin yaklaşık bir metre üzerinde durup birinin 9000 yıllık eski oturma odasına baktı. Kalın kil duvarların arasına sıkıştırılmış alçı katmanlarını görebiliyordum. Aklıma 100 yıllık evimdeki ahşap kapı çerçevelerinden söktüğüm altı katmanlı, farklı pastel renklerdeki tabakalar geldi. Birkaç yerde sakinlerinin kırmızı toprak boyasıyla yaptığı desenler hâlâ belirgin bir şekilde görünüyordu. Beyaz alçının üzerine zikzak şekiller çizmişlerdi. Bir tanesi tekrar eden elmas şeklinde bir spiraldi. Bir diğeri sanki onu yapan kişi bir nehri canlandırmak istermiş gibi, kıvrılarak uzayan çizgilerin arasına serpiştirilmiş minik dikdörtgenler şeklindeydi. Tüm

bu tasarımlar soyut ama bir hareket algısı barındıran, detaylı çizimlerdi. Ressamlar sanki hiç değişmeyen bu yerleşimin çılgın bir yaşamla yüklüymüş gibi görünmesini istiyormuş gibiydi.

Kazı alanını gezerken zeminlerde açılmış küçük, oval delikler gördük. Bunlar iskeletlerin mezarlarından çıkarıldıklarını gösteren işaretlerdi. Çatalhöyük'teki insanlar ölülerini kendilerine yakın bir yerde, yatak olarak kullandıkları kilden yapılmış yüksek platformların hemen altında tutarlardı. Cesetler cenin pozisyonunda gömülürdü, bu nedenle ölümün şekli, Batı dünyasının alıştığı uzun tabutlardan ziyade yuvarlak bir saklama kabına benziyordu. Bu platformlardan bazıları bu mezarların birkaçına ev sahipliği yaparken, bazılarında yarım düzine kadar bulunmaktaydı. Daha sonra duyduğumuza göre, bir mezarda birkaç kafatası fakat sadece tek bir iskelet vardı.

Grubun rehberliğini Stanfordlı bir arkeolog olan Ian Hodder yapıyordu. Kendisi 1993 yılındaki Çatalhöyük kazılarını yöneten ve çok yumuşak bir ifadeyle konuşan bir Londralıydı. Hodder, bir Hollywood maceraperesti olan Indiana Jones'un tam tersiydi. Kendisi antik eserleri bir ganimet olarak değil, antik kültürleri anlamanın anahtarları olarak ele alan, bağlamsal arkeoloji[1] adı verilen etkili bir düşünce ekolüne öncülük etmesiyle ünlüdür. Eğer Indiana Jones bir bağlamsal arkeolog olsaydı, *Raiders of The Lost Ark*'taki o altın idolü tapınağında bırakır ve bubi tuzaklarıyla dolu bu muhteşem anıtı inşa eden insanların inanç sistemini anlamaya çalışırdı. Hodder Çatalhöyük'te paha biçilmez bir hazine bulduğunda (pek çoğunu keşfetme ayrıcalığına kavuşmuştur) bu antik şehirdeki sosyal ilişkiler hakkında bize ne anlatmak istediğini öğrenmeye çalışır.

Kanvas şapkasını başından çıkaran Hodder bir evin zemini olan derin ve kare şeklindeki bir hendeğe indi. Çukurun bir tarafı arkeologların profil dedikleri şey, yani bu bölgedeki üst üste inşa edilmiş birçok yüzyılı temsil eden evlerin tüm katmanlarının kesit görünümüydü. En alçaktaki katman en eski zemindi ve

üzerindeki her bir diğer katman da daha yeni olan zeminlerdi. Arkeologlar bu yüzden "daha yakın zamanda" anlamına gelen "daha yukarıda" sözünü kullanır. Bu analitik teknik için kullanılan bir diğer kelime de toprak katmanlarının tarihi dokuları içinde incelenmesi anlamına gelen "stratigrafi"dir. Hodder profildeki üst katmanları işaret etti. Bunlar açık kahve killerin arasına siyah materyalden sandviç gibi yapılarak inşa edilmiş ve yumuşak bir dalga izi oluşturan katmanlardı. En tepesinde bir siyah katman daha vardı, onun da üzerinde parçalanmış kemiklerle yapılmışa benzeyen başka bir katman daha bulunuyordu. Viyana'daki katlı pastaları andırıyordu ama bu üç metre boyundaydı ve topraktan yapılmıştı. Hodder, yüzyıllar içinde bu şehirdeki evlere ne olduğuna baktığımızı söyledi. Kahverengi kil katmanları, Çatalhöyük'teki aileler evlerinin zeminlerini çok dikkatle yaptıkları için oluşmuştu. Yüzeylerin üzerine genelde alçı geçerlerdi. Siyah katmanlarsa küldü. Bunlar evlerin terk edildikleri zaman aralıklarını temsil ediyordu. Terk edilmiş bir ev genelde sembolik olarak "mühürlenir" ve törende evin eşyaları yakılırdı. Bu da geride yanmış malzemelerden kalan kalın bir kül tabakası bırakıyordu. Bazen bu törenin ardından ev çöp çukuruna döner, komşular kullanmadıkları eşyalarıyla kendi ocaklarında bulunan külleri buraya atardı.

En sonunda yeni bir aile küllerin üzerine kil ve alçıdan yapılmış kalın bir katman koyar ve eski yapının şeklini aynen koruyarak evi yeniden inşa ederdi. Hodder Çatalhöyük'teki evleri "tekrar eden" diye tanımlıyordu; sakinleri mimari şekillerini değiştirmek istemiyordu. Bir keresinde Hodder ve meslektaşları bir evin dört kez inşa edildiğini ortaya çıkarmışlardı. Söz konusu evin sakinleri hem yemek kaplarını hem de ölülerini öncekilerle aynı yerlere depolamayı başarmıştı.

Bize gösterdiği evin üst katmanlarında Hodder, küllerin arasına sandviç şeklinde sıkıştırılan üç kilden katın, evlerin terk edilip yeniden inşa edildiği zaman dilimlerini net şekilde tem-

sil ettiklerini açıkladı. Alt katmanlardaki şeyler daha belirsizdi ama kil ve toprakla doldurulmuş en az sekiz kat daha olduğunu tespit edebildik. Hodder bunların daha önceki pek çok evi temsil ediyor olabileceğini ya da kullanılırken tamir edilen birkaç evin zemini olabileceğini söyledi. Her iki durumda da bugünkü şehirlerde hâlâ var olan bir kent fenomeninin en eski versiyonuna tanıklık ediyorduk. Çatalhöyük'teki insanlar da tıpkı benim yüzyıllık eski evimin dış kısmını tekrar alçılayıp, bazı duvarları yeniden inşa edip üzerlerine taze bir tabaka boya sürerek kendime yeni bir ev yapmam gibi, eski evlerden yeni evler yapmışlardı.

4040 bölgesinden çıktık ve Hodder bizi bu kez Güney diye adlandırılan ve güneybatıdaki höyüğün tepesinde yer alan eski kazı alanına götürdü. Yol boyunca küçük kazıların etrafındaki çadırların yanından geçerken, bir zamanlar Çatalhöyük sakinlerinin de şehir çatılarının üzerindeki bu yollardan yürüdüklerini hayal ettim. Her ne kadar mevcut kazılar çok fazla da olsa, şehrin daha sadece yüzde 5'ini ortaya çıkarabilmişlerdi. Ayaklarımızın altında bin yıl boyunca üst üste inşa edilmiş ve hazineleri hâlâ gün yüzüne çıkmamış binlerce ev vardı.

Güney kazı alanı nefes kesiciydi. Çelik ve fiber camdan yapılmış bir yapının altında korunan alanda, arkeologların en az on metre derinliğine indiklerini gördük. Şehir şebekesinin daha da antik katmanlarını ortaya çıkarıyorlardı. Ahşaptan yapılmış bir manzara iskelesinin üzerine çıktım ve bu stratigrafik katmanlara baktım. Uzakta şehrin ilk yapılan kısımlarını görüyordum. Yani insanların göçebe hayat yerine buraya yerleşmeye karar verdiği dönemde yaptıkları kısımları. O zamanlar buralar bereketli bataklıklardı. Bu sakinlerin hiçbiri, inşa etmeye başladıkları âna kadar, bir şehrin ne demek olduğunu bilmiyorlardı. Yerleşim bölgelerine kilden yapılar kilden evlere, kilden evler kilden çatı yollarına, mahallelere ve sanat eserlerine dönüşene dek rasgele binalar inşa etmeyi sürdürdüler. Bir bakışta şehrin 1500 yıldan daha fazla olan tarihini görebiliyorduk.

Hodder kazının en derinindeki bir inşaat demirinin üzerine yerleştirilmiş bir bayrağı gösterdi. "Burası mandıra hattı," dedi şifreli bir şey söylüyormuş gibi hafifçe gülümseyerek. Bize bilim insanlarının ilk kanıtlarını bulduğu, Çatalhöyük'teki insanların süt ürünleri pişirdikleri katmanı gösteriyordu. Kil kapların kalıntıları bizlere bir zamanlar keçi sütü ve muhtemelen peynirle zenginleştirilmiş çorbaların yapıldığını anlatmaktaydı. Maria Saña, Carlos Tornero ve Miguel Molist isimli araştırmacılar neolitik dönemdeki koyun sürülerini incelemiş ve ailelerin süt ve ekmek elde etmek için nesiller boyunca küçük koyun sürüleri beslediklerine dair[2] kanıtlar bulmuşlardı. Fakat mandıra hattı insan diyetine büyük bir lezzet katan bu malzemelerden çok daha fazlasını temsil ediyordu. Mandıra ürünlerinin ortaya çıkması insanların yaşam şekline göre değişmiş, bu durum hayvanların yaşam şekliyle insan yerleşkelerinin çevresindeki ortamı da değiştirmişti. Mandıra hattında doğada kendilerine yer aramayı bırakıp doğayı kendilerine uygun hale getirmeye başlayan insanların izlerini görebiliyorduk.

İnsanlar kendilerini nasıl evcilleştirdiler

1923 yılında Avustralyalı arkeolog V. Gordon Childe, şehir hayatının nasıl geliştiğine dair ilk hikâyelerden biri olan *Man Makes Himself* isimli kitabını yayımladı. Marksist fikirden etkilenerek insan medeniyetinin ekonomik devrimlerde değiştiğini belirten Childe, "Neolitik Devrim" tabirini kullanarak kitabında Çatalhöyük'teki gelişmeleri anlattı. Sanayi Devrimi'nin antik versiyonunu hayal ederek tüm toplumların tarıma geçtikleri, sembolik iletişimler geliştirdikleri, uzun mesafeli ticaretler yaptıkları ve yoğun yerleşim bölgeleri inşa ettikleri zaman hızlı bir dönüşüm yaşadıklarını öne sürdü. Bu neolitik gelişimin Orta-

Doğu'yu hızla silip süpürdüğünü ve oradan tüm dünyaya yayılıp şehirleşmeyi uyandırdığını ifade etti.

Antropoloji öğrencileri on yıllar boyunca neolitik devrimi, yani göçebe gruplar halinde dolaşmayı bırakıp vergilerini ödeyen şehirleşmiş insanlar haline gelen toplumların yaşadıkları bu kültürel kırılımı öğrendiler. Her ne kadar pek çok öğrenci eskiden bu fikre inansa da günümüzde arkeologlar Çatalhöyük gibi neolitik toplumlardan elde ettikleri yeni bilgileri bir araya getirip aslında çok daha karmaşık bir resim ortaya çıkarmışlardır. Göçebe hayattan kalabalık kentsel hayata geçişin binlerce yıl içinde pek çok durak ve başlangıçlarla dolu, çok kademeli bir süreç olduğunu öğrendik. Ayrıca Ortadoğu'da başlayıp dünyaya yayılmadığını, Güneydoğu Asya'dan Amerika'ya kadar farklı yerlerde birbirinden bağımsız bir şekilde ortaya çıktığını gördük. Neolitik teknolojinin ve yaşam düzenlerinin medeniyetlerimizin yapısını değiştirdiği kesindir. Bu dönüşüm bazen çok sarsıcı da olmuş olabilir özellikle eski yöntemleri geride bırakmak zorunda kalan bireyler için. Fakat Sanayi Devrimi, Çatalhöyük'te gördüğümüz sosyal değişimi açıklamak için iyi bir örnek sayılmaz. 20. yüzyılın başlarında bir nesil elektrik, telefon ve araba kullanımının yayılarak yaşamlara girmeye başladığına tanık oldu. Fakat 10.000 yıl önceki neolitik çağda çiftçiliğin ve mandıra hattında ulaştığımız daha pek çok şeyin gelişmesi, bir düzine nesilden sonra mümkün oldu. Çok yavaş işleyen sürece rağmen neolitik toplumlar, tıpkı kendilerinden sonra gelen nesillerin fosil yakıtları ve karbon salımlı motorları sayesinde yaptıkları gibi, çevrelerindeki dünyada bulunan her şeyi dönüştürmeyi başardılar.

Çatalhöyük kurulduğunda insanlığın kendi yetiştirdiği keçiler, koyunlar, köpekler, meyve ağaçları, birkaç çeşit buğday, arpa ve dünyanın farklı bölgelerindeki pek çok ekin gibi hayvanlar ve bitkilerle kendine has bir ekolojik ayak izi vardı.[3] Tüm bunların yanı sıra fareler, inekler, bitler ve diğer haşarat, hatta

bir yerleşim bölgesinin dörtte birinde insandan insana ya da hayvandan insana sıçrayan ve vebaya yol açan mikroplar gibi aslında hiç beklemediğimiz yaşam formlarını da kendimize çektik. İnsanın ekosistemi yiyeceklerimizde, atıklarımızda, bedenlerimizde ve barınaklarımızda arzu edilen ya da edilmeyen yaşam formlarıyla dolu karmaşık bir ağ gibidir.

İnsanlar yerleşik ekosistemimize giren bütün yaşam formlarını değiştirmiştir. Daha çabuk büyüyüp olgunlaşsın ve daha çok insan beslensin diye bitki yetiştiririz. Bu da buğday tohumlarının daha büyük olmasına, meyvelerin daha etli olmasına yol açar. Köpek, koyun, keçi ve domuz gibi çiftlik hayvanları da binlerce yıl içinde evcilleşerek değişmiştir. Belki de en bariz değişim neoteni ya da daha çocuksu olma sürecidir. Eskiden çiftlik hayvanları daha küçüktü. Zamanla kulakları büyüdü, burunları kısaldı. Diğer değişikliklerse daha dramatik oldu: Artık çiftlik domuzlarında fazladan bir çift kaburga kemiği var. İnsanlar da bu süreçten muaf kalmadı. Kendimizi de evcilleştirdik.

Yerleşik hayata geçen nesiller yumuşak ve pişirilmiş besinler yiyerek bedenimizde bazı izler bıraktılar. Neoteni dediğimiz bu süreç insan yüzlerini daha narin ve vücut kıllarımızı daha ince hale getirdi. Çenelerimiz kısalıp yuvarlaklaştı ve bu da dillerimize yeni sesler girmesine[4] yol açtı. Özellikle üst dişlerimiz alt dudağımıza değdiğinde çıkan "v" ve "f" sesleri gibi. Bunu sadece alt çenesi üst çenesinden daha uzun olanlar yapabilir. Bu da muhtemelen tarımın mümkün kıldığı taze tahıl püresi ya da güveç çeşitlerini yemenin bir sonucudur.

Yeni tür besinler de insan nüfusunun büyük bir kısmının neoteniyi genetik düzeyde geçirmesine sebep oldu. Tüm insan bebekleri çiğ sütteki bir çeşit şeker olan laktozu sindirebilecek şekilde doğuyor. Neolitik dönemden önce, insanlarda yaşlandıkça laktoz intoleransı oluşmaya başlamıştı. Mesela bir bardak süt içsek ya da biraz peynir yesek hemen gaz sıkışması yaşıyoruz. Batı'da süt ürünleri insan beslenmesine girince, yetişkin-

lerde görülen genetik bir mutasyonla laktoz toleransı bütün nüfusa bir kıvılcım gibi hızla yayıldı. Bu son derece dramatik ve sık görülen bir genetik değişimdi ve sebebi tamamen göçebe hayattan yerleşik hayata geçişimizdi. Şehrin yapay ekosisteminde, *Homo sapienler* de dahil olmak üzere hiçbir yaşam formu değişmedi.

Bu dönüşüm vahşi hayvanlarla evcilleştirilmiş hayvanlar arasındaki farkı son derece iyi bilen Çatalhöyük sakinleri için çok bariz olmalı. Koç Üniversitesi arkeologlarından olan ve şehirdeki yemekler üzerine araştırma yapan Rana Özbal bana Çatalhöyük sakinlerinin çiftlik bitkilerinden ve etlerinden yapılan yemekleri tercih ettiklerini söyledi. Depolardaki, yemek kaplarındaki ve çöplerdeki atıkların kimyasal kalıntılarını incelediğinde insanların süt, tahıl, koyun ve keçi gibi besinler yediğini öğrendiğimizi anlattı. Yaban öküzü gibi vahşi hayvanlar genelde bir halk festivali gibi özel durumlarda yenirdi. Evcilleştirme kendi kendini takviye eden bir süreç gibi görünüyor: İnsanlar evcil besinlere yöneldiler, bu evcil besinler bedenlerimizi dönüştürdü ve zamanla bedenlerimiz bu besinlere uyum sağladığı için söz konusu yiyecekler bize daha da çekici gelmeye başladı.

Evcilleştirme aynı zamanda insan biyolojisinden daha fazlasını da değiştirdi. Yeni tip sembolik yapıların oluşumuna yol açtı. Hodder gelincik ve tilki dişleri ile ayı pençeleri ve domuz çeneleri bulduklarını, tüm bunların Çatalhöyük'teki pek çok evin duvarlarını süslediğini anlattı. İnsanlar genelde yaban öküzlerinin kafataslarını, boynuzları açıkta kalacak şekilde kalın bir tabaka alçıyla kaplar ve kapılarının yanına asarlardı. Pek çok evin içindeki sütunlarda bu alçıdan kafaların üst üste asıldıkları görülmüştür. Boynuzlardan yapılmış göğüs kafesini andıran bir görüntü yaratırlar. Vahşi hayvanların resimlerde de önemli bir rolü vardır. Leoparları, yaban öküzlerini ve kuşları pek çok resimde görürüz. Stanford Üniversitesi'nden arkeolog Lynn Meskell, Çatalhöyük'teki en yaygın heykelciklerin insan-

lar değil hayvanlar olduğuna[5] dikkat çeker. Çatalhöyük'te bulunan yüzlerce heykelcik içinde çok azı insanı ya da insan bedeninin kısımlarını temsil etmektedir.

Evcilleşmeyi isteyen bir toplum neden çaresizce geride bırakmaya çalıştığı vahşi yaşamdan bu kadar etkilenir? Şehirlerdeki insanlar, evcil olsalar bile her an avcı olabilecek hayvanlarla bir arada ve çevrelerinde duvarlar olmadan yaşayan göçebelerden sadece birkaç seviye ilerideydi. Hodder vahşi hayvanların şehir halkı için manevi bir kaynak olduğunu ve insanların güç kazanmak adına onların görüntülerini kullandıklarını[6] söyler. Hodder'ın en sevdiği duvar resimlerinden birinde yüzleri resmi seyredenlere acıyarak bakan ve ayak ayağa oturan iki leopar vardır. Bir başka duvar resminde devasa akbabalar insanların kafalarını koparırken görülür. Av sahneleri resmedilirken insanlar cılız ve minik, öküz veya domuz gibi hayvanlarsa abartılı şekilde büyük ve iri çizilmiştir. Çatalhöyük'teki insanların hayallerinde vahşi hayvanlar çoğu zaman kelimenin gerçek anlamıyla çok yer kaplıyordu. İnsanlar her zaman vahşi ortaklarıyla anlaşmazlık içinde tasvir edilmedi. Çatalhöyük sanatçılarının en sevdiği nesnelerden biri de theri-antropi yani insan-hayvan karışımı bir melezdi. Resimlerden birindeki bir akbabada insan bacağı vardı. Avlanırken ya da boğalarla güreşirken resmedilen pek çok insan leopar desenleriyle süslenmişti. Arkeologlar gelincik veya diğer yırtıcıların kafataslarının insan mezarlarına bilerek yerleştirildiğini bulmuştur. Bunu mezar toprağını tehlikeli bir hayvanın "pisliğinden" korumak için yaparlardı. Belki de insanlar bunları kendi güçlerini sembolize etmek için; leoparlar kadar hızlı, akbabalar kadar tehlikeli veya gelincikler kadar kana susamış olduklarını ifade etmek için de kullanıyordu. Hodder vahşi hayvanların, geçmişteki ataların figürlerini temsil ediyor olabileceğini de söyler. Onlarla ilişki içinde olmak yaşayan bazı insanlara bir çeşit yetki de tanıyor olabilirdi. Başka bir deyişle insan-hayvan karışımı bu melezler, insandan biraz daha

fazlası olduklarını iddia ederek otorite kurmaya çalışan kişilerin siyasi duruşlarını temsil ediyordu.

Öte yandan duvarlardaki bu vahşi hayvanlar onlara çadırlarda ya da topraktan ve yapraktan yapılmış yataklarda uyuyan ve bir yaban öküzünün saldırısına direnemeyecek kadar zayıf olan atalarını hatırlatmak için de kullanılmış olabilir. Bu açıdan bakınca, vahşi hayvan figürleri insanın zayıflığını hatırlatmak için kullanılıyordu da denebilir. Şu an bütün yırtıcılara karşı son derece dirençli olan duvarlarımız bir zamanlar çok hassastı. İnce duvarların ardındaki vahşi yaşam pençesini açmış tetikte bekliyordu. RAAP Arkeolojik Danışmanlık'tan Marc Verhoeven Çatalhöyük'teki duvarları "saklanmak ve ortaya çıkmak" için kullanılan yerler olarak tanımlıyor. Vahşi dünya, üzerine alçı kaplanmak şartıyla içeriye davet edilirdi. Ne de olsa evcilleşmek doğadan kopmak anlamına gelmez. Aslında daha filtreli bir süreçtir. Yani bazı yaşam formlarının içeri girmesine izin verirken bazılarına vermez. Evcilleştirilmiş hayvanlar, bitkiler ve insanlar evin içinde yaşarken vahşi yaşam duvarlara mahkûm kalıyordu. Çatalhöyük şehrinin tasarımı, evcil hayata çok da kolay uyum sağlayamamış bir toplumu yansıtmaktadır. Sakinleri kendilerine güç verdiği için vahşi geçmişlerine tutunmaya devam ederken bir yandan da onunla uzaktan ilişki kurmayı tercih etmişlerdir.

Bu antik şehrin sakinlerinin uzaktan ilişki kurmayı tercih ettikleri bir şey daha var: komşular. Bu açıdan bakınca İstanbul'un parlak, yüksek binalarında yaşayan insanların da neolitik dönemdeki atalarıyla ortak bir yönlerinin olduğu söylenebilir. İç içe yaşayan Çatalhöyük halkı kendileriyle her gün gördükleri insanlar arasına çamurdan tuğlalarla sadece 60 santimlik bir mesafe koyabildikleri için, kendi mahremiyetlerini korumakta zorlanıyorlardı. Antropolog Peter J. Wilson, *The Domestication of the Human Species* isimli kitabında Çatalhöyük gibi şehirlerin, mahremiyet temasının gün doğumunda var olduklarını[7]

yazar. İnsanlar göçebeyken de kendileriyle çok az baş başa kalabilirdi. Alanlar paylaşılıyordu, evler her an bozulabilecek şekilde yapılmıştı. Yani gruptan ayrı durmak yerine bilakis birlikte kalabilmek için tasarlanırdı. Bu da tamamen mahremiyet isteyen kişilerin grubu terk edip kendi yollarına gitmeleri gerektiği anlamına gelirdi. Eğer iki grup çözemedikleri bir çatışma yaşarsa, aynı duvarın her iki tarafında yemek pişirmek zorunda olmazlardı. İkisi de farklı yönlere gidebilirlerdi.

Çatalhöyük bu sosyal formülü tepetaklak etti. İnsanlar kendi evlerinde, komşularının gözlerinden uzak bir şekilde dilediklerini yapardı. Fakat insanların çok fazla mala sahip olduğu yerleşik bir düzende grubu bırakıp gitmek aşırı derecede güçleşmişti. Bunun sonucu olarak da birinin evine açılan kapı hem sosyal hem de mistik güçlerin sınırı haline geldi. Wilson kitabında, bir başkasının evine girmek isteyen bir kişinin, "kendisine özel olan bir şeyi komşusuna gösterdiğini"[8] yazar. Şehir toplumu kapalı kapılar ve gizli odalarla doludur. Bu da insanlara birbirleriyle etkileşim kurmanın yeni yollarını açar, yani kendilerinin sadece bir kısmını ifşa ederler. Ne kadar ironiktir ki insanların yalnız kalmayı, kalabalıktan uzak olmayı tasavvur etmeleri için şehrin icat edilmesi gerekmiştir. Başka bir deyişle mahremiyet temasının gelmesiyle birlikte toplum teması da gelmiştir.

Çatalhöyük'teki Güney kazısında şehrin derin katmanlarına dikkatle baktım: Üst üste inşa edilmiş duvarların ve zeminlerin hepsi zamanda geriye doğru giden kocaman bir merdivenin basamakları gibiydi. Bu şehrin aslında tamamen fiziksel bir yapıdan ibaret olmadığını fark ettim. Sakinleri evlerle birlikte aslında kimliklerine yeni katmanlar da ekliyorlardı. Evlerinin içinde hiç kimsenin bilmediği şeyler yapıyorlardı. Elbette o ince duvarlardan sesler sızıyor, sessizliği delen dedikodu ağı çalışıyor olmalıydı ama buradaki insanlar iç içe yaşamalarına rağmen, diğerlerinden uzak durmak gibi psikolojik bir duyarlılığa da

sahiplerdi. Kapıyı açıp dışarı çıkmak halka gösterecekleri yüzlerini ve tabii evde kabul edilebilir olanlar dışında bazı tavırları takınmak demekti. Halkla iç içe oldukları alan toprağın üzerindeki çatı yollarında, mahrem dünyaları ise toprağın altındaki evlerindeydi. Onların altında da ölmüş atalarının kalıntılarından oluşan başka bir âlem ve halkın da mahremiyetin de çok ötesindeki hatıralar vardı. Kısacası ev, sosyal ilişkiler hakkında bize düşünecek bir şeyler vermekteydi.

İnsanlar belirli bir bölgede yaşamaya devam ettikçe o bölgenin kimliklerinin bir parçası olma oranı da artıyordu. Bunun "New Yorkluyum," ya da "Kırsal bölgeden geliyorum," gibi cümlelerin kullanılmasına yol açan hislerin ilk kıpırdanması olduğunu söyleyebilirsiniz. Fakat bu açıklamaların, sabit konumunuzla özdeşleşmediğiniz sürece hiçbir anlamı yoktur. Hodder ve diğer arkeologlar bu düşünce şeklini, kimliklerimizle çevremizdeki fiziksel nesnelerin birbirine bağlandığı anlamına gelen "maddesel düğüm" olarak adlandırır. Bu nesneler bir silahtan, sevdiğimiz birinden aldığımız bir hediyeye ya da doğduğumuz tepeye kadar değişir. Çatalhöyük'te evler hem ruhani hem de pragmatik sebeplerden ötürü bu maddesel düğümün en bariz olduğu yerlerdir. Duvarları vahşi büyülerle kaplı, zeminleri güçlü bir tarihle dolu ve kilerleri bütün aileyi başka bir toprak ya da sürü aramak için maceraya atılmaya gerek duymayacak kadar doyuracak bollukta besinlerle doludur.

İnsanlar içlerinde tam zamanlı olarak yaşamaya başlamadan çok önce ev inşa edebilecek teknolojik beceriye sahipti. Yani teknolojik atılımlar bizi yeni bir düşünce yöntemine sevk etmedi. Hatta bunun tam tersi olmuş olabilir. Toplumlar karmaşıklaştıkça, kendimizi düşünmek için daha kalıcı nesnelere ihtiyaç duyduk.

Arazi üzerinde hak iddia etmek

Berlin'deki Freie Üniversitesi'nden arkeolog Marion Benz kariyeri boyunca bu sorudan çok etkilenmiştir. Bana yerleşik hayatın bugünkü medeni toplumlara bile hâlâ yansıyan bir kültür şokuna sebep olduğunu söyledi. Bununla baş edebilmek ya da belki bunu yansıtabilmek için, insanlar sıradan arazilere muazzam anıtlar inşa ederek o bölgeleri mükemmel yerlere dönüştürdüler. Taş dikmeler, piramitler ve ziguratlar, hatta günümüzün mega gökdelenleri bile insanlığı belirli ve özel bir yere bağlayan aynı dürtüyü ifade eder.

Benz, bir topluluk binasından diğerine geçtiğimizde, insan medeniyetinin zirve noktasındaki anıt mimarisinin yaygınlığını gördüğümüzü söyler. Bu düzenin bazı örneklerini Çatalhöyük şehir olmadan binlerce yıl önce, neolitik dönemin başlarında görüyoruz. Aşağı yukarı 12.000 yıl önce yarı göçebe insanlar bugün Göbekli Tepe olarak bilinen yüksek bir platoya muhteşem bir yapı inşa etmişlerdi. Çatalhöyük'ün yaklaşık 300 kilometre doğusunda yer alan bölgede bazıları 5,5 metreye kadar yükselen, 200'den fazla T şeklinde taş sütun bulunmaktadır. Bize biraz taş devri kalıntılarını andırsa da onlardan çok daha detaylıdır. Sütunlara birçoğu tehlikeli ve zehirli olan vahşi hayvan çizimleri oyulmuştur.

Bu bölgede dönem dönem yaşanıldığının kanıtları çoğunlukla ziyafetlerden ve kamp alanlarından gelen atıklardır ve bize buranın belki de Batı'da ilk inşa edilen insan yerleşkeleri olabileceğini gösterir. Fakat Çatalhöyük'te olduğu gibi, buralarda da yıllarca hiç kimse yaşamadı. Ziyaretçiler buraya dağların arasındaki dar bir patikadan geçip geliyor ve muhtemelen sütunların yan tarafında konaklıyorlardı. Yakınlardaki bu taş sütunlar en uzun iki taş dikmenin bulunduğu ve banklarla dolu merkezdeki dolambaçlı bir patika yolu çevreleyen bir dizi iç içe geçmiş, dairesel duvarın içinde duruyordu. Yapının muhteme-

len bir çatısı vardı, bu da sütunların üzerindeki hayvan betimlemelerinin meşale ışığında titrediği, kıpırdanan gölgelerde canlanıyormuş gibi göründüğü karanlık bir labirent oluşturuyordu. Arkeologlar bu bölgede oyulmuş ve boyanmış insan kafatasları buldular. Deri ipler geçirip taşlara asmak için kafataslarının üzerlerine minik delikler açılmıştı.[9]

Son derece çekici ve unutulmaz bir yer olan Göbekli Tepe, binlerce yıl boyunca insanların geri dönüp bu müthiş yapılara yenilerini ekledikleri, törenler ve ziyafetler düzenledikleri bir yer olmuştu. 2000'lerde buradaki kazı çalışmalarını yöneten arkeolog Klaus Schmidt, buranın ölülerin mezhebini temsil eden ilk tapınak olduğuna inanıyor.[10] Ama Benz için yapının tam amacı, insanların onu kalıcı yerleşim yerlerine ilk taşındıkları bir zamanda hem kalıcı hem de heybetli olacak şekilde inşa etmeleri gerçeğinden daha az önemliydi. Benz, bunun, insan topluluğunu bir grup insandan ziyade bir yere bağlayarak insanların toprak üzerindeki iddialarını ileri sürmelerinin bir yolu olduğunu söylüyor.[11] Ama bu aynı zamanda sosyal krizlerle baş etmek için oluşturulan bir mekanizmaydı. Tarımsal toplumlar oluşturmak için göçebe grupları terk eden insanların nüfusu da arttı. Bir anda toplum artık sadece çok iyi tanıdıkları ve sevdikleri aile bireylerinden ibaret olmamaya başladı. 200 kişilik bir köyde ya da binlerce kişilik bir şehirde, komşularınız bile sizin için birer yabancı olabilir. İnsanların kendilerini grubun bir parçası gibi hissetmek için kişisel bağlardan daha fazlasına ihtiyacı vardı. Benz bana "İnsanlara ortak kimliklerini hatırlatmak ve bağlılık yaratmak için bu devasa anıtları inşa ettiler," demişti. Yani insanlar birbirlerinin kimliklerini tanımak için, özel ve ortak olarak paylaşılan bir yere kimlik verdiler. Sembolik araziler, göçebe toplulukları kelimenin tam anlamıyla duygusal açıdan değiştirdi.

Göbekli Tepe'nin kurulmasından yaklaşık 2000 yıl sonra insanlar Çatalhöyük'e yerleştiklerinde, bulundukları yerle ara-

larındaki ilişkiye bakışlarında ciddi bir değişiklik oldu. Bu bin yıllık boşluk esnasında yerleşik topluluklar Ortadoğu'ya yayıldı ve tarımsal hayatın şoku azaldı. Benz bu değişimin sinyallerini bu dönemdeki sanat eserlerinde hayvanların nasıl temsil edildiğine bakarsak görebileceğimizi söyler. Göbekli Tepe ve onunla aynı yaşlardaki benzer yerlerde bazı insan figürlerine rastlanmıştır ama hepsi de "üzerinde giysiler olan vahşi hayvanlarla çevrilidir." Sanatçılar bu çizimlerde bize hayvanlarla insanların eşit olduğu bir dünyayı gösterir. Göbekli Tepe'deki eserlerde hayvanlar insanları andırmaktadır. T şeklindeki bazı taşların alt taraflarına oyulmuş kolları ve peştamalları vardır ama suratları yoktur. Onun yerine üst kısımları hayvanlar ve çeşitli sembollerle kaplıdır. Fakat Çatalhöyük'teki duvar resimlerinde hayvanların etrafı silah taşıyan insanlarla doludur. "Bir grup avcı görüyoruz ve birlikte vahşi hayvanı öldürmeyi başarıyorlar," diye açıklayan Benz burada "büyük bir bakış açısı farkı" gördüğünü söyler. Göbekli Tepe halkı, vahşi doğada yeni toplumları pekiştirmek için mücadele ederken Çatalhöyük'teki insanlar, sayıları binleri bulan "yerleşik, kendine güvenen toplulukların" bir parçasıydı. Göbekli Tepe'nin vahşi hayvan eserleri ve halkın boyadığı kafatasları, Çatalhöyük halkının evlerinde bulunanlardan daha azdı. Bunlar şehirde özel ve evcil figürler haline gelmiş, insanların yürekleri ve evleriyle bütünleşmişti. Bu da Çatalhöyük halkının kimliklerini tek bir yer inşa ederek bildirmeye ihtiyaç duymadıklarının bir göstergesi olabilir. Şehirdeki insanlar, maddi çevreleriyle o kadar iç içe geçmişti ki insan eliyle biçimlendirilmemiş zemine hiç dokunmadan birkaç sokak boyunca yürüyebiliyorlardı. Çatalhöyük'teki hiç kimse insanların çevrelerini değiştirip değiştiremeyeceğini ve göçebe dünyanın hiç görmediği bir yapıda yaşamlarını sürdürüp sürdüremeyeceklerini sorgulamadı. Benz bu durumun, Çatalhöyük mimarisinin "anti anıtsal" oluşunun nedenini açıklayabileceğini söylüyor. Burada büyük evler ya da yüksek dikme taşlar yoktu. Onun yerine insanı şaşırtarak yayılan şehrin

kendisi vardı: iç içe geçmiş binlerce ev ve etraflarında nesilden nesile büyüyen bakımlı tarlalar. Çatalhöyük her daim bir geçiş noktasıydı, şehirli geleceğe açılan bir kapı eşiğiydi ama aynı zamanda vahşi ve göçebe geçmişin de bir anıtıydı.

Soyutlaşmak

Çatalhöyük büyüdükçe sakinleri kendileriyle aynı şehirde yaşayan, aynı inanç ya da yeteneklere sahip güvenilir insanlardan bir ağ yaratarak dağınık toplumu dengelediler. Binlerce kişilik nüfusuyla bu şehir, ağına yabancıları katmaya yetecek kadar büyüktü. O yüzden insanlar kendilerini daha hızlı ve kolayca tanıtıp üyeliklerini bildirmek için daha kolay yöntemlere ihtiyaç duydu. Çatalhöyük ve çevresindeki yerleşim bölgelerinde yaşayan insanlar bu yüzden yanlarında arkeologların damga diye adlandırdıkları küçük, süslü kilden yapılmış işaretler taşımaya başladılar. Genelde bir damga bir kartvizit büyüklüğündeydi ve tek yüzünde de kabartmalı bir figür bulunurdu. Bazılarının kolye gibi taşındığı, diğerlerinin takas edildiğiyle ilgili kanıtlar bulunmaktadır. Bazıları gerçekten damga gibi kullanılırdı. Kumaşta kullanılmak üzere boyaya batırılır ya da bir desen yaratmak için yumuşak kile bastırılırdı.

İlk damgalar şu an hepimize tanıdık gelen neolitik çizimlerle doluydu: akbabalar, leoparlar, yaban öküzleri, yılanlar ve diğer vahşi hayvanlar. Bazılarında kimi zaman iki katlı ve basit, üçgen şeklinde bir çatısı olan evler bulunurdu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi arkeologlarından Çiğdem Atakuman, bölgeden çıkan mühürleri araştırmakta ve bu işaretlerin evin taşınabilir birer versiyonu olduğuna inanmaktadır. Bunlar kişiyi bir yere ya da bir gruba bağlamak için kullanılan sembollerdir. Belirli bir aileden ya da köyden olan insanların hepsi aynı sembolü taşıyan damgaları kullanırdı. Yeni yaş kutlama törenlerinde, yeni

yetişkin olanlara çocukluktan yetişkinliğe geçişlerini belirtmek için özel bir damga verilirdi. Bir çiftçi ya da şaman veya başka bir grubunun üyeliklerini gösteren damgalar da vardı. Tüm kullanım şekillerini bilmiyoruz ama bölgedeki bütün yerleşkelerde ortaya çıkıyor hatta bazıları yapıldıkları yerlerden yüzlerce kilometre uzakta bile bulunmuştur. Damgalar yerleşik hayatın sembollerini yeniden gündeme getirmiştir. Yüzlerce yıl içinde damga tasarımları soyutlaşmaya başladı. Atakuman özellikle erkeklik organının kullanılmaya başlandığı tasarımlara dikkat çekti. Çatalhöyük, Göbekli Tepe ve daha pek çok neolitik yerleşim bölgesinde, vahşi hayvanların erekte olmuş erkeklik organları sık görülen bir temadır. Çatalhöyük'teki duvarlarda bulunan ava çıkan insan resimlerindeki boğa ve domuzların genelde erekte olduğu görülür. Göbekli Tepe'de taşlara oyulmuş bedensiz ereksiyonlar olduğu gibi belli belirsiz insan figürlerine bağlı olanlar da vardır. Çatalhöyük'ten çıkarılan küçük figürlerin bir kısmının bedensiz falluslar olduğu anlaşılmaktadır ve bunları yine damgaların üzerinde görmekteyiz. Bu falluslar arkeologlar arasında pek çok tartışmaya yol açmıştır. Erkek gücünü mü temsil etmektedirler? Yoksa bereketi mi? Heyecan ve şiddeti mi? Diğer şehirlerdeki fallik imgeleri keşfettiğimizde göreceğimiz gibi fallus her zaman penis değildir. Bu tasarım, seks ya da cinsiyetle alakası olmayan pek çok şeyin sembolü olabilir. Ve damgalardaki fallik imgelerin kaderi, toplumu yeni bir aşamaya giren insanların öyküsünü anlatır. Atakuman en sonunda damgalardaki bu figürlerin giderek soyutlaştıklarını söyler. İlk damgalarda iki testis üzerinde dik duran bir figür bulunurken yıllar geçtikçe ucu sivri, soğan biçiminde bir şekil haline gelmiş ve yüzyıllar sonra bir üçgene dönüşmüştür. Bu tek organı temsil eden üçgenler evlerin soyut temsillerinde de kendilerine yer bulmuştur. Antropolog Janet Carston şehir sakinlerinin ilk dönemlerde insan bedeni ile evler arasında manevi bir bağ kurduklarını gözlemlemiştir.[12] Bu açıdan bakınca bir beden parça-

sının, evin bir parçasını sembolik olarak temsil ettiği fikri mantıklı görünmektedir. Fakat bu, insanların neden giderek daha da soyutlaşan semboller yaptıklarını açıklamıyor.[13] Atakuman insanların sembollerle iletişim kurduğunu ve bu yüzden bir çeşit stenografi geliştirdiklerini öne sürüyor. Artık temsil ettikleri şeylere hiç benzemeyen resimlerdeki anlamları tanıyabildiklerini söylüyor.

Çatalhöyük halkının yazılı dili icat ettiğine dair herhangi bir kanıt yok ama damgalarından doğru yolda olduklarını anlıyoruz. Neolitik dönemdeki organ tasarımlı damgalarda, yazının soyutlaşma süreci içerisinde olduğunu görmekteyiz. İnsanlar soyutlaşmanın çeşitli seviyeleri sayesinde kendilerini tanımlıyorlardı. Üçgeni kullanan insanlar aslında şeklin orijinal halinin bir cinsel organ olduğunun farkında bile olmayabilirlerdi. Onun yerine basit bir çatı, belirli bir yerle olan bağı temsil eden bir semboldü. Veya taşıyan kişinin kimliğini belirten pek çok eşsiz sembolün arasında duran bir yere kazınmıştı. Bu imge kişinin anavatanını, mesleğini temsil eder ya da yetişkinliğe adım attığını kanıtlardı.

Çatalhöyük nüfusu yüzlerden binlere çıktıkça, sakinleri evcilliğe daha da çok alışmaya başladı. Sıkı akrabalık ilişkilerinin, yeteneklerinin ve inanç sistemlerinin çok karmaşık ve çeşitli olduğu bir insan kültürü baloncuğunda yaşıyorlardı. Neolitik dönemin başlarında insanlar kendilerini belirli bir yerde yaşayan aileden gelmiş olarak tanımlardı. Ama Çatalhöyük'teki biri, bir hayvanla temsil edilmiş, saygı duyulan ortak ataların birinin soyundan da geliyor olabilirdi. Bunlar genelde kan bağlarının olmadığı kişilerle aynı evde yaşar ve diğerleri pişirmek için tarlalardan besin maddeleri getirirken onlar tüm günlerini taş tabureler yaparak geçirirdi. Kimlik değişen ve kesişen bir şeydi. O yüzden şehirlilerin yanlarında kendilerini açıklamak ve nereden geldiklerini göstermek için damga taşımalarına şaşmamak gerekir.

Zamanla Çatalhöyük'te daha karmaşık bir sembolik desen ortaya çıkmaya başladı. Ben bölgeyi ziyaret ederken Buffalo'daki New York Eyalet Üniversitesi antropologlarından Peter Biehl, bir evi yeniden inşa etme davranışının tarih yaratma fikrinin ilk adımı olduğunu söylemişti. Çatalhöyük halkının hafızanın ötesine, tarihsel düşünceye geçen ilk uygarlıklardan birine ait olabileceğini düşünüyordu. "Tarih, hafızanın bir ömrün çok daha ötesine geçerek dışsallaştırılmasıdır," diyordu. Belki de güçlü bir yer duygusuna sahip olan insanlar, bu tip bir bilişsel çerçeve geliştirmeye hazırdı.

Harvard Üniversitesi antropologlarından Ofer Bar-Yosef, aslında Biehl'in kozmolojinin doğuşunu tarif ediyor olabileceğini öne sürdü. Benzer şeylerin binlerce yıl önceki üst paleolitik dönemde, mağaraların sembollerle dolu duvarlarından çıktığını da görmüştü. Çatalhöyük halkı dünyadaki ilahi yerlerini işaretlemek için antik şehirlerini kemiklerle süslemiş olabilir. Bar-Yosef, neolitik dünyada tarih ve kozmolojiyi çözmenin hiçbir yolu olmadığını söyler. Her ikisi de insan ilişkilerini daha geniş bir bağlamda açıklayan soyut temalardır. Neolitik şehir kültüründe geçmiş ve ruhani âlem ya da büyü ve bilim arasında çok az bir ayrımın olduğunu da hayal etmemiz gerekir.

Hodder, şehrin evlerine "artan pratik ve sembolik önem" aşılayan birçok insanın küçük eylemleriyle başlayıp bittiğine inanır. Çatalhöyük'teki şehircilik, krallar ya da savaş beylerinin zoruyla oluşmamıştır. Onun yerine pek çok dezavantajına rağmen şehirleri son derece çekici hale getiren el işleri, aletler ve sembolizmle dolu insan yapımı evlerin hızla yayılmasından meydana gelmiştir. "Günlük yaşamın bir süreci olarak küçük davranışların çok büyük sonuçları olduğu görülmektedir," diye yazar Hodder.[14] Bu cümleyle söylemek istediği şey, günümüzün ilham veren şehirlerinin mütevazı bir evcilleşmenin ifadelerinden kaynaklanarak başladığıdır. Şehirdeki sosyal ilişkiler de toplumla, tarihle ve vahşi geçmişle olan manevi bağlantımıza dair yeni bir bakış açısının yanı sıra evcilleşmeden türemiştir.

BÖLÜM 2

Tanrıçalar Hakkındaki Gerçek

MÖ sekiz binli yıllarda Çatalhöyüklü bir kadın evinin kapısından dışarıya çıkıp düştü. Sol tarafının üstüne sert şekilde düşen kadının birkaç kaburgası çatladı. İyileştikten sonra da göğsü ağrımaya devam etmiş olmalı ki hayatının sonuna kadar bir şeyleri kaldırırken, taşırken veya çalışırken hep sağ tarafını kullandı. Yaşlandıkça durmadan tekrar ettiği bu işler tıpkı düştüğünde olduğu gibi, kemiklerinde net izler bıraktı. Bu izler sağ kalça eklemi ile ayak bileği ve ayak parmaklarının eklemlerindeydi. UC Berkeley arkeologlarından Ruth Tringham bu kadının iskeletini çıkardığı zaman, onu binlerce yıl sonra gören ilk kişi olmuştu. Boş göz yuvalarına dolan kumları fırçalayıp, kavurucu yaz sıcağında çenesini açtı ve aklına bir anda Henry Purcell'in *Dido ve Aeneas* operasındaki Dido'nun söylediği parçanın sözleri geldi: "Beni hatırla ama kaderimi unut." Bulduğu kadına Dido ismini verdi. Sonraki yedi yıl boyunca Tringham yazlarını Dido'nun evini kazarak ve kendisinden kabaca 350 nesil önce yaşamış bu kadını tanımaya çalışarak geçirdi.

Ilık bir öğleden sonra San Francisco'da, Portekiz hamur işleri ve muhteşem kahvesiyle bilinen bir kafede Tringham'la buluştum. Bir süre California'da yaşamış olsa da gençliğinde İngiltere ve İskoçya'da geçirdiği zamanlardan kalan hafif bir aksanı vardı. Tringham, Doğu Avrupa'nın veya Türkiye'nin uzak

bir köşesinde, kariyerinin çoğunu eski kitleleri birer birer anlamaya çalışarak geçirdiği bölgelerde siper kazmaya hazır birinin atletik görünümüne sahipti. Tringham, Dido'yu bulduğunda, 4040 kazısının kuzey kısmındaki Bina 3'ten çıkan antik kadına İskelet 8115 adı verilmişti. Tringham'ın amacı bu anonim sayıdaki bulguları zengin ve kişisel bir şeye dönüştürmekti. "Kazı yaparken o evdeki bireylerin yaşamlarına bakmaya çalışıyorum çünkü tarih tepeden aşağıya doğru akan büyük bir akıntı değildir," dedi hafifçe gülümseyerek. "Ona en aşağıdan yukarıya doğru bakman, tarihin bir dinamik olduğunu görmen için küçük hikâyeleri ve küçük kanıt parçalarını birleştirmen gerekir."

Tringham, neolitik insanları hayata döndürmek için videolar çeker ve spekülatif hikâyeler yazar, hem kazı sürecini hem de kemikleri tekrar insana dönüştüren yorumlama eylemlerini kaydeder. Hodder gibi o da bulduklarının dokusuyla ilgilenir. Dido'nun neler hissettiğini, nasıl koktuğunu ve günlük ev işlerini yaparken nasıl göründüğünü bilmek ister. Çatalhöyük'te tek bir eve odaklanmak, bir bütün olarak şehir hakkında çok şey ortaya çıkarabilir, çünkü neolitik çağın tuğladan ev inşa etmek, yemek pişirmek, aletler ve sanat eserleri yapmak gibi en ileri teknolojileri, büyük ölçüde evcilliğe odaklanmıştır. Tringham, Dido gibi bir kadının hayatını hayal etmenin Çatalhöyük halkının hayatıyla ve hatta belki orayı neden terk ettiğiyle ilgili bir içgörü oluşturmamızı sağlayacağına da inanmaktadır. Neolitik gözlerle bakınca şehir neye benziyordu? Uzaktaki dağların gölgelediği dümdüz bir arazide yer alan Çatalhöyük'ün çamurdan tuğlalarla yapılmış ufuk çizgisi, MÖ 7000'lerin ortalarında, aralarından kıvrılarak inen bir nehrin ayırdığı iki küçük tepenin üzerindeydi. Pek çok kokunun yükseldiği yüzlerce çatıdan dumanlar çıkıyor ve şehrin duvarlarının içinde yer alan küçük çiftliklerin üzerinden geçip gidiyordu. Bir ev uzun süre boş kaldığında komşular orayı bir çöp yığınına dönüştürüyor ve içini kırık çömlekler, kemirilmiş hayvan kemikleri, küller ve tezek-

le dolduruyor, sonra da kille mühürlüyordu. Dido'nun evinin çevresindeki şehir arazisini yeniden yaratmak için, orayı tamir edilen ve iç içe geçmiş bir sürü evle ve açık çöp çukurlarıyla dolu olarak hayal etmemiz gerekiyordu. Kamilla Pawlowska'nın da yazdığı gibi, "Neolitik Çatalhöyük'te kötü kokuların hâkim olduğunu tahmin edebiliriz."[1]

Ama neolitik dönemde yaşayan bir ziyaretçi için kötü kokunun çok da bir önemi yoktu. Bu manzaranın en baş döndürücü kısmı insanlardı. Pek çok kişinin hiç görmediği kadar büyük bir kalabalık, binlerce insan ucu bucağı olmayan tek bir köyde birlikte yaşıyordu. Bu çok tehlikeli bir birliktelikti. Şehrin yumuşak tuğla duvarları gibi, insanların arasında da ölümcül yarıklar kolayca açılabilirdi. Dido güneşte kurutularak elde edilmiş kilden ve ahşaptan yapılan bir evde yaşıyordu. İç duvarları beyaz alçıyla kaplıydı ve üzerlerine kırmızı kökboyasıyla soyut desenler çizilmişti. Doğduğunda ev en az 40, şehrin kendisi de kabaca 600 yaşındaydı. New York ya da İstanbul'da yaşayan modern bir kadın gibi Dido da bazen kendisinden önce bu evde çocuklarını büyütmüş olan nesli hakkında derin düşüncelere dalıyor olabilirdi. Ama günlük hayatında genelde sıradan sorumluluklarını yerine getiriyordu. Sabahları ocağı yaktıktan sonra bir merdivene tırmanıyor, tavandaki kapıyı açıyor, sonra da tamamen insan eliyle yaratılmış bir çevreye adım atıyordu. Yemek ve su için Dido çatılardaki atölyeler, keçi ağılları, gölgelikler ve dışarıda yemek yapmak için kullanılan küçük mangalların arasında mekik dokuyordu. İnsanlar mevsimsel olarak çatılarda yaşardı, o yüzden akşam kullanmak üzere bir kenara kaldırılmış yataklar ve yemek kâseleriyle de karşılaşmış olmalıydı. İşi bitince başka bir merdivenden aşağı inip şehirden ayrılır ve kıvrılarak akan nehre doğru giderdi. Yolda büyük araziye yayılmış olan küçük çiftliklerin önünden geçerdi.

Koyunlarını güden, çanak ya da tuğla yapmak için nehir kenarından taze kil çıkaran insanlar görmesi de muhtemeldi.[2]

Evine su, tahıl, koyun sütü, meyve ya da cevizle döndüğünde Dido o sabah kullandığı merdivenlerden tekrar çıkıp inerdi. Tringham kadının ocağın yanına, sol tarafının üzerine sert şekilde düştüğünü düşünüyor. Ama başka bir şekilde düşmüş olabileceğine dair bir senaryosu daha var. "Kızının doğum gününü" ay ışığı altında kutlarken ailesinin çatısından düşmüş olabilir diye hayal ediyor.[3] Hangisi olursa olsun Dido çatlak kemiklerle yaşamaya devam etmiş, kırklı yaşlarının ortalarını görecek kadar yaşamıştır ki bu yaş Neolitik dönem için aşırı derecede ileri bir yaştır.

Tringham, Dido'nun hayatındaki önemli olayların neler olduğunu anlamak için evinin hatlarını pek çok modern şehir sakininin rahatsız edici bulacağı şekilde incelemiştir. Dido'nun yatağının ve zeminin altında gömülü cesetler vardır. Ama tabii ki bunlar gizli saklı işlenmiş cinayetlerin antik kalıntıları değildir. 4040'taki o oval mezarlıklara baktığımda benim de bizzat gördüğüm gibi, Dido'nun halkı iskelet kemiklerine bir tabu ya da pislik gibi davranmazdı. Onlar sevdikleri kişileri doğrudan evlerinin altına gömerek onurlandırır ve onları bu şekilde anarlardı. Dido'nun evindeki odanın güneyinde duran ocağın yanında iki bebek ve bir çocuk yan yana gömülü olarak bulundu. Kuzeyinde ise üç yetişkin ve bir çocuk, bir zamanlar kürk ve kilimle örtülü, beyaz alçıdan yapılmış yatak yükseltilerinin iki kat altında gömülüydü. Yan odada iki ceset daha bulundu. Bu platformların altına son gömülen kişi Dido'nun kendisiydi. Genelde çocukların gömüldüğü kamıştan yapılmış bir sepetin içine konularak gömülmüştü. Kemikleri uzun yaşamında ne kadar çok iş yaptığını ortaya koyuyordu. Göğüs kafesindeki kurum rengi kalıntılar, havalandırması yetersiz olan bir odadaki ocakta yemek pişirdiği için ciğerlerinin hasta olduğunu kanıtlamaktaydı. Daha sonra yanına olgun bir adam daha gömülmüştü ve en son olarak da yine Dido'nun platformuna gömülü genç bir çocuk bulundu. Bu kalıntılara bakarak Tringham, kadının

çok genç yaşta ölen birkaç çocuğu ve genç yetişkinlik çağında ölen bir oğluyla kızı olduğunu tahmin etti. Yaşlı olan adam muhtemelen çocuklarının babasıydı ve en son gömülen çocuk da torunu veya başka bir akrabası olmalıydı. Görünüşe bakılırsa Dido pek çok çocuğunun ölümünü görecek kadar uzun yaşamış ve bu da yaşamını melankoliyle doldurmuş olmalıydı.

Dido da komşuları gibi insan kemikleriyle çok içli dışlıydı. Onları kazıp çıkarır ve bizim "ikincil cenazeler" diye tabir ettiğimiz yıllar sonra ölenlerin kemiklerini yerleştirip sonra hepsini yeniden gömerdi. Çatalhöyük'teki duvar nişleri, insan kafataslarının asıldığı yerlerdi. Her biri şefkatle alçı ile kaplanır ve atalarına ya da akrabalarına ait bu kafataslarının üzerleri çeşitli renklerle boyanırdı. Bu kafataslarının üzerindeki izleri inceleyen bilim adamları, insanların onları evden eve aktardıklarına hatta belki bazen farklı kafataslarıyla değiş tokuş ettiklerine inanmaktadır. Onlarca yıl sonra akrabaları olmayan kişilerin kemikleriyle birlikte onları tekrar gömerlerdi.[4] O yüzden bizler de Dido'nun evindeki kemikleri incelemeyi bitirdikten sonra, bu kültürel doku hakkında düşünmek durumunda kaldık. Kemiklerin bazıları çekirdek ailesine ait olmayabilirdi. Dahası o öldükten kısa bir süre sonra evi boşaltılmıştı, o yüzden Dido'nun ailesinden sağ kalanlar başka bir eve taşınmış olabilirlerdi. Tek bildiğimiz Dido'nun, çocukları nesiller boyunca yaşamış ve tıpkı Dido gibi çiftçilik ve hayvancılık yapmış olan onurlu bir anaerkil ailenin soyundan geldiğiydi.

Tringham ve meslektaşları zemine gömülü kalıntıların arasından çıkan bazı yadigârlar da buldular. Dido ile ailesi bir ara yatak platformlarının yanına bir çukur kazıp içini iki boğa çenesi ve farklı koyunların boyun kemikleriyle doldurmuştu ve kemiklerde pişirilip yenildiğine dair izler vardı, ayrıca deniz kabuğu parçalarıyla bir kuş gagası da bulundu. Bunlar çöp değildi. Alana aşina olan arkeologlar için[5] bu koleksiyon, birçok insan için verilen bir ziyafetin değerli kalıntıları ve bazı törensel

takılar gibi görünüyor. Belki de bunlar evde yaşayan biri için, bir doğumdan ya da önemli bir olaydan sonra yapılan kutlamalardan geriye kalan yadigârlardı. Daha sonra başka biri zemine kızıl geyik kemikleri gömmüş ve duvara yarısı yanmış boynuzlarını takmıştı. Şehirdeki pek çok kişi gibi Dido'nun da duvarında burunları ve boynuzları kırmızıya boyanmış, alçıyla kaplı iki yaban öküzü kafatası vardı.

Tringham ve meslektaşları evi incelerken 141 tane kilden heykelcik buldular ki bu kadarının tek bir evden çıktığı genellikle pek görülmezdi. Çoğu hayvan tasviriydi. İçlerinde ayrıca iki şehvetli kadın figürü de vardı. Yüz hatları belirgin değildi, elleri göğüslerini kavrıyordu. Bin yıllık tarihe sahip Çatalhöyük'ün çeşitli yerlerinde ortaya çıkan bu kilden kadınlar bazen tanrıça, bazen de doğurganlık sembolü olarak adlandırılırdı. Bölgedeki diğer kazı alanlarında da benzer heykelcikler bulundu. Belli ki bunlar şehir duvarlarını aşan yaygın bir inanç sisteminin birer parçasıydılar. Bunlar Çatalhöyük'ün en ikonik sembolleri, ayrıca bölgeyle ilgili efsanelerin en bilinen sözde bilimsel temellerinden de biriydi.

Bazen çıplak bir kadın, çıplak bir kadın değildir

Her şey 1960'larda İngiliz arkeolog James Mellaart'ın Çatalhöyük'te kazı yapma izni almasıyla başladı. O dönem bölge, yerli halk için çimenli tepelerinde antik bir şehrin duvar kalıntılarının olduğu, iki muhteşem höyükten ibaretti.[6] Mellaart ve ekibi bölgeyi ziyaret ettiklerinde, pulluklarıyla çanak ve neolitik dönemin diğer kalıntılarını çıkaran yerli çiftçilerle konuştular. Heyecanlanan ve ne beklemeleri gerektiğini bilmeyen Mellaart 1961'de doğudaki höyükte derin bir kazı çalışması başlattı ve Dido'nun evinin bulunduğu yeri kabaca 200 metreye kadar

kazdı. Pek çok eserin yanı sıra birkaç kadın heykelciği de buldu. Özellikle bir tanesinden çok etkilendi. Bu heykelcikteki kadın figürünün elleri iki leoparın başının üzerindeydi ve bir sandalyede oturuyordu. Kadının tahtta oturduğunu düşündü, ayak bileklerinin arasındaki soyut çıkıntı ise yeni doğan bir çocuğu temsil ediyor olmalıydı. Kazılarını daha da derinlere götürdüklerinde bu heykelciğin bir tapınak olduğunu tahmin ettiği çok süslü bir odadan çıktığını buldular. İzlerden oluşan kanıtlara dayanarak Mellaart, Çatalhöyük halkının doğurganlık tanrıçasına tapan anaerkil bir toplum olduğunu ilan etti.

Bu yanlış yorumlama sadece bir adamın fazla çalışan hayal gücünün eseri değildi. Mellaart muhtemelen *The Golden Bough* kitabının yazarı, Viktorya döneminde yaşamış bir antropolog olan ve Hıristiyanlık öncesi toplumların ana bir tanrıçaya tapınmış olabileceklerini ifade eden James George Frazer'dan etkilenmiş olmalıydı. Robert Graves, 1940'larda Frazer'ın çalışmalarını ilerleterek son derece popüler hale gelen *The White Goddess* isimli bir kitap yazarak Avrupa ve Ortadoğu mitolojilerinin tamamının doğum, sevgi ve ölüme hükmeden bir tanrıçaya tapan bir tarikattan çıktığını iddia etmiştir. Graves'in bu çalışması hem antropologları hem de halkı çok etkilemiştir. Sonuç olarak Mellaart'ın nesli antik medeniyetlerin bir tanrıçaya taptıklarına inanmıştır. Bu çalışmayı sadece birkaç araştırmacı sorgulamıştır. Bu sırada Lewis Mumford ve Jane Jacobs gibi önemli şehir tarihçileri, Mellaart'ın bu fikrini çabucak benimsemiş ve onun, insanlığın kadın gücünü reddetmeden çok uzun süre öncesine ait bir medeniyetin kalıntılarını keşfettiğine inanmıştır.

Mellaart, Çatalhöyük'ün kadınların erkeklere hükmettiği antik bir anaerkil medeniyet olduğunu açıklayarak Frazer ve Graves'in iddialarının çok daha ötesine geçmiştir. Bu iddianın Mellaart'ın cinsiyetle ilgili fikirleriyle de bir alakası olması gerekir. Bulduğu heykelciklerde ona garip gelen bir şey daha vardır.

Figürlerin hiçbirinde cinsel organ bulunmamaktadır. Bedenleri kalın ve güçlüdür; çevreleri yırtıcı hayvanlarla kuşatılmıştır. Bunlar Mellaart'ın da muhtemelen 1950 ve 60'larda rastlamış olabileceği ikonik "beyefendi dergisi" olan *Playboy*'daki yumuşak ve erotik modellerden çok farklıdır. Mellaart ataerkil bir toplumun "erkek arzularını hareket geçirmeyen" bu tarz kadın figürlerini asla üretmeyeceğine karar vermiştir.[7] Ona göre cinsiyetsiz çıplak kadın heykelciklerini yalnızca anaerkil bir toplum üretebilirdi.

Mellaart'ın belirsiz bir temele dayalı bulguları, birkaç sayfaya yayılmış çok sayıda fotoğrafla birlikte bir ABD dergisi olan *Archaeology*'de yayımlanınca geniş yankı uyandırdı. *Daily Telegraph* ve *Illustrated London News* da onun bulgularını heyecanla sayfalarına taşıdı. Anadolu'nun daha önce hiç bilinmeyen bu bölgesi artık popüler bir sansasyon haline gelmiş ve kadınların erkekleri yönettiği garip sakinlerin yaşadığı bu "kayıp şehir" dramatik resimlerle daha da bilinir hale gelmişti. Mellaart'ın tanrıçaya tapınmakla ilgili bu temelsiz iddiası yıllar boyunca varlığını ısrarla sürdürmüştür. Hatta insanların Çatalhöyük hakkında bildikleri tek şey budur. Türkiye'nin merkezinde bulunan ve bir tanrıçaya tapan kayıp bir medeniyet fikri, New Age inançlarında ve YouTube'daki ilham veren videolarda bile kendisine yer bulmuştur.

Günümüz arkeoloji topluluğunda Mellaart'ın bu fikirlerine büyük bir şüpheyle yaklaşılır. Her ne kadar Çatalhöyük gibi zengin bir arkeolojik kaynak bulduğu için çok takdir edilse de bölgenin kültürü hakkındaki iddiaları araştırmacıların 1980'lerden itibaren elde ettikleri bulgularla ters düşmektedir.

Çatalhöyük tanrıçaya tapan anaerkil bir toplum değilse, o zaman bu kadın heykelciklerini nasıl açıklarız? Bölgedeki Çatalhöyük heykelciklerini inceleyen Stanford Üniversitesi'nden arkeolog Lynn Meskell, Mellaart ve meslektaşlarının bunları kısmen yanlış değerlendiklerini çünkü girişine bakarak bu

bölgeyle ilgili tüm dokuyu anlamaya yetecek düzeyde bulguya sahip olmadıklarını söyler. Şimdi elimizdeki 25 yıldır devam eden kazılardan elde ettiğimiz verilere göre, bu kadın heykelciklerinin çok daha karmaşık bir hikâyesinin olduğu ortaya çıkmıştır. Öncelikle insan figürlerini temsil eden heykelciklerin sayısı, hayvanlar ve beden parçalarına kıyasla çok daha azdır. Örneğin Carolyn Nakamura isimli arkeolog[8] Dido'nun evinde 141 heykelcik saymış ve bunların 54'ü hayvan figürlerini temsil ederken, sadece 5'inin tamamen insan bedenini temsil eden heykelcikler olduğu görülmüştür. 23 tanesi de mesela el gibi çeşitli beden parçalarını simgelemektedir. Şehirdeki diğer evlerde de benzer bir oran vardır, hayvan heykelciklerinin sayısı insan heykelciklerininkinden çok daha fazladır. Eğer bu toplum için dini bir sembol var denecekse, bunun bir kadından ziyade bir leopar olma ihtimali daha yüksektir.

Mellaart'ın kadın heykelciklerinin önemiyle ilgili yanlış değerlendirmelerinden bir diğeri de günlük hayatta nasıl kullanıldıklarıdır. Bölgedeki kilden hızlı bir şekilde kalıpla yapılan bu heykelcikler, hafif ateşte ya da güneşte kurutularak elde edilir ve tapılmak üzere yüksek bir rafa falan da konmamıştır.[9] Çeşitli yerlerinin aşınmış olmasına bakılırsa bu heykelcikler çantalar veya ceplerde taşınmıştır. Arkeologlar onları genelde ya çöp yığınlarının içinde ya da iki binanın duvarlarının arasına sıkışmış vaziyette bulmuşlardır. Bazıları da tıpkı Dido'nun evindeki kemikler ve deniz kabukları gibi zeminin altına gömülmüştür. İnsanların nesnelere bu kadar sıradan bir şekilde taptıklarını hayal etmek zordur, onları tıpkı atalarının kafatasları gibi duvarlarına asmak yerine sağa sola atmalarından anladığımız şey budur.

Meskell bu heykelciklerin "'dini' anlamda değil de günlük hayattaki işler ve anlaşmalarda kullanılmış olabileceğini" düşünmektedir.[10] Dido'nun halkı bizim bildiğimiz anlamda bir din olgusuna sahip olmayabilir, dolayısıyla da bir "doğurganlık

tanrıçasına" tapmıyor olabilir. Onun yerine Dido, bunları animizimde gördüğümüz günlük manevi işlerde kullanıyor olabilir, yani bir grup güçlü tanrı kavramı gibi değil de her şeyin bir ruhu olduğu fikrindeki gibi. Bu heykelcikler bir tür hürmet nesnesi olmayabilir ama o heykelcikleri yaratma süreci sihirli bir ritüel olabilir. Bir rehber ya da iyi bir kader arayışı içinde olan Dido ekinini ektiği tarlanın hemen yanında, çabucak kilden bir heykelcik yapmış olabilir. Heykelcik kuruyunca da belki gücünden faydalandığı bir ritüelde onu kullanmıştır. Tüm gücünü kullandıktan sonra da kilden heykelciği bir gün önceki yemek artıklarıyla birlikte çatısından atmıştır. Eğer Çatalhöyük halkı kadın figürlerini böyle kullandıysa, neden sık sık çöpe atıldıklarını anlayabiliriz. Zira onları yapmak, saklamaktan çok daha önemlidir.

Bir başka olasılık da bu heykelciklerin köyün yaşlılarına, yani Dido'nun öldüğü yaşta olanlara duyulan saygıyı temsil ediyor olmasıdır. Meskell birbirine tıpatıp benzeyen iki heykelciğin olmadığına dikkat çeker ve çoğunun doğurganlığı temsil etmekten ziyade sarkık göğüsleri ve göbekleri olduğunu söyler. Belki de Dido ve komşuları bu heykelcikleri yaparken, soyut ve sihirli bir güç yerine atalarından belli kişilerin ruhlarını çağırıyorlardı. Dido'nun kültüründeki bazı davranış ya da olaylar güçlü bir kadının yardımıyla gerçekleşecek türdendi. Yine de bu durum yöre halkının anaerkil olduğunu göstermiyor. Çatalhöyük'teki alçıyla kaplı insan kafataslarını biliyoruz. Bunlar eşit sayıda erkek ve kadına aittir ve elden ele geçer.[11] Onların nasıl korunduğunu göz önünde bulunduracak olursak bir cinsiyete ait kafatasının diğerinden daha fazla olmadığını görürüz.

UC Berkeley arkeologlarından Rosemary Joyce, eski toplumlarda cinsiyet üzerine yaptığı çalışmalarla bu alanda çığır açmıştır. Kendisi kadın heykelciklerinin kadınları bir grup olarak temsil edip etmedikleri konusunda emin olamayacağımızı söyler. Bu konuda şöyle yazmaktadır:

> Çok detaylı bir heykelcik bile bugün bize "Bu bir kadın imgesidir," dedirtebilir ve bu ölü ya da diri veya kişiliği soyutlaştırılmış belirli bir insanın kimliğini temsil eden bir heykelcik olabilir. Tıpkı özgürlüğün kadın imgesiyle temsil edilmesi gibi, bu heykelcikler gençler ya da yaşlılar gibi belirli bir kategorideki insanları da temsil ediyor olabilir. Görüntüleri, modern kimlikte çok önemli olan cinsel özelliklerine göre ayırdığımızda bugün gözden kaçırdığımız bazı diğer özelliklerle birleştirilmiş heykelcikler olabilirler.[12]

Joyce modern cinsiyet anlayışımızı antik insanlara uyarlamanın çok kolay olduğuna dikkat çeker; bu da hep bir cinsiyetin diğerine hükmettiği bir yöntem arayışı içinde olduğumuz anlamına gelir. Mellaart'ın yaptığı da tam olarak budur. Ama bizler bunun yerine Çatalhöyük halkının sosyal dünyalarını yaşlı ile genç, çiftçi ile alet edevat yapımcısı, vahşi ile evcil ya da insan ve insan olmayan hayvan gibi farklı kategorilere bölmüş olabilecekleri fikrine açık olmalıyız.

Yerel teknolojiler

Çatalhöyük'teki kadınların gerçek hayattaki işleri hiç de sihirli filan değildi. Şehirden çıkan maddi kanıtlar doğrultusunda ve diğer geleneksel toplumlarla kıyasladığımızda, antropologlar çiftçilik ve ev işlerinden kadınların sorumlu olduğu kanaatine varıyorlar. Erkeklerse avcılık ve el işçiliğinden sorumludur. Dünyanın bu iki yarı küresi arasında pek çok şeyin örtüştüğü son derece açıktır ve bazıları kendilerine biçilen rolleri reddedebilir. Fakat kesin olan tek şey, işçiliğin hiçbir türünün kolay olmadığıdır. Wendy Matthews, Dido'nun evindeki zeminlerin katmanlarını incelediğinde[13] yerde birikmiş tozların ve buraları temizlerken beliren izlerin yoğunluğunu ölçmeyi başardı. Dido'nun evinde ve şehirdeki başka yerlerde, sakinlerinin evlerini süpürerek temizlediklerini buldu. Ocaklarından saçılan külleri

düzenli olarak süpürüyor ve neredeyse her ay duvarları ve yerleri taze, beyaz alçıyla boyuyorlardı. Bazı evlerde alçılama her bir tabakada duvarları sanat eserleriyle süslemek anlamına da gelirdi. Çatalhöyük sakinleri o kadar sık alçılama yapıyordu ki arkeologlar iç duvarlarda 100 kata kadar çıkan boya buldular.[14] Bu derin temizlik gerekli bir şey olmalıydı çünkü evdeki tek baca kapıdan tavana uzanıyordu. Dido'nun çöp ve yemek artıklarıyla beslenen ocak ateşi muhtemelen duvarları kurumla kaplıyordu. Kadındaki akciğer rahatsızlığı da bu yüzden oluşmuştu.

Fakat tüm bu temizlik ve onarım işleri *Tidying Up with Marie Kondo*'nun neolitik versiyonundan ibaret değildi. Ayrıca sıkışık alanları belirli bir tasarımla özelleştirmek için de yapılıyordu. Çatalhöyük halkı, zeminde kullanılmak üzere en az iki çeşit alçı yaptı; parlak beyaz, kireç bazlı bir karışım evin kuzey kısmındaki yatak ve gömü platformlarını kaplarken kızıl-kahve renkli diğer bir karışım ocağın bulunduğu, alet yapımının, dokuma ve diğer ev işlerinin yapıldığı güney kısmını kaplıyordu. Bu kuzey/güney modelinin yüzyıllar boyunca şehrin bütün evlerinde kullanıldığını görüyoruz hatta bazı arkeologlar bu yüzden sakinlerin evlerini "kirli" ve "temiz" bölgeler diye ayırmış olduklarını dahi düşünmüştür. Kirli bölge duman çıkaran, kül ve kalıntı sıçratan ocağa, temiz bölgeyse yatak ve gömü platformlarına ayrılmıştı.

Ev işçiliğinde, alet yapımı ve mühendislikle karışık görevler de mevcuttu. Evdeki her şeyin el yapımı olması gerekiyordu. Zeminler tamamen yumuşak, dokunmuş kamışlarla kaplıydı. Bu kilimlerin karmaşık desenleri alçılara, arkeologların binlerce yıl sonra görebildiği izler bırakmıştır. Çatalhöyük'te bulunan fare kemiklerinin sayısından yöre halkının büyük bir haşere sorunu olduğunu anlayabiliyoruz. Dido'nun ailesi aç fareleri tahıllarından uzak tutmak için kamışları dokumuş olabilir. Ayrıca ağ ve giysi de yapmışlardır, bu da bize deri ve bitkilerden tekstil elde etmeye başlayarak kemikleri yontup iğne gibi kullandık-

larını gösterir. Koyunların kaburga kemikleri, yemek kaplarını yapmak için kullandıkları kili yumuşatmak adına bir çeşit kısa kürek gibi kullanılırdı. Çatılarındaki atölyelerde çakmaktaşı ve obsidiyenden yaptıkları bıçak ve sivri uçlu aletler vardı. Balık oltaları yontar, avlayıp topladıkları şeyleri pişirmek için taş ve tuğladan ocaklar yaparlardı. Bu arada tuğlaları da kendileri yapardı. Kısacası bir evin yapımı ve devamlılığı için tüm aile üyelerinin pek çok konuda birer usta olması gerekirdi.

Alet yapımı çok zor olduğundan Dido'nun ailesi geri dönüşümden de yararlanmıştı. Arkeologlar şehrin birçok yerinde defalarca kez onarılmış bir sürü bıçak ve balta buldular. Uçları düzenli bir şekilde ve tekrar tekrar bilenmişti. Dido'nun evindeki pek çok kemikten alet tamir edilmiş, kırıldıktan sonra farklı amaçlar için kullanılmıştı. Öte yandan ailenin evlerini durmadan onarması gerekiyordu. Fırından söz etmiyorum bile. Kilden fırınlarını en az iki kez yeniden inşa eder ve bu süreçte yerini değiştirirlerdi. Hayvan pisliğini bile yakıt olarak birkaç kez kullanırlardı. Çatalhöyük'ün neredeyse tamamı bugün sürdürülebilir dediğimiz malzemelerden yapılmıştı. İşin aslı şehir, yumuşak kili bol olan bataklık bir bölgede kurulmuştu ve bu da tuğla yapımı ya da alçı üretimi için ya da bir gün gücüne ihtiyaç duyacağınız bir heykelciği çabucak yapmak için idealdi.

Belki de Çatalhöyük'te gelişen kil bazlı teknolojinin en üst seviyesi yemek yapımı için kullanılıyordu. Şehir kurulduğunda insanlar ısıtılmış kil toplarını sepetlere koyup çorba ve güveçlerini pişirirlerdi. Şefin soğuyan topları çıkarıp yeni ve ocak ateşiyle ısıtılmış yeni toplarla sürekli değiştirmesinin gerektiği bu pişirme tekniği yoğun işçilik isteyen bir süreçti. Dido'nun ailesinin şehirde yaşadığı dönemde zanaatkârlar ince ve güçlü yemek kapları için ideal olan temperli kili geliştirdiler. Artık yemek yapmak ateşin üzerine çömleği koyup kaynamasını beklemekten ibaret olan basit bir iş haline gelmişti. Isıtılmış kil toplarına da gerek yoktu. Rana Özbal bana, "Yemek pişirme tek-

nolojiniz değiştiğinde, bu aniden bir araba sahibi olmak gibidir. Sosyal ilişkileri de değiştirir. Yemek yapma sürecine artık daha az insan dahil olur. Sıcak taşları oradan oraya taşımak gibi bir iş yüküne gerek kalmaz. Bu kolay değildir. Eğer çömleğinizi ocağın üzerine koyabiliyorsanız, o pişerken siz de başka şeylerle uğraşabilirsiniz," demişti. Bu keşifle insanlar daha yaratıcı işlere vakit ayıracak zaman buldular. Mesela duvar resimleri yapmak ya da kemikleri yontmak gibi. Bu keşif ayrıca insanlara, birkaç çeşit alçı yapmanın yöntemini öğrenmek gibi farklı görevlerde uzmanlaşma fırsatı da verdi. Bu ileri teknoloji yemek çömlekleri sayesinde, Dido'nun tüm aile fertlerinin daha fazla görevi yerine getirdiklerini varsayarsak çok daha süslü aletleri yapmaları da mümkün hale gelmişti diyebiliriz. Biri en yakın taş ocağından obsidiyen toplamak için bir günlüğüne dağlara gidip gelebiliyordu. Neolitik dönemde güçlü, keskin uçları ve pürüzsüz yüzeyiyle obsidiyen bir çeşit lüks sayılırdı. Daha fazla obsidiyen elde etmek, bir taşa dikkatlice vurarak bıçak yapan ve bir bıçak ortaya çıkana kadar parçaları pul pul döken becerikli taş ustaları için daha fazla malzeme anlamına geliyordu. Çiftçiler de tarımdaki uzmanlıklarını geliştirmeye fırsat buldular. Çatalhöyük'ün iki höyüğü de bir bataklığın üzerinde yükselir ve aralarındaki nehir mevsimsel olarak taşar. Yazın yağmurlu dönemlerde, şehir çamurlu bir arazinin ortasında duran bir adaya benzer. Bu da çiftçilerin ürünlerini şehirden biraz daha uzak mesafelere, yani kuru kalan arazilere ekmesi gerektiği anlamına gelir. Özbal şehrin çiftçilerinin usta olduklarına şaşmamak gerektiğini söylüyor. Kilerlerde buğday ve tahıl olduğuna dair elimizde pek çok kanıt var, ayrıca yemek çanaklarında hayvanlardan kalan süt izleri de mevcut. Fakat Özbal, çiftçilerin arazinin *neresini* ektiklerini ve hayvancılığı nerede yaptıklarını söylemenin zor olduğunu itiraf ediyor. O ve diğer araştırmacılar şehirden uzun bir yürüyüş mesafesinde yer alan tepelerin eteklerinde olabileceğini düşünüyorlar. Çiftçiler tarlalarıyla il-

gilenmek için muhtemelen yılın bir kısmını evlerinden uzakta geçiriyordu ya da belki vardiyalar halinde çalışıyorlardı. Keçi ve koyun güden çobanlar da şehirden uzak yerlerde dolaşıyor olmalılardı.

Çiftçilik de geniş bir insan kitlesi bir araya geldiğinde nelerin mümkün olacağını gösteren örneklerden biridir. Dido'nun ailesindeki birkaç üye yılın belirli bir döneminde tarlaların bakımı ve hayvancılığın sürdürülmesi için görevlendirilmiş olabilirdi zira evlerinde hem yeteri kadar insan hem de seramik teknolojisi mevcuttu. Çiftçilik şehri besliyor, şehir de çiftçiliği etkinleştiriyordu. Bu karşılıklı ilişki şehirciliğin doğduğu yerdi. Dido tarımı şehir hayatının tam tersi gibi değil de bir parçası gibi görüyor olmalıydı. Şehircilik de hemen hemen tarımla aynı anda ortaya çıkmıştı.[15] Çiftlikler de aslında göçebeler tarafından gerçekleştirilen bitki toplama işine yönelik daha uzmanca bir yaklaşımdır.

Şehir hayatı yoğun bir işçilik gerektirse ve çoğu insanın alışık olduğundan bir hayli farklı olsa bile, neolitik insanların Çatalhöyük'e akın etmesinin bir nedeni uzmanlaşmanın faydaları olabilir. Alet yapımında uzmanlaşmış kişilerle dolu bir toplum fikri köylülere çekici gelmiş olabilir. Usta bir tuğla üreticisi sonsuza dek sağlam kalan bir tuğla üretir. Usta bir keçi çobanı sürünüzün büyüyeceği anlamına gelir. Sürekli hayvan heykelcikleri üreten biri, detaylı ve yaratıcı leopar ikonları yapabilir. Herhalde eski göçebelerin hiçbiri, bir gün ünlü bir taş yontucu olma hayaliyle şehre gelmemiştir. Fakat şehircilik herkesin evinin karmaşık aletler ve 100 kişilik köylerde rastlanması çok zor yiyeceklerle dolu olduğu anlamına geliyordu. Çatalhöyük büyüdükçe, bolluk vaadiyle insanları kendisine çekmiş olabilir. Daha çok insan olması, daha yüksek kaliteli aletleri paylaşıp takas etmek demekti.

Tüccarlarla dolu bir yer olsa da Çatalhöyük, proto-kapitalist bir toplum değildi. Sakinleri pek çok değerli nesneyi değiş tokuş

eder ama şehrin bu ortak bolluğu başkaları tarafından fazladan kullanılmazdı. Çatalhöyük sakinleri henüz parayı icat etmemişlerdi ve bazı ailelerin diğerlerinden daha fazla malvarlığının olduğuna dair kesin bir kanıt da bulunmamaktadır. Evlerin çoğu tıpkı Dido'nunki gibi bir ya da iki odalıydı. Çatalhöyük halkı ihtiyaç duyduklarından daha fazlasını saklayacak alana sahip değildi, hayatta kalmalarına yetecek kadarını saklarlardı. "Bolluğun" anlamı açlıktan ölmeyeceğiniz kadar yiyeceğe ve sağlam bir sığınağa sahip olmaktı. Çatalhöyük'te zengin olma fırsatı yoktu, en azından bugün bizim anladığımız şekliyle. Şehir, bir güvenlik duygusunun ötesinde, arkeolojik kayıtlarda ancak dolaylı olarak ölçebileceğimiz bir zenginlik biçimi olan kültürel zenginleşmeyi de vaat ediyordu. Gücüyle ilgili ipuçlarını Çatalhöyük'teki duvar sanatının her yerinde görebiliriz. Bütün evler çizim, heykelcik ve el yapımı mobilyalarla doludur. Fakat kültürel zenginliği binlerce insanın her gün birbirleriyle iletişim kurduğu şehrin kapladığı alanın büyüklüğünden çıkarabilmemiz de mümkündür. Göçebe bir toplulukta heykelcik yapma becerisi olan biri, kendisiyle kıyaslanabilecek yeteneğe sahip başka biriyle asla karşılaşmazdı. Ama Çatalhöyük'te birkaç tane vardı ve bu kişiler birbirleriyle notlarını karşılaştırıp hikâyelerini paylaşarak ve birlikte çalışarak daha ileri seviyede teknikler geliştirdiler. Kısacası şehir, insanlara aileleri dışından birileriyle bağ kurma fırsatı tanıyordu. Şehir sakinleri birbirleriyle ocaklarını paylaşmanın dışında kendileriyle aynı ilgi alanlarına sahip başka insanlarla da sosyalleşebiliyordu.

Günümüzde insanların şehirlere gelme sebebi genelde ailelerin organize olduğu küçük topluluklarda var olmayan alt kültür ya da gruplara duydukları yakınlık hissidir. Çatalhöyük de benzer sebeplerden ötürü kendisine yeni sakinler çekmiş olabilir. Ian Hodder insanların akraba olmadıkları kişileri nasıl akılda tuttuklarına dikkat çeker. Dido'nun pek çok komşusu, Hodder'ın "tarih evleri" diye adlandırdığı evler inşa etmiştir. Bu

evlerin duvarlarında normalden daha fazla alçılı boğa kafası, çizim ve kemik olurdu. Bu evler yüzyıllar boyunca tıpatıp aynı boyutlarda tekrar tekrar inşa edilmiştir.[16] İnsanlar önceki evin zemininden kalan iskeletleri bile çıkarıp yeniden gömmüştür. Arkeologlar bu tarih evlerinin zeminlerinde bazen düzinelerce iskelet bulur. Müzeler ya da kütüphaneler gibi, bu tarih evleri de Çatalhöyük halkının kültürel hatıralarını saklayıp paylaştıkları yerlerdir.

Bunlar ayrıca insanların buluşup birlikte obsidiyen tekniğini geliştirdiklerinin ya da nehir kenarında tuğlalar için hep birlikte doğru kili seçmeye çalıştıklarının de fiziksel birer göstergesidir. Tarih evleri ortak bir ilgiden, mesela çakmaktaşı oymacılığı ya da daha ilahi bir şeyden doğup yayılmış olabilir ama şehrin bizzat kendisiyle bağlantılıdır. Şehre yeni gelenlerin, özellikle de akrabaları olmayanların burada kalmalarını sağlayan şey bu tip sosyal gruplar olabilir. Bunlar şehrin gelişmesine de katkı sağlamışlardır. İnsanlar Çatalhöyük'e, belki de günümüz psikologlarının "seçilmiş aile" diye adlandırdığı bu tarz sosyal grupları duydukları için taşınmışlardır.[17]

Tarih evleri yeni gelenleri, şehrin başka bir kesimindeki yabancıları veya ölüleri de kapsayan toplum fikrinin soyut temsilcileridir. Bir tarih evinde yaşayan insanların, ataları olarak biyolojik akrabalarını saymasına gerek yoktu. Evin duvarlarındaki kafataslarına bakıp kendilerini de o soyun birer parçası olarak görürlerdi. Göçebe gruplardaki toplum fikri sadece görüp bildikleri aile üyelerinden oluştuğu için, bu tarz yeni bir kavram felsefi bir sıçrama sayılabilir. Tarih evleri nesiller boyunca yaşayan bedenler gibiydi. Geçmiştekilerle şu anki şehir sakinlerini birleştiren ve özel bir yer olan Çatalhöyük'te kimliklerini iç içe geçiren mekânlardı.

Bugün Brooklyn'de yaşayan biri kendisinin bir New Yorklu olduğunu söyleyebilir ama Çatalhöyük'te yaşayanlar kendilerini birer Çatalhöyüklü gibi görmezdi. Tringham bunun sebe-

bini şehrin, hepsi kendi alt kültürüne sahip birbirinden kopuk köylerden oluşmasına bağlar. Bu yerleşim bölgesi, Dido'ya uzak geçmişi gibi görünen ve şehri oluşturmak için birleşen birkaç köyün kalıntıları olabilir. Hodder, Çatalhöyük oluşmadan önce Konya Ovası'nda pek çok küçük köy bulunduğunu ama daha sonra sanki nüfusları tek bir mega köyde toplanmış gibi hepsinin ortadan kaybolduğunu söyler. Şehirden geçen biri belki de açık alanlarla birbirinden ayrılmış mahalle benzeri kümelerin arasında dolaşıyor olabilirdi. Belki de sakinleri farklı diller konuşuyor ve farklı yemekler yiyordu. Yine de ortak bir yer paylaşıyorlardı. Şehir Dido gibi birinin kendi ailesinden çok farklı kişileri görüp onlarla tanışmasına olanak sağlıyordu.

Dido'nun neye inandığından ya da ne hissettiğinden elbette emin olamayız ama çok çeşitli malzemelerden göze çarpan teknikler kullanılarak yapılmış aletlerle dolu bir evde yaşadığını biliyoruz. Bu da bize şehrin bir ölçüye kadar uzmanlaşmış ve farklı toplulukların birleşimiyle oluşan bir toplum olduğunu gösteriyor. Ayrıca günlük hayatta çevresini saran tüm o sembolik sanat eserleri ve tasarımların soyut ilişkilerle alakalı bir inancı yansıttığını da biliyoruz. Tabii o dönemde Çatalhöyük dışında yaşayan başka hiç kimsenin kentli olmadığını da göz önünde bulundurursak burada sürdürülen tuhaf yaşamı da takdir etmemiz gerekir. Bu durum, özellikle de daha önce hiç var olmamış bir toplum yarattıkları için Dido ve komşularına kendilerini farklı hissettirmiş olabilir. Anlaşmazlık yaşandığında komşuların aralarındaki sorunu veya kavgayı çözmek adına dönüp bakacakları emsaller çok azdı. Şehir kendi hayatının sonuna yaklaştığında, problemler Çatalhöyük'ün ev yapımı toplum kumaşına düşen bir kıvılcım gibi hızla büyüdü. Şehir sakinleri her ne kadar pek çok doğal talihsizlikten sağ çıkmış olsa da baş edemedikleri en büyük zorluğun birbirleriyle ters düşmek olduğu ortaya çıktı.

BÖLÜM 3

Tarih İçinde Tarih

2018'in başlarında, 25 yıldır liderlik ettiği Çatalhöyük kazı çalışmalarındaki görevini tamamladığında, Ian Hodder'la görüştüm. Stanford'daki güneşli ofisinin masasında oturan Hodder'la bu süre zarfında neler öğrendiğini konuştuk. Her katmandaki sembollerin zenginliği dışında ilgisini en çok çeken şey, bölgenin "tarih içinde tarih" kavramını temsil etmesiydi. Çatalhöyük sürekli değişiyordu ve insanların dokuz bin yıl önce kurdukları şehir, bin yıl sonra terk ettikleri şehirden çok farklıydı. "Artık büyük bir değişim yaşandığını biliyoruz," dedi Hodder ve devam etti:

> MÖ yaklaşık 6500'lerde, şehrin büyük oranda dolu olduğu ve klasik Çatalhöyük diyebileceğimiz bir dönemi var. O seviyede kazdığımız her yerde yoğun konutlar bulduk. Bu agresif derecede eşitlikçi toplumun arasında çıkan gerginlikler yüzünden bu döneme kriz noktası da denebilir. Dramatik bir şey oldu ve terk edilmiş, yanmış bir sürü bina gördük. Bu krizin ardından 500 yıl boyunca yangın ritüelleri tespit ettik.

Bu "yangın ritüelleri" şiddet ya da yıkım kaynaklı davranışlar değildi, bu bir evin terk edilme ritüelinin bir parçasıydı. Hodder bana bir Çatalhöyük evinden çıkardıkları çeşitli katmanlardaki külleri gösterdi. İnsanlar bir evi geride bırakmak istediklerinde, burayı genelde törensel bir kil katmanıyla "mühürler" ve birkaç şeyle birlikte eve ait eşyaları yakarlardı.

Hodder MÖ 6500'de çıkan krizin ardından şehrin çok yavaşça terk edildiğine dikkat çekti. Bu değişim, Dido gibi birinin aklına hayatı boyunca gelmeyecek kadar uzun bir süreçte yaşanmıştı. İnsanlar önce Doğu Höyüğü'nü asırlar içinde terk ettiler, sonra da Batı Höyüğü'nü. Fakat Hodder insanlar Batı Höyüğü'nü terk ederken Çatalhöyük çevresindeki boş alanların da canlandığını söyledi. "Konya Ovası yerleşim yerleriyle dolu. Sanki ovadaki diğer yerlerde Çatalhöyük'ün izleri var ve Batı Höyüğü bunlardan sadece bir tanesi. Bunu bir nüfus patlaması gibi görebilirsin," diye açıkladı. Çatalhöyük'ten göç etmenin höyüklerdeki "kapalı bir kontrol sisteminden" kurtulmayı temsil etmiş olabileceğini söyledi. Başka bir olasılık da insanların yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için şehri terk ettikleridir. Konya Ovası'ndaki insanlar mısır çiftçiliği ve koyunculuk konusunda çok ilerlemiş oldukları için, belki de yerleşim alanlardaki çevrenin daha geniş olmasını istemişlerdi. Fakat hiç kimse Çatalhöyük'ü "kaybetmedi". Bu eski kent tamamen boşaldığında bile, insanlar orayı mezarlık olarak kullanmaya devam etti. "Bir bakımdan bölgenin asla terk edilmediğini söyleyebiliriz," dedi Hodder. "Bizans'a ve İslami dönemin başlangıcına kadar oraya (11. yüzyılda) çok sayıda insan gömdüler. Herkes orayı hatırladı ve kullandı." Newcastle Üniversitesi arkeologlarından Sophie Moore, 300 yıl öncesine kadar şehrin hâlâ bir mezarlık gibi kullanıldığına dair yeni kanıtlar bulmuştur.[1]

Hodder günümüz arkeologları arasındaki ortak bir inancı dile getirmektedir. "Kayıp şehir" ya da "çökmüş medeniyet" gibi terimler, böyle bir durumda kullanılması yanlış olan terimlerdir.[2] Bunun yerine şehrin bir dönüşümün kurbanı olduğunu söylemek daha uygundur. Hatta Çatalhöyük'ün dönüşüm geçirmediği tek bir an bile olmamıştır. Şehirleri incelemenin en zor kısmı da budur işte: onlar bir anda hiçliğe dönüşmeden önce zamanla elde edilen verilerin sabit olmaması. Şehirler, kent yaşamına farklı gözlerle bakan pek çok sosyal grubun birleşimin-

den oluşurlar. Bu sosyal gruplar da zaman içinde değişir, şehrin fiziksel ve sembolik dokusunun kendi bakış açılarını yansıtmasına yol açarlar. Ta ki birlikte yaşamak istemeyi bırakana kadar…

Fakat bu durum Çatalhöyük'te olduğunda bile hiç kimse şehri "kaybetmedi." Konya Ovası'nda atalarının kemiklerinden yapılmış olan şehir, yeni atalarının kemiklerini ağırlamaya devam etti. İnsanlar orayı terk ettikten çok uzun bir süre sonra da Çatalhöyük özel bir yer olarak kaldı.

MÖ 6000'e gelindiğinde, insanlar bin yılı aşkın bir süredir sürekli olarak Çatalhöyük'te yaşıyordu ve kimse bir hevesle ayrılmadı. Hodder, bazı istisnalar dışında diğer aşırı nüfuslu şehirlerin de hep aynı şekilde terk edildiklerini söyler. Her biri çok zor karar verilerek alınmış olan binlerce küçük hareketle şehirler yavaş yavaş boşalırdı. Modern dünyada psikologlar taşınmanın, bir insanın hayatındaki en zor deneyimlerden biri olduğunu söyler. Zira kişide dışlanma, kayıp ve depresyon gibi hislere yol açar.[3] Neolitik insanların "taşınmayı" bizim hissettiğimiz şekilde, yani kanepeleri kamyonlara taşıyarak ve gayrimenkul yatırım kaygıları çekerek deneyimlemediği açıktır ama bu eylem yine de aynı psikolojik bedellerden bazılarını beraberinde getirebilir. Lojistik olarak bakılırsa, elbette günümüzden çok daha zor olduğu da inkâr edilemez. Taşınmak, hayvanlarla birlikte yanına taşıyabileceğin ne varsa almak demekti. Yeni yerine geldiğinde yeni bir ev inşa etmen, yerel besin ve su kaynakları bulman gerekirdi. Bütün bu süreci kendi başına yapmak neredeyse imkânsızdı çünkü neolitik bir ev inşaatı çok fazla işçilik, ayrıca yemek yapmaktan çiftçiliğe, kumaş yapımından ev inşaatına kadar pek çok konuda ustalık gerektirirdi.

Tüm bunları yaparken bir de yeni bir kültüre uymaya çalıştığınızı hayal edin. 2011'de Amerika Birleşik Devletleri Başkanlığı Göçmenlik Görev Gücü, ülkeye gelen göçmenlerin yapmak zorunda oldukları bir dizi zor görevi açıkladı.[4] Bunlar yeni lisan

ve kültürel normları öğrenmeye kadar pek çok farklı zorluk seviyelerinde görevlerdi. Bu görevler önyargı ve kaynaklara ulaşma güçlüğünün önüne geçmek için çıkarılmışlardı. Milenyum boyunca göçün hiç değişmediği gerçeğini unutuyoruz. Başka yerler için Çatalhöyük'ü terk eden pek çok insan da çiftçilik yapılan arazilere girebilmek için komşularıyla olduğu kadar, lisan ve kültürel engellerle de baş etmek zorunda kalmıştır. Karşılaştıkları bunca zorluğa rağmen yine de büyük sayılar halinde şehirlerde yaşamaya başlamışlardır.

8,2 bin iklim olayı

Dido'nun evinin altına gömülmesinden yüzlerce yıl sonra Çatalhöyük varlığının son dönemine girdi. Şehir bin yıldan fazla bir süre boyunca olduğu yerde durmaya devam etti ve yapay evcillik süreci hem içeride hem dışarıda sürekli değişim gösterdi. Höyüklerdeki eski yapılar ve şehrin daha eski kısımlarındaki yapılar giderek yükseldi. MÖ 6000'lerle 5000'ler arasındaki bin yıllık süre içinde, insanlar Dido ile ailesinin yaşadığı Doğu Höyüğü'nden yavaş yavaş ayrılmaya ve nehir kenarında daha küçük yerleşim yerleri kurmaya başladılar. Arkeologların deyimiyle bu yeni Batı Höyüğü yaklaşık 300 yıl boyunca varlığını sürdürdü. Doğu Höyüğü'ndeki evler yavaş yavaş yıkılırken hiç kimse onların kendisine ait olduğunu iddia etmedi. Ruth Tringham'a insanların neden Batı Höyüğü ve ötesine taşındıklarını sorduğumda, bana belki de o kadar yüksek bir höyüğe su ve yiyecek taşımaktan bıktıkları içindir diye espri yaptı. Daha düz ve ulaşması daha kolay yerlere gitmişlerdi. Şaka bir yana, Doğu Höyüğü'nün tercih edilmemesine yol açan bir şey olduğu gerçekti. Pek çok araştırmacı Doğu Höyüğü'nden Batı Höyüğü'ne doğru gerçekleşen bu taşınmanın MÖ 6500 yıllarında yaşanan hızlı iklim değişiminde gerçekleştiğini fark etmiştir.[5] Bu süreç-

te dünya, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyini kaplayan ve Laurentide Buz Tabakası adı verilen devasa buzullarla kaplı bir buz çağından çıkıyordu.

Konya Ovası'ndaki nehirlerin yön değiştirip kuruduklarına dair kanıtlar mevcuttur. Hava soğuyor ve en az bir dönem kuraklık yaşanıyordu. Derken ısı yükseldikçe Laurentide Buz Tabakası erimeye başladı ve neredeyse buz gibi sudan oluşan ve Agassiz ile Ojibway olarak bilinen iki göl oluştu. Bu göller bugün Ontario ve Quebec olarak bilinen bölgeleri kaplayacak kadar genişledi ve buz katmanlarının oluşturduğu doğal bir barajın içine sıkışıp kaldılar. Ama buzlar fazla dayanamadı. En sonunda Laurentide Buz Tabakası çöktü ve Agassiz ile Ojibway hızla boşaldı, böylece de okyanusa feci miktarda tatlı su aktı.

Dünyanın çeşitli yerlerindeki pek çok kanıt, deniz seviyesinin en az 30 santim yükseldiğini ve yükselmenin bazı bölgelerde en az dört metreye kadar çıktığını göstermektedir. Daha da önemlisi tatlı sular, okyanusun "termohalin döngüsüne" karıştı ve tuzlu suyla tatlı su birleşerek okyanusun taşıma bandı olarak nitelendirilen akıntılara yol açtı. Termohalin döngüsü tıkandığında, sıcak su dünyayı dolaşamaz ve okyanusların birçoğu soğuk kalır. Bu durum havayı da etkiler. Çatalhöyük çevresindeki hava sıcaklığı ortalama 4°C kadar düştü ve muhtemelen yağmurlar da azaldı. Sıcak ve nemli ortamda yaşamaya alışkın olan insanlar, fark edilir derecede serin ve daha sert bir iklime geçiş yaptılar. Dünyanın ortalama hava sıcaklığı neredeyse 400 yıl boyunca bir daha yükselmedi.

Bu iklim değişimi bilim insanlarınca genelde "8,2 bin olayı" diye adlandırılır çünkü 8,2 bin yıl önce gerçekleşmiştir ve iklim değişikliğinin nasıl çalıştığıyla ilgili bilim insanlarına büyük bir rol model oluşturur. 2003 yılında ABD Savunma Bakanlığı iklim değişikliğinden kaynaklanan güvenli riskleriyle ilgili bir çalışma yapmış ve araştırmacılar buzulların erimesinin çevreyi ve insan toplumunu nasıl etkileyeceği konusunda 8,2 bin ola-

yını örnek göstermişlerdir.[6] Eğer bugün gördüğümüz hızlı buzul erimesi gerçekleşirse[7] denizlerimize Agassiz ve Ojibway'den akan sulara eşit miktarda su karışır ve Asya, Kuzey Amerika ile Avrupa'nın kuzeyindeki hava ısısı 5°F'tan daha fazla oranda düşer. Bu sırada Avustralya, Güney Amerika ve Afrika'nın güneyindeki hava ısısı da 4°F kadar artar. Kuraklıklar başlar, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki tarımsal faaliyetler tahribata uğrar, özellikle de Pasifik'te kış rüzgârları ve fırtınaları hâkim olur. Onun ardından da kıtlık, yangınlar ve seller gelir.

Bu sonuçlar modern dünya için yıkıcı olur ama arkeologlar insanların çok sevdikleri Çatalhöyük'ü sadece soğuk veya kuru hava yüzünden terk ettiklerine inanmamaktadırlar. Ofer Bar-Yosef 50.000 yıl öncesine kadar var olan antik insan göçlerinde iklim değişikliğinin etkilerini incelemektedir ve kendisi buzulun çökmesinin Doğu Höyüğü'ndeki yaşamı imkânsız hale getirdiğine inanan bilim insanlarından biridir. Soğuk havanın tüm köyleri aç bıraktığına ve 200 yıl boyunca insanları bölgeden uzaklaşmaya mecbur kıldığına inanır.[8] Levant'ta incelediği birkaç köy 8,2 bin olayı sırasında terk edilmiş, hava tekrar ısındıktan sonra hepsi yeniden inşa edilmiştir. Çatalhöyük'te de benzer bir şey yaşanmış olabileceğini söyler. Bar-Yosef, Doğu Höyüğü'nden taşınmalarının, insanların o bölgeyi yüzyıllar boyunca terk etmesinin ve döndüklerinde Batı Höyüğü'nü inşa etmelerinin bunun bir kanıtı olduğunu ifade eder.

Fakat diğer akademisyenler bu fikre katılmamaktadır. Reading Üniversitesi arkeologlarından Pascal Flohr ve meslektaşları 8,2 bin olayının dünya çapındaki sonuçlarını incelemiş ve Çatalhöyük'ün hava değişimleri esnasında terk edildiğine dair bir kanıt görememişlerdir.[9] Aksine, bunun neolitik dönemin dayanıklılığı olduğunu ve bir zafer gibi görülmesi gerektiğini söylerler zira şehir halkı yerlerinde kalmayı başarmış ve risklerden kaçmak yerine kentin yapısını tamamen değiştirmiştir. Flohr'un bakış açısı, bu dönemden kalma et depolama çanak-

larıyla da desteklenir[10] ki bu kimyasal kalıntılara göre insanlar beslenme düzenlerini değiştirerek beslemesi daha zor olan dana yerine keçiye yönelmişlerdir. Hayvan kemiklerindeki güçlü bıçak izlerinden anlaşıldığı kadarıyla, kemikler etin son lokması kalana kadar temizleniyordu ve hayvansal yağların molekülleri incelendiğinde hayvanların kuraklık sebebiyle kuruyan bitkileri yediklerini de görüyoruz.

Flohr, şehir sakinleri ve çiftlik hayvanlarının güçlük çekmiş olabileceklerini yazıyor ama en azından bir kısmı değişen çevrenin çalkantılarına rağmen orada kalmışlardı. Batı Höyüğü moda olduğunda bile, bazı insanların Doğu Höyüğü'nde yaşamaya devam ettiğine dair kanıtlar vardır[11] ve sosyal değişimler 8,2 bin olayıyla birlikte bir sıçrama göstermiştir ama sebebi bu olay değildir. Şehrin boşalmasının yüzde kaçının iklim değişikliğine bağlı olduğunu kesin olarak bilemesek de bu tartışmanın tüm tarafları şehir hayatının sonraki bölümünde Çatalhöyük kültüründe bariz bir değişikliğin olduğu konusunda hemfikirdir. Sanatsal ifade de en az mimari, besin kaynakları ve nüfus büyüklüğü kadar değişmiştir. İnsanlar bir höyükten diğerine taşınmış veya şehri tamamen terk etmişlerdir. Pek çok şehir ve köy arasında gidip gelmişlerdir. Yavaş yavaş sahip olanlarla olmayanlar arasında bir mesafe oluşmuştur. İnsanların şehirlerini terk edip yollara dökülmesini sağlayan sebep bu da olabilir.

Hiyerarşi sorunu

Çatalhöyük bölgesinin en göze çarpan özelliklerinden biri de evlerin birbirine ne kadar benzediğidir. Herhangi bir modern şehirde dolaştığımızda her şekil ve ebatta evler görürüz. Apartman dairelerinden küçük stüdyolara, geniş çatı katlarından kirli camları kaldırımların kenarından fırlayan bodrum katlarına kadar çok çeşitli evlerle karşılaşırız. Ayrıca parlak şirket kule-

leri, devasa kiliseler, dikkat çekici devlet binaları ve her türlü biçimde karşımıza çıkan binlerce dükkân da vardır. Bugün şehirlerinde sosyal ve ekonomik eşitsizliği net şekilde görmek de mümkündür. Ama Çatalhöyük'te yüzyıllar boyunca herkes aşağı yukarı aynı ebat ve şekildeki evlerde yaşadı. Tıpkı Dido gibi, herkesin evinde, içinde ocağın bulunduğu bir ana oda, yatak platformları ve genelde besin depolamak için kullandıkları daha küçük odalar bulunurdu. Bazı tarih evleri diğerlerinden daha süslüydü. Duvarlarında alçıya alınmış etkileyici boğa kafaları ve avlar ile kutlamaları temsil eden renkli çizimler vardı. Ama bu süslü evler bile komşularınınkinden daha büyük değildi. Daha da önemlisi ev olarak işlev görmeyen hiçbir bina yoktu. Görünüşe bakılırsa ne tapınak ne de pazar yeri inşa edilmişti. Süslü olsun ya da olmasın, bir evin her odasında ocak ve yatak platformları bulunurdu.

Hodder'ın da dediği gibi şehirde sert bir eşitlik modeli görülüyordu. Kendisi buna "agresif eşitlikçilik" der ve belki de bir insanın fazlaca mülk edinmesine karşı bir tabu olmuş olabileceğini öne sürer. Krallar veya büyük patronlar yoktu. Çatalhöyük'teki insanlar rehberlik için bir grup bilgeye başvurmuş veya yerel liderler atamış olabilir, ancak bu liderler otoritelerini gösterişli bir şekilde göstermediler. Çoğu arkeoloğun Çatalhöyük'e şehir değil de "mega köy" demesinin sebeplerinden biri de budur. Burası da tıpkı bir köy gibi aşağı yukarı aynı büyüklükteki evlerden oluşuyordu ve belli bir güç merkezi yoktu. Tringham'ın da dediği gibi belki de böyle görünmesinin sebebi, gerçekten yan yana inşa edilmiş birkaç köyden oluşmasıydı.

Bu durum MÖ 6000'lerde değişti. Batı Höyüğü'nde inşa edilen evler, Dido'nun Doğu Höyüğü'ndeki evinden çok daha büyüktü. Tek odalı, ocaklı evler yerlerini geniş odalı, geniş bahçeli, iki katlı evlere bıraktılar. Burada insanların ölülerini zemine gömdüklerine dair herhangi bir kanıt bulamıyoruz ve duvarlarda herhangi bir kemik ya da öküz kafatası da yok. Sanki in-

sanlar misafirlerine şık tabaklar çıkarma fikrini benimsemişler gibi çömlekçilik daha detaylı hale gelmiştir. Aynı zamanda uzak bölgelerden gelen daha fazla ev gereci de görüyoruz. Bunlar ya uzaklardan gelen malzemelerle ya da başka yerleşim bölgelerindeki insanlar tarafından yapılmıştır.

Görünüşe bakılırsa Batı Höyüğü'ndeki insanlar da evleriyle gurur duyuyordu ama artık sanat eserleri ve sembolleri, evlerinin yapısıyla bağlantılı değildi. Artık duvarları süslemek yerine bir zamanlar öküz kafataslarına yapıldığı gibi, taşınabilir hale gelmişlerdi ve insanların pek çok eşyası vardı ama hepsi yerel üretim değildi.

Evlerdeki bu değişim ve ticaretin varlığı Batı Höyüğü'ndeki hiyerarşinin doğduğu anlamına gelebilir. Bazılarının iki katlı evleri ve bir sürü kileri varken, bazılarının tıpkı bir zamanlar Doğu Höyüğü'nde olduğu gibi tek odalı evleri vardı. Notre Dame arkeologlarından Ian Kuijt bu mimari değişimin şehirde uzun zamandır ortalığı karıştıran bir çıkar çatışmasını ortaya koyduğuna inanır.[12] İnsanların toplum ve ruhanilikle ilgili fikirlerini kısmen göçebe atalarından miras olarak aldıklarını söyler. Zira göçebe toplumlarda herkesin hayatta kalması için gruptaki tüm insanların kaynaklarını paylaşması gerekirdi ve bu gruplar çok düz bir sosyal yapının oluşmasını sağlayan birtakım gelenek ve ritüeller geliştirmişlerdi. Eğer bir kişi kaynakları fazla kullanmaya başlarsa bu, grubun tamamı için kötü olurdu. O yüzden insanlar sosyal farklılıklara yol açacak güç gösterileri yapılmasını iyi bir şey olarak algılamaz ve bu konuda birbirlerini cesaretlendirmezlerdi. İnsanların kapalı kapılar ardındaki özel alanda çok farklı miktarlarda yiyeceğe ve sembolik nesnelere sahip olmasına rağmen, Çatalhöyük'teki evlerin dıştan bu kadar benzer olmasının bir nedeni bu olabilir. Eşitlikçilik için sosyal baskının kurulması, komşularınızın yaşamlarının sizinkine bağlı olduğu küçük toplumlarda iş görebilir. Fakat binlerce kişinin bir arada yaşadığı bir toplumda eşitliği korumak zordur.

Şehir sakinleri kendi çıkarlarını savunacak temsilciler ya da siyasetçiler isteyebilirler. Ya da mesela obsidiyen alet yapımcılarının ihtiyaçlarını bilen ve içlerinden çıkmış olan bir lider talep edebilirler. Yabancılarla dolu bir şehirde kişisel bağlar kurmak zordur. Çatalhöyük halkı iki farklı gelenekten geliyordu: daha yaşlı olan ve farklılaşma ile hiyerarşiyi kabul etmeyen bir grup ve her ikisinin de ihtiyaç olduğuna inanan yeni ve kentli grup.

Kuijt geleneksel eşitlikçiliğin insanların rahatlığını bozan katı bir norm haline gelmesinin büyük çıkar çatışmalarını doğurmuş olabileceğine inanır. Gerginlik çok yükseldiğinde insanlar, kentsel planı kimsenin komşusundan önemli ölçüde farklı olmaması gerektiği fikrini yaymak için inşa edilmiş olan Doğu Höyüğü'nden uzaklaşmaya başlamış olabilirdi. Batı Höyüğü'ndekilerse evlerini aralarında mesafe olacak şekilde inşa etmiş ve kendi ürünlerini yetiştirdikleri geniş arazilerle çevirmişlerdi. Bu da bize toplumdaki insanların kendi bireyselliklerini iddia etmeye başladığını gösterir.

Mimari reform yine de insanları orada tutmaya yetmedi. Batı Höyüğü'ne göçün ilk sinyallerinin görüldüğü tarihten sonra geçen üç yüzyılın ardından, Doğu Höyüğü'nde artık neredeyse hiç kimse yaşamıyordu. MÖ 5500'lü yıllarda ise Çatalhöyük tamamen boştu. Kuijt bunu "neolitik deneyin başarısızlığı" olarak adlandırır ve MÖ 5000'li yıllarda Levant'ta daha çok sayıda mega köyün terk edilmeye başladığını iddia eder. Hebrew Üniversitesi arkeologlarından Yosef Garfinkel'in ortaya koyduğu gibi bu durum, "kamu alanlarının çöküşü" olarak da görülebilir. İnsanlar toplumlarını organize etmenin yeni yöntemleri konusunda fikir birliği sağlayamamış ve bu durum onların ölmekte olan bir geleneğin hüküm sürdüğü topraklarla olan bağlarını koparmıştır. Buna rağmen şehir bin yıl daha yaşanmaya devam eden bir yer olmuştur. Kuijt bunun "neolitik dönemin çıkmaz sonu" olduğunu söylese de hikâye bundan daha karmaşıktır.

Hodder ve Kuijt şehrin ilk çağlarında eşitlikçiliğin hüküm

sürdüğü konusunda hemfikirdir ama Rosemary Joyce bu fikre karşı çıkmaktadır. O, şehir halkının bu eşitlikçi düzenin hüküm sürdüğü "düz" sosyal yapıdan hoşlandığına ikna olmamaktadır. Daha fazlasını öğrenebilmek için Joyce'un UC Berkeley'deki ofisini ziyaret ettim.

Bana yer açmak için koltuktaki kitap yığınlarını bir kenara kaldırdı ve öğrendiğim her şeyi sorguladığım konuya girmekte hiç vakit kaybetmedi. Çatalhöyük evlerinin temelde aynı oldukları fikrine şüpheyle baktığını ifade etti. Kendisi Tringham'ın Dido'nun evinde yaptığı kazı çalışmalarının sonucunda, Çatalhöyük'te hiçbir zaman tek tip "ideal" bir ev olmadığının bariz şekilde görüldüğünü düşünüyor. Tringham'la ilk tanıştığımda yaptığımız konuşmayı anımsadım ve aklıma Dido'nun evindeki odaların dışına çektiği hatlar geldi. Dido her ne kadar Hodder'ın deyimiyle şehrin düz sosyal yapısını temsil eden dönemin en popüler olduğu süreçte yaşasa da eve ailesinin sadece kiler için kullanılmayan fazladan odalar eklediği belliydi. Ocak bölgesinin dışında belki yatak odası, belki de çalışma odası olarak kullanılan iki oda daha vardı. Tringham, Dido'nun ocağın bulunduğu bölgesi ile diğer odalar arasındaki kapılarının yerine, evin ileriki dönemlerinde sanki sakinleri ölmüş veya taşınmış gibi duvarlar inşa edildiğini söylemişti.

O zaman Dido'nun evinin şehirdeki diğer evlerle olan benzerliğine odaklanmıştım. Ama Joyce evin sürekli değişen oda sayısına dikkat çekerek beni aydınlattı. Belki de bu tip bir çeşitliliğin Çatalhöyük'te bir norm olduğunu söyledi ama bizler "eşitlikçilik" hipotezine kendimizi o kadar kaptırmıştı ki burnumuzun ucundaki bu çeşitliliği göremiyorduk. Haklı olabilirdi. Aklıma 50 yıl önce gazetecilerin, Mellaart'ın tanrıçaya tapan anaerkil toplum fikrine nasıl da heyecanla yaklaştıkları geldi. Belki benim de eşitlikçilik fikrine duyduğum hayranlık, sosyal sınıfların kanıtlarını görmememe yol açıyordu. Dahası, diye devam etti Joyce, hiyerarşiyi ölçmenin tek yolu evlerin büyüklüğü

değildir. Çatalhöyük'ün son derece süslü tasarlanmış tarih evleri de evler arasındaki eşitsizliğin birer sembolü olabilir. "Eşitsizlik farklılıktan doğar, en küçük bir farklılıktan bile. Bazı evler bir sürü sembolik nesneyle doluyken bazıları öyle değildi. Bunun eşitsizlik olmadığını söylemek çok garip." Durdu ve omuz silkti. "Üzgünüm ama bu evler eşit insanların evleri değil."

Joyce, Çatalhöyük halkının sosyal hiyerarşiyi nasıl anladığını tam olarak bilmediğimize dikkat çekti. Belki de bunun bir insanın ne kadar çok tahıla veya kaç tane öküz kafatasına sahip olduğuyla bir ilgisi yoktu. Belki de özel vücut boyaları ya da binlerce yıl ayakta kalamayan çabuk bozulan giysiler giyen şamanlar vardı. Her ne kadar şehirdeki herkes bir şamanı lider olarak kabul etse de arkeolojik kayıtlarda var olduklarına dair herhangi bir kanıt göremiyoruz. Joyce, sosyal statünün her zaman maddi varlık anlamına gelmeyebileceğini söyledi. Sırlara ulaşmak, özel yerlere girebilmek ya da çok özel toplantılar düzenleyebilmek anlamına da gelebilirdi. Fakat bir evin ya da bir iskeletin kalıntılarında bunu da görmüyoruz. "Hiyerarşi insanların bedenlerinde ortaya çıkmayan şeylerle de ölçülebilir," dedi. "Bazen mimari işaretler olmadan da hiyerarşik bir hükümdar görebilirsiniz." Joyce'un bu fikri Çatalhöyük'teki çözülmeyen sosyal çatışmalara farklı bir bakış açısı getirmektedir. Düz bir sosyal yapı isteyen gelenekçiler ile istemeyenler arasında bir savaş patlak veriyordu; yükselen seçkinler ve alt sınıflar arasında kaynayan bir başka savaş daha vardı. Hodder, şehrin yaşamının sonlarında, bu gerilimlerin başka bir sosyal değişimle daha da şiddetlendiğini söyledi: Şehrin sakinleri, diğer şehirlere veya ham madde topladıkları taş ocaklarına büyük mesafeler kat ederek daha hareketli hale geliyorlardı. Böylece şehir duvarları dışında daha başka seçeneklerin de olduğunu fark etmişlerdi. Neolitik dönemdeki insanların genelde yanlarında taşıdıkları kilden mühürler ki muhtemelen bunu kimlik olarak taşıyorlardı, taşınabilir tek eşyaları değildi. Çatalhöyük halkının bir kısmı

100 km uzaklıktaki komşu toplumlarla ticaret yapıyor; mücevher, sepet, çömlek, deniz kabuğu ve sivri aletleri yontmak için kullanılan obsidiyen gibi maddeleri takas ediyorlardı. Bu ticari ağ bize birbirine uzak toplumlar arasında daima bir sosyal bağ olduğunu gösteriyor ama toplumlar arasındaki bu hareketlilik şehir sonlanmaya doğru yaklaştıkça artmıştır. İnsanların kimlikleri belirli bir yerleşke ile daha az iç içe geçmeye başlarken ticari mallarla daha çok iç içe geçmeye başlamıştır. Yerleşkeler arasında seyahat edip uzaktan gelen nesnelerin bolluğunu gördükçe Çatalhöyük daha az özelmiş gibi görünmeye ve şehir cazibesini kaybetmeye başlamıştır.

Ölüm Çukuru

"Neolitik Devrim" lafını icat eden antropolog V. Gordon Childe, günümüzde arkeoloji alanında hâlâ devam etmekte olan şehir tanımını 1950'lerde yaratmış olan kişidir. Childe, bir yerleşim yerinin şehir olabilmesi için yüksek oranda nüfus yoğunluğuna, anıtsal bir mimariye, sembolik sanata, uzmanlaşmaya, para ve takasa, yazıya, uzun mesafeli ticarete, fazla malzemeye ve karmaşık bir sosyal hiyerarşiye sahip olması gerektiğini savunur. Bu tanıma göre Çatalhöyük için en fazla ilkel şehir denebilir. Zira ne parası ne yazısı ne de anıtları vardı ve muhtemelen basit bir hiyerarşik yapıya sahipti. Hodder bu nedenle oraya şehir değil, kasaba dediğini söyler. "Çatalhöyük, üretimin uzmanlaşmasının kastedildiği klasik şehir tanımına uymuyor," diyor. "Özel aktiviteler için ayrılmış yerler yoktu. Şehrin farklı yerlerinde farklı şeyler yapılmıyordu. Ritüellerden ekonomik üretime kadar her şey evlerin içinde yapılırdı."

Yine de Çatalhöyük'ün bir şehir olduğunu düşünmemize yetecek kadar iyi şeyler de mevcuttur. UCLA antropologlarından Monica Smiths, Childe'nin bu tanımla çizmek istediği çerçeve-

nin "yüksek nüfuslu bölgelerin en karmaşık hali"[13] olduğunu yazar. Bu yüzden Çatalhöyük için döneminin şehri olduğunu söyleyebiliriz çünkü çevresindeki bütün diğer yerleşkelerden daha karmaşıktı. Smith günümüz arkeologlarının bir şehirde katı bir hiyerarşik yapı olmasına gerek olmadığına inandıklarını da yazar; onun yerine "gözle görülür derecede yüksek işçilik gerektiren yatırımların ve sürdürülebilir bir sosyal ağın olması" yeterlidir.

Smith'in dikkat çektiği bu nokta belki de bize insanların Çatalhöyük'ü neden Uruk gibi bir şehir haline gelmeye başlamadan evvel terk ettiklerini de anlatabilir. Binlerce yıl sonra Levant'ta yükselen Uruk şehri, yazısı, vergileri, parası ve devasa tapınakları olan bir şehirdir. Şehri korumak için yüksek düzeyde işçilik yatırımı gerekmiş ama sosyal ağı buna yetmemiştir. Bu da önemli bir tarihçi olan Joseph A. Tainter'ın *The Collapse of Complex Societies*[14] kitabında sözünü ettiği büyük teoriyi doğurur. Düşüncesine göre, insanlar bir şehrin fiziksel ve sosyal altyapısına yaptıkları yatırımlardan "azalan marjinal getiriler" elde ettiğinde çoğu toplum uyumunu kaybeder. Rosemary Joyce bu konuyu farklı bir şekilde ortaya koyar: "Şehirde yaşadığınızda diğer insanların evlerinin duvarları üzerinize düşer. Sıkışıklık sizi etkilemeye başlar. Pek çok fazladan iş üstlenirsiniz. Çatalhöyük nesiller boyunca çok çekici bir yatırım olmuştur ama tepetaklak gitmeye başlayınca cazibesini yitirmiştir." Sonlara doğru Çatalhöyük'te yaşayan insanlar pek çok çöken yapıyla uğraşmak zorunda kalmıştı ve ortalığı temizlemek için kendilerine yardım edecek çok az insan vardı. Şehri terk etmek çok zor olsa da Çatalhöyük'ü parçalayan sorunları çözmeye çalışmaktan çok daha kolaydı.

Childe'den önceki en etkili şehir tanımlarından biri tarihçi William Cronon'dan gelir. Kendisi N*ature's Metropolis*[15] isimli kitabında bir şehrin, kısmen onu destekleyen kırsal ve tarımsal alanlarıyla da tanımladığını iddia eder. Cronon endüstriyel bir

metropol olan Chicago'dan söz etse de, bu fikri Çatalhöyük'ü bir şehir olarak görme konusunda kritik bir öneme sahiptir. Cronon tarımsal çeşitliliğin, şehirciliğin önemli kilit noktalarından biri olduğunu söyler. Çatalhöyük halkının büyük bir hasat çeşitliliğine ve hayvan yetiştiriciliğine sahip olduğunu biliyoruz. Zamanlarının büyük bir kısmını çiftlik ürünleri üretmekle geçiriyorlardı. 8,2 bin iklim değişimi sonrası yaşanan problemler, onlar için en önemli kaynaklardan biri olan yerel nehirlerin kurumasına yol açmıştı. Fakat şehrin sadece çiftlikler çöktüğü için terk edilmediğine dair açık kanıtlar mevcuttur ama tabii ki besin yetersizliği bazı ailelerin toplanıp gitmesine yol açmıştır.

Çatalhöyük şehir ve ön şehir arasında gri bir bölgede dursa da terk edilmesi şehir tarihinde çok sık tekrarlanan bir döngüye birebir uymaktadır. İklim değişikliği çiftçiliği zorlaştırmış ve şehrin hızla büyüyen sosyal ve kültürel yaraları komşuları birbirinden uzaklaştırmıştır. Her terk edilen ev geride kalanlar için fazladan bir iş yükü doğurmuş, hepsi evlerin tepelerine çökmemesi için büyük çaba sarf etmiştir. Zamanla bu bireysel terk edişler büyük bir toplu terk edişe dönüşmüş ama bu süreç asırlar almıştır. Şehrin tarihindeki bu son dönemi yaşayan insanlar, muhtemelen oranın bir gün tamamen boş kalacağını tahmin etmemişlerdir.

Pek çok kişi Çatalhöyük'ü terk edip Konya Ovası'na yayılmış köy hayatına geri döndü, bazıları da terk ettikleri şehre benzer şehirlere taşındılar. İngiliz arkeolog Stuart Campbell bu şehirlerden biriyle ilgili korkunç bir hikâye anlatır. Çatalhöyük'ten kabaca 130 km uzaktaki Domuztepe diye bir yerde kazı yapıyormuş. Meslektaşlarıyla birlikte bir ritüelden kalan ürkütücü kalıntılar bulmuş ve buraya "Ölüm Çukuru" adını vermişler. Çatalhöyük'ün hayatının sonuna geldiği dönemde, Domuztepe asırlarca süren bir nüfus yoğunluğuna ev sahipliği yapıyordu. Çatalhöyük'ü terk eden sakinlerin geldikleri yerlerden biri de burasıydı zira Batı Höyüğü kültürüne ait bazı alışkanlıkların

bu bölgede de devam ettiğine dair kanıtlar görüyoruz. Genelde kırmızı boyayla süslenen evler genişti ama Doğu Höyüğü'ndeki gibi zeminlerin altında iskeletler bulunmuyordu.

Hatta Campbell ve kazı ekibi Ölüm Çukuru'nu bulana dek neredeyse hiç iskelet görmemişti ve bu çukurda yaklaşık 40 kadar insanın kalıntıları vardı. Kemiklerin çoğu muhtemelen atalarının olan eski iskeletlere aitti. Çimento benzeri kalın bir kil tabakasıyla kaplanmış ve bir ziyafetten kalan inek ve diğer hayvanların kemikleri en üst katmana konulmuştu. Şölenin ardından insanlar bu killerle kaplı kemik yığınlarını bir çukura atarak üzerine daha fazla ölü insan iskeleti koymuştu. İçlerinde yan taraflarından aldıkları darbelerle ezilen birkaç kafatası da mevcuttu. Campbell ve meslektaşları ölümlerinden hemen sonra beyinlerini rahatça çıkartabilmek için kafataslarının bu şekilde ezildiğinden şüphelenmektedir.

Domuztepe halkı Ölüm Çukuru'nu şehirlerindeki çok özel bir yerin yanına kazmışlardır: 75 metre uzunluğundaki yerleşkenin ortasından geçerek şehri ikiye ayıran "Kızıl Taraça". Kızıl Taraça, muhtemelen bir metre yüksekliğinde özel bir yol ya da törensel bir sınır olması için yaratılmış bir yapıdır. Domuztepe halkı yüzyıllar boyunca kırmızı kil ve beyaz alçı karışımıyla bu yapıyı ayakta tutmuştur. Şehrin tam ortasında, kırmızı-beyaz renklerle bölgeyi ikiye ayıran bu yapı nefes kesici görünüyor olmalıydı. Domuztepe sakinleri, Ölüm Çukuru'nu kazmak için Kızıl Taraça'nın bir kısmının da altını oymak zorunda kaldı. Tüm bu cesetlere neden olan faaliyetler ne olursa olsun, şehrin sakinleri o kadar büyük bir şenlik ateşi yaktı ki geride kalın bir kül tabakası kaldı. Campbell ve meslektaşları, bu ateşin çok uzaktan görülebileceğini tahmin ediyor. İnsan vücudu ve kilden yapılmış bir yapının üzerinde kükreyen bu korkunç alev, kesinlikle şehrin gücünün bir simgesiydi. Campbell bunu, Çatalhöyük evlerinde gördüğümüz uygulamaları tekrarlayarak insanla-

rın bir konumla kimliklerini nasıl iç içe soktuğunun bir örneği olarak tanımlıyor. Aradaki fark bu şehirdeki Ölüm Çukuru'nun büyük bir halk ritüelinin bir parçası olarak kazılmış olmasıdır. Bu, yerli bir grubun yararına bir evin zeminine gömülen bir dizi ata kemiği değildir; bazıları olay için yeni öldürülmüş, neredeyse tüm şehri kapsayan bir duvarın yanına gömülmüş geniş bir ceset koleksiyonudur. Domuztepe şehir düzeninden, son dönemki neolitik çağ insanlarının Çatalhöyük dünyasından daha da ileriye gitmeye çalıştıklarını görürüz. Buradaki sınır duvarlarının özel bir yer oluşturmak için inşa edilmediği görülür. Daha çok merkezi bir ortak anıtsal model gibi inşa edilmiş bu yapıların kentteki farklılıkları ve hiyerarşiyi temsil ettiği söylenebilir. Ölüm Çukuru töreninin kendisi, şehri çoklu inek ziyafeti, ata ritüeli ve kurban için bir araya toplayabilecek büyüklükte bir yetkiye sahip bir kişi veya grup tarafından yönetilmiş olmalıdır. Çatalhöyük'te oluşmaya başlayan hiyerarşik yapının Domuztepe'de tam anlamıyla ortaya çıktığını görüyoruz. Campbell bu hikâyeyi anlatınca, aklıma şehrin düz sosyal yapısına itiraz eden Çatalhöyük'teki insanlar geldi. Belki de içlerinden bazıları orayı terk edip Domuztepe'ye yerleşmiş olabilirdi.

Ölüm Çukuru ile ilgili bir yazıda[16] Campbell bu kemik ve ateş töreninin bir şiddet göstergesi olmadığına dikkat çeker. Bu daha çok bir dönüşüm ritüeli, şehirde yaşayan insanları bir araya getiren bir aktiviteydi. Ölüm Çukuru, insan kalıntılarına kil muamelesi yapılan bir yerdi. İnsanların kemikleri şehrin kemikleri haline geldi. Campbell modern dünyada ölülerle yaşayanlar, canlılarla cansızlar arasında katı bir ayrım yaptığımızı söyler. Ama kategorilerimiz "geçmiş inançları yansıtmayabilir" diye yazar. Belki Ölüm Çukuru da insan kan ve kemiğinin şehre hayat verdiğini temsil eden ritüeldi.

Neolitik hayal gücünde evler ve şehirler, insan ve toplumlarla eşit görülüyor olabilir. Şehir canlıdır. O bir araç, atalardan

biri, bir kozmoloji ve bir tarihtir. Şehri geride bıraktığımızda, kendimizden birer parçayı da geride bırakırız. Ama bir sonraki şehrin sokaklarında yürürken, iyisiyle kötüsüyle kendimizi tekrar buluruz.

İKİNCİ KISIM

Pompeii

CADDE

POMPEİ

1-Vetti Biraderlerin (Kardeşlerin) Evi
2-Tahıl Ambarı
3-Venüs Tapınağı

Vezüv Dağına 10 km

VESÜV KAPISI

Herkül Ve Mozaik Kolonlar Evine gider

HERKÜL KAPISI

Denize Gider (1/2 km 79 (MS), 2 km 2020 (MS))

MARİNA KAPISI

VIA DEL VESUVIO

VIA DE MERCURIO

VIA CONSOLARE

VIA D. TERME

VIA DELLA FORTUNA

VIA STABIANA

FORUM

VIA MARINA

Popidio Prisco'nun Fırını
Genelev
Belediye Ofisleri
Isis Tapınağı
N
NOLA KAPISI
DI NOLA
SARNO KAPISI
Amfitiyatro
VIA DELL' ABBONDANZA
13
11
9
12
B = Hamamlar
● = Tavernalar
NOCERA KAPISI
STABİA KAPISI
8-Pygmilerin Evi
9-Stephanuların Çamaşırhanesi
10-Eumachia Binası
11-Amarantuların Barı
12-Dükkânları Olan Ev
13-Julia Felix'in Evi
300m

BÖLÜM 4

Via dell'Abbondanza'da İsyan

Çatalhöyük nüfusunun Batı Höyüğü'nden uzaklaşmasından yaklaşık 5000 yıl kadar sonra, kabaca aynı nüfusa sahip bir şehir sıcak volkanik küllerin altına gömüldü. Şehri kendi kararlarıyla terk eden Çatalhöyük halkının aksine, Pompeii'nin 12.000 kişilik nüfusu çok büyük bir kayba uğradı. MÖ 79'da şehirlerinin korkunç bir volkanik patlamayla yok oluşunu izleyen halk, muhtemelen ömürlerinin sonuna kadar bu dehşet verici olayı unutamamıştır. Depremler kıyı hattını Pompeii'nin duvarlarından bir kilometre uzağa taşıdı. Vezüv Dağı'ndan fışkıran küller bereketli çiftlikleri kuru topraklara dönüştürdü. Felaketin ardından Pompeii'den ayrılanlar hemen yakındaki sahil şehirleri olan Cumae, Neapolis (Napoli) ve Puteoli'ye (Pozzeoli) kaçtılar.

1700'lerde Napoli Kralı VII. Charles için çalışan mühendisler şehri sistematik bir şekilde kazmaya başlayana dek bölgede herhangi bir kazı yapılmadı. Şehir taşlaşmış küllerin altında korunduğu için ortaya çıkan tablo şaşırtıcıydı. Diğer Roma kalıntıları, mermer yığınlarının altında aşınmış ya da modern şehirlerin altına gömülmüştü. Ama gösterişli tapınaklardan ürünlerin satış listelerine kadar Pompeii'deki her şey korunmuştu. İlk kâşifler ne buldularsa büyük bir dikkatle kaydettiler ve enerjilerinin büyük bir kısmını altın, mücevher ve paha biçilmez

mozaiklere harcadılar. Fakat günümüzde arkeologların Pompeii'ye gelme sebebi Roma İmparatorluğu'nun günlük hayatına göz atmaktır. Şehir, Roma veya İstanbul gibi sürekli işgal altındaki şehirlerde genellikle silinen tüm tuhaf kültürel geçici öğelerle birlikte zaman içinde donmuştu veya belki de pişirilmişti. Çatalhöyük'te ev, tartışmasız şekilde hayatın merkeziydi ama Pompeii'de her şeyin olup bittiği yer caddeydi. İnsanlar dükkân, hamam ve tavernalarda yaşayıp çalışıyor, oralarda planlar yapıyor ve yeni arkadaşlarla oralarda tanışıyordu. Romalılar, cadde ve sokaklarında yasayla sınırlanmış ve sosyal normlarla güçlendirilmiş yeni bir sosyal yaşam icat etmişti. Her sınıftan insan çimento ya da sıkıştırılmış topraktan yapılmış kaldırımlarda takılırdı. Aşırı zenginlere ait eski villalar azat edilmiş kölelerin ticari derneklerinin yanına inşa edilmişti, üç kıtadan gelen zengin turistlerin sırtları tavernaların yerel garsonları tarafından sıvazlanırdı. Toprak sahibi zengin hanımefendiler, ticaretlerini gerçekleştirdikleri evlerin pencerelerinden erkeklere seslenen seks işçileriyle aynı kaldırımda yürürdü. Pompeii'deki günlük halk yaşamını hiçbir şey caddelerindeki manzaralar kadar iyi yansıtamaz.

Pompeii Roma tarihinin çok önemli bir döneminde ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin eski sosyal hiyerarşileri yok olduğunda, yerlerini yeni radikal fikirler almıştır. Sıradan insanlar Romalı aristokrat ve elitlere meydan okumaya ve kazanmaya başlamışlardır. Kadınlar ticarete atılmış, halkı doyuran kişiler haline gelmiş ve eski köleler zengin olmuştur. Sosyal bir yer değiştirme vardır. Patlama gökyüzünü küllerle kararttığında Pompeii halkı ağır bir sosyal devrimin tam ortasındaydı. Duvar resimleri, barlar, hamamlar ve genelevlerle dolu caddelerinde bu değişimin geride bıraktığı ayak izlerini görebiliyoruz.

İsis ve Pigmeler

Pompeii tarihi MÖ dördüncü yüzyılda başlar.[1] Napoli Körfezi'ndeki bu kalabalık şehir, Roma'nın huzursuz müttefiki Samnitler tarafından yönetiliyordu. Sakinleri Oscan dilini konuşur, Samnit tanrılarına tapınaklar yapar ve Vezüv Dağı'nın yamacındaki verimli volkanik topraklarda çiftçilikle uğraşırdı. Körfezde balık avlar ve Akdeniz'deki şehirlerle ticaret yaparlardı. Ekonomik açıdan zengin ve stratejik açından kritik bir bölgeye sahip olan şehrin hem denize hem de geniş bir iç nehre bağlantısı vardı. Kısacası Pompeii, Roma işgali için bariz bir hedefti. Fakat en az iki yüzyıl boyunca Roma bu şehre, savaşlarına asker temin ettiği sürece müttefiki gibi davranmıştı. Derken MÖ 91'de Pompeii ve birkaç güney İtalyan kasabası asırlarca kendilerine fiili anlamda destek olarak müttefiklik ettikleri için daha fazla hak kazanmak adına Roma'ya Sosyal Savaş denen bir savaş açtı.[2] Çatışmaların ardından Lucius Cornelius Sulla tarafından yönetilen bir Roma ordusu, MÖ 80'de bu Samnit şehrini yerle bir etti. Pompeii artık tam anlamıyla bir Roma şehri olmuş ve Sulla emekli binlerce Roma askerini buraya yerleştirmişti. Bu yeni Roma nüfusu Samnit tapınaklarını Roma tapınaklarına dönüştürdü[3] ve Pompeii'nin resmî dili Latince oldu.

Bu sömürge geçmişi, Pompeii'deki çokdilli kültürü doğurdu. Teknik açıdan Romalı da olsa, Pompeii'de hâlâ bir Samnit topluluğu yaşıyordu ve bunlar açık açık tanrıça Mefitis gibi Oscan ilahlarına tapıyordu. Mefitis genelde Venüs'le kıyaslanan çok yönlü bir tanrıçadır. Vezüv'ün patladığı güne kadar insanlar duvarlara Oscan dilinde grafitiler çizmeye devam etmişlerdir. Şehirde başka göçmen kabilelerin ayak izlerini görmek de mümkündür ve Roma dışındaki en büyük etkilerden biri de Güney Afrika imparatorluklarından gelmiştir.

Pompeii'ye yazın ortasında, sıkılmış gibi görünen öğrencilerle dolu Roma treninden inerek geldim. Öğrenciler de ora-

ya benimle aynı amaç için gelmişlerdi. Modern Pompeii şehri (antik şehrin isminde iki tane "i" kullanılırken bu yeni şehrin isminde tek "i" vardır) tarihi kalıntılara meraklı turistlerin ilgisini çekecek şeylerle doludur. Çoğu ziyaretçi önce alüminyumdan yapılmış Roma miğferleri ve İtalyan dondurmalarının satıldığı tezgâhlarda durur, ardından düz bir hatta ilerleyerek batı tarafında denize bakan nefes kesici villaları görürler. Fakat ben ziyaretime Kuzey Afrika'nın etkilerini aradığım daha sessiz güney mahallelerini gezerek başladım. Pompeii halkının yönetim ofisleri ve en az bir düzine tapınak inşa ettikleri resmî şehir bölgesi olan Forum'a çok yakındım. Bu anıtsal binaların arasında İsis Tapınağı'nın görkemli kalıntılarına ve bir zamanlar rengârenk ama şimdi bir üniforma grisine dönüşmüş Mısır tanrıçasının taşlarına rastladım. Bu lüks inzivadan geriye kalan tek şey, cömert boyutları, tapınaklarına ve meskenlerine rahipler için akıtılan tüm parayı ima eden duvarlarla çevrili bir alandı. Şu an hepsi Napoli Arkeoloji Müzesi'ndeki özel bir koleksiyonda sergilenen rengârenk boyanmış freskleri, Nil kenarında yaşayan ve İsis'e tapanların hayatını tarif eder. Birinci yüzyılda Pompeii'de İsis'e tapılırdı ve özellikle zengin Romalı kadınlar, bu ithal Afrika tanrıçasına çok düşkündü.

İsis Tapınağı'nın köşesinden dönünce Via Stabiana isimli cadde karşınıza çıkar. Ana arter olan bu cadde, antik şehrin ana girişlerinden biri olan ve hafif bir yamacın altında yer alan Stabian Kapısı'na açılır. Bin yıl önce bu cadde iki tiyatro, düzinelerce bar ve bazı villalarla doluydu. İsis'e adanan kutsal günlerde Via Stabiana, herhalde tapınağı yöneten kadınların liderliğindeki kostümlü eğlence severlerle dolu olmalıydı. Fakat o gün kapı, kazı çalışmaları nedeniyle kapalıydı ve ilerledikçe şehrin en ünlü ve en cazip yerlerini ziyaret eden turist kalabalıklarının seslerini daha az duyar oldum. Stabian Kapısı'nın kemerli girişine bakan bir kaldırım taşına oturdum. Arkamda şehrin her yerinde bulunan kahverengi tuğla duvarların kalıntıları, otların ve

vahşi çiçeklerin arasına karışmıştı. Buranın yayalarla, katırların çektiği arabalarla ve üzerimdeki üç katlı evlerin bodrumundaki depolardan mallarını taşıyan tüccarlarla dolu olduğunu hayal ettim. Fakat şu an bu cadde tamamen ıssız, cansız ve terk edilmiş görünüyordu.

Derken sanki bir büyü yapılmış gibi Cambridge Üniversitesi arkeologlarından Andrew Wallace-Hadrill karşımda belirdi. Keten takım elbise içinde zarif bir endama sahipti, beyaz saçlarını alnından geriye doğru taramış olan arkeolog bele kadar gelen otlarla bezeli küçük bir ara sokaktan çıktı. Girişi ortama çok uyumluydu. Wallace-Hadrill arkeologlar arasında, bu kalıntıların yeni bir yaklaşımla keşfine öncülük etmesiyle ünlüdür. Kendisi Forum'daki elitlerin siyasi manevralarından ziyade evlerin içindeki hayata odaklanmamızı söyler.[4] Belli ki bir konferans için kasabadaydı ve yeni kazıları kontrol etmek için uğramaya karar vermişti. Roma evlerine olan ilgisini bildiğim için ona Afrika'nın buraya ulaşıp bölgeyi nasıl bu kadar çok etkilediğini sordum. Resimlerinde her ne kadar tipik Roma ve Yunan mitleri hâkim olsa da Pompeii evlerinin duvarlarında pek çok Afrika sahnesi görmek mümkündü. Bu imgelerden bazıları tapınılan ve İsis'le alakası olan şeylerken, bazıları eşitlikçi Roma'yı ırkçı Sambo karikatürleriyle eleştiren, bunu yaparken de Afrikalıları ezilen tarafmış gibi hicveden imgelerdi.

Napoli müzesinde gördüğüm, Fizikçinin Evi denen yerden alınan bir resmi merak ediyordum. Küratörler bana pigmeler tarafından yapılan bu tablonun Eski Ahit'teki klasik bir sahneyi temsil ettiğini söyledi. Resmedilen sahnede Kral Süleyman bir bebek yüzünden çıkan kavgayı, bebeği ortadan ikiye bölüp her kadına eşit miktarda vermekle tehdit ederek çözüyordu. Bunun üzerine bebekten gönüllü olarak vazgeçen kadının gerçek anne olduğu ortaya çıkmıştı. Bu çizimdeki tüm rollerde Afrikalı pigmelerin karikatür tarzında yansıtıldığını görürüz. Bir gladyatör miğferi giyen Süleyman, ağlayan bebeğin önünde, bir et satırını

havaya kaldırmış beklemektedir. İki kadın kendisini seyreder. Daha koyu tenli olan kadın gülümserken daha açık tenli olan kadın acı dolu bakışlarla başını başka yöne çevirmiştir. Bu resim bana antik dünyanın ırkçı mizah anlayışı gibi gelir.

Wallace-Hadrill de benimle aynı görüşteydi ama resmin İncil'den bir sahne olabileceği fikrine kahkahalarla güldü. "Bunu söylemek hoşlarına gidiyor ama Süleyman'ın adaleti hiçbir yerde görülmüyor," diye açıkladı. "Bu resim daha çok bir Mısır kralıyla ilgili bir miti temsil ediyor bence ama biz ona 'Süleyman'ın Adaleti' diyoruz çünkü İncil'i biliyoruz." Romalıların yaptığı, pigmeleri kullanarak Mısır kültürünü temsil eden resimlerin çok yaygın olduğunu söyledi. Bunlardan bazıları pis şakalardan başka bir şey değildi. Mesela bir tanesinde pigmeler penis şeklinde bir teknede, bir sperm nehrinin içinde yüzüyordu. Diğerleri ise daha saygın resimlerdi. Muhteşem Nil Nehri'ni, daha gerçekçi Afrika figürlerinin çalışırken ya da törenlerdeki hallerini göstererek sergilemekteydiler. İsis Tapınağı kabul gördükçe, şehirde Mısır tanrıları da belirmeye başladı. Bu tapılan ve nefret edilen imgelerin karışımının Pompeii'nin her yerinde görülmesi bize şehrin, Mısır'ın politik gücünü yeni bir kültürel uyanışla fark ettiğini gösterir. Bazıları bu gücü kucaklarken diğerleri karşı çıkmıştır. Ama hiç kimse görmezden gelmemiştir.

Wallace-Hadrill ayrıca Afrika'nın Pompeii'ye bugünkü Tunus ve Cezayir'in olduğu bölgede bulunan bir Pön imparatorluğu aracılığıyla girdiğini söyledi. Bir Pön şehri olan Kartaca çok büyük bir ticaret merkeziydi ve savaştan dağılan cumhuriyetçi bölgeyi kontrol altına almak için sık sık Roma'ya meydan okurdu. Pompeii şehrinin Pön dünyasıyla çok fazla ticaret yaptığını biliyoruz çünkü Wallace-Hadrill'in de ortaya koyduğu gibi, "Pompeii çok büyük miktarlarda Ebusus parası (günümüzde Ebiza deriz) kullanırdı." Ebusus adası Pön sınırları içindeydi ve şu an Cezayir ile İspanya'nın (ikisi de Roma İmparatorluğu'nun pençesine düşmüş olan) arasında yer alan, son derece stratejik

bir konuma sahipti. Pompeii'de çok sık yapılan ve fermente balık anlamına gelen garum yemeğinin kökeni Pön dünyasından gelir. Hatta Pompeii'nin mimari yapısı bile Pön tarzından etkilenmiştir. Tuğla dizilişinin popüler bir yöntemi olan küçük ve ince tuğlaların arasına T şeklinde desenler çizilerek örülen duvarlar doğrudan Pön dünyasından alınmıştır. Hatta Romalılar bu tuğla düzenlemesine "Afrika" derlerdi, yani halk kökenini gayet iyi biliyordu.

Wallace-Hadrill'le vedalaştıktan sonra tekrar Via Stabiana'ya dönüp İsis Tapınağı'na gittim. Yanından geçtiğim duvarlarda Afrika desenleri aradım. Bir anda binlerce yıl muhafaza edilmiş, saf bir Roma antik kentinde olmadığımı fark ettim. Aslında nüfusu pek çok farklı yerden gelmiş olan, çok çeşitli bir şehir toplumunun kalıntıları arasındaydım. Bu toplum Kuzey Afrika ile Roma kültürünü birleştirip Pompeii adı verilen kendine has bir şey yaratmıştı. Tıpkı bütün New Yorkluların aynı olmadığı gibi bütün Pompeiililer de aynı değildi.

Julia Felix'in kurduğu işletme

Pompeii sakinlerinin neredeyse hiçbirinin isimleri bilinmemektedir ve kazıcılar, içlerindeki buldukları sanat eseri ya da aletlere göre binalara "Tragedya Yazarının Evi" ya da "Cerrahın Evi" gibi isimler verir. Şehrin caddelerine de yıllarca yapılan kazı çalışmalarının sonucu olarak aynı şekilde modern isimler verilmiştir. Binalardan biri, sahibinin ismi olan "Julia Felix'in Evi" diye anılır. Şehrin kuzeydoğu bölgesindeki geniş bir araziye yayılan evin alanı kasabadan İsis Tapınağı'na kadar uzanan bütün bir mahalleyi kapsamaktadır. Volkanın patladığı gün evin ön cephesinde, içerideki kiralık dükkân ve daireler için bir ilan bulunur:

> Spurius'un kızı Julia Felix'in mülkünde: Saygın kişiler için şık banyolar, üst katlarında odalar bulunan dükkânlar ve daireler. 13 Ağustos'tan altı yıl sonraki 13 Ağustos'a kadar sürecek beş yıl boyunca kiracı alınacaktır. Kira süresi beş yıl sonra bitecektir.[5]

Julia Felix'le ilgili elimizdeki tek yazılı kayıt budur. Kendisi çok varlıklı biri olmalıydı zira Via dell'Abbondanza gibi büyük bir bölgenin, yani evinden Pompeii'nin doğusunda yer alan tiyatroya ve Via Stabiana'nın yanındaki tapınaklar bölgesine kadar uzanan çok geniş bir arazinin sahibiydi. Julia'nın mülkünün MS 79'a kadar çok değiştiğini, komşu araziyi ve bir zamanlar iki evi ayıran büyük bir vadiyi de kapsadığını görürüz. Geniş bir hamam ve bir düzine taverna eklenen mülk daha ticari bir hale gelmiş gibi gözükmektedir.

Burası Julia ya da bir önceki sahibi için bir zamanlar özel bir villa (malikânelerin Roma'daki karşılığı) olsa da mülk daha çok lüks bir kulüp ya da kaplıca merkezine dönüştürülmüştür. Antik Roma'da hamamlar temiz değildi gerçi, arada bir kazara da olsa içlerinden daha az kirli olanlar çıkardı. Hamamlar insanların bir yandan yıkanırken bir yandan da iş konuştukları ya da son haberleri paylaştıkları sosyal kulüplerdi. Julia'nın hamamında, gölgeli bir bahçe çeşmesinin yanında skandallarla dolu yeni şiirler okuyabilir ya da yakındaki bir kanepede öğleden sonra kestirebilirlerdi. Ayrıca sahibi olduğu mülkte yer alan tavernalarda bir ya da iki kez yemek de yenirdi.

Julia'nın hamamları son derece canlı bir bölge olan Via dell'Abbondanza'ya bakardı. Bu bölge hem yerel halk hem de dışarıdan gelen ziyaretçilerle dolu olurdu. Kiraya verirken özellikle belirttiği gibi, burası dükkân kurmak için harika bir yerdi. Cadde, Paelestra adlı büyük bir açık hava spor salonunda gladyatörlerin antrenmanını ve Julia'nın arazisinin aşağısındaki devasa tiyatroda oyunlar ve diğer eğlenceleri izlemek için yakındaki Sarno Kapısı'ndan gelen turistlerin yaya trafiğiyle doluydu. Bölge zorba davranışların sergilendiği ve kavgalara son derece

açık bir yer olduğundan MS 59'da İmparator Neron burayı halkı tehdit eden bir bölge olarak ilan etmiş zira Pompeii gladyatör takımının taraftarlarıyla komşu koloni Nocera'dan gelen taraftarlar arasında büyük bir isyan çıkmıştı. Yaşanan katliam o kadar dramatikti ki Neron, Pompeii'deki gladyatör oyunlarını on yıl boyunca yasakladı.

59'daki isyancıların ayak izlerini takip ederek şehre amfiteartın hemen yanından, yani güneydoğudan girdim. Burası hâlâ konserler için kullanılıyor. Maalesef bir zamanlar Nucerialılar ile Pompeiililerin bir gladyatör oyunu için birbirlerini katlettikleri bu sahnede King Crimson performansını izleme şansımı kaçırdım. Kuzeye doğru yürürken amfiteatr ile gladyatörlerin egzersiz sahalarının arasından ilerleyip şehrin o döneminde burada olmayan bir üzüm bağına açılan vadiden geçtim.

İsyancıların hemen arkamda olduklarını hayal ederek sola yani Via dell'Abbondanza'ya saptım ve kendimi Julia Felix'in mülkünün basamaklarında buldum. Geniş merdivenler kapısından sağa doğru uzanan caddeye açılıyor, ziyaretçiler bu sayede Julia'nın bahçelerine ve hamamına girebiliyordu. Çitin birinden içeriye göz attım. Mermer kolonlar ve "kiralık" tabelasıyla birlikte araziye yayılmış olan binalar yerlerinde durmasa da burası hâlâ elle tutulur hatlara sahipti. Devasa L şeklindeki bu mülk bütün Via dell'Abbondanza'yı kaplıyor ve köşeyi döndükten sonraki başka bir mahalle olan Vicolo di Giulia Felice ya da "Julia Felix'in Vadisi" denen bölgeyi de içine alıyordu. Buradan bakınca ziyaretçileri karşıladığı avluyu ve avlunun hemen arkasında uzanan geniş bahçeyi görebiliyordum. Solumda mermer tezgâhları olan bir bar ve bir hamam vardı. Köşeyi dönünce karşınıza daha çok bar ve kiralık özel odalar çıkıyordu. Julia'nın mülküne bütün bir mahalleyi kapladığı için *insula* denirdi ve bu mülkün neredeyse yarısı misafirler için meyve çiçek bahçeleriyle kaplıydı.

Via dell'Abbondanza'nın caddeleri o kadar dar ki isyan çıktığında burada yürüyen insanların sıkışmış olduklarını tahmin edebiliyordum ve Julia'nın kiracılarının bu isyan sırasında ne yaptıklarını merak ettim. Acaba bahçeden dışarıyı mı izlemişlerdi? Şaraplarını içip isyana mı katılmışlardı? Eğer Julia'nın da burada odası varsa, muhtemelen üst kattan olanları izlemişti. Birbirlerini yumruklayan taraftarları ya da sahibi olduğu tavernaları altüst eden kişileri seyretmiş olabilirdi.

59 isyanları Julia'nın evinin yanındaki caddelerde o tarihe dek görülen en aşırı ayyaş kavgasıydı. Via dell'Abbondanza'daki pek çok komşusu isyandan sonra evlerinin girişlerini tuğlayla kapatmıştı. Fakat 79'da Julia birkaç yeni giriş açmış ve mülküne yeni tavernalarla hamamlar eklemişti. Son derece zengin bir yer olan işletmesi, cebinde parası olan yorgun gezginler için muhteşem bir kaçış yeri olmalıydı.

18. yüzyılda kazılar başladığında şehirde ilk keşfedilen yapı da burasıydı. Wesleyan Üniversitesi arkeologlarından Christopher Parslow neredeyse kırk yıldır Julia'nın mülkünü araştırmaktadır. Kendisi binaların ilk kez bundan 300 yıl önce bir çiftçinin tarlasında beliren mermerleri görmesiyle keşfedildiğini söyledi. O dönem Napoli'ye hükmeden İspanya'daki Bourbon hanesinden olan Kral VII. Charles küller altında kalmış iki Roma şehrini (Herculaneum ve Stabia) kazmak için zaten maddi destekte bulunmuştu. Aydınlanmaya verdiği değerle tanınan bu kral, antik tarihten çok etkilenirdi. Bahsi geçen çiftçinin bulduğu şeyi araştırması için İsveçli bir mühendis olan Karl Jakob'u bölgeye gönderdi. Bölgeyi kazmaya başlayan Weber bir dizi muhteşem mermer sütun ki o tarihe kadar Pompeii'de keşfedilen ilk mermer sütunlar bunlardı ve sütunları çevreleyen etkileyici bir bina buldu. Julia'nın reklam panosundan anladığımız kadarıyla buranın bir zamanlar üst kat odaları vardı fakat maalesef Weber'in kazı tekniği volkanik patlamadan sonra geriye kalan tüm kalıntıları mahvetmişti. Fakat bu kadarı bile kralı daha çok kazı ça-

lışması yapmaya ikna etti. Julia Felix'in evi daha sonra yeniden gömülmüş de olsa 20. yüzyılda bir kez daha keşfedildi ve mülkü Pompeii kalıntıları arasında dünyanın dikkatini ilk çeken yer oldu.

Buna rağmen bu mülkün sahibi olduğu kayıtlara geçen kadın hakkında bugün bile çok az şey biliyoruz. Parslow bana, çoğu kişinin patlama gününe kadar Julia'nın o evde yaşadığına inandığını anlattı. Bahçede mücevherle birlikte bulunan bir iskeletin Julia'ya ait olduğu tahmin edilmektedir. Fakat Parslow, "Bence o iskelet Julia değil," dedi. "İskeletin bir kadına ait olup olmadığını bile bilmiyoruz." Kadının o mülkte yaşadığına ikna olmamıştı. "Evi, özel evlere benzer bir tasarıma sahipti. Ama içindeki alanlar birbirleriyle bağlantılı değil. Yani özel bir ev olmasını gerektirecek bir mahremiyeti yok." Eğer kadın o evde yaşadıysa banyosu neredeydi diye sordum. "Burada banyo diye nitelendirilebilecek bir yer yok çünkü içeride çok fazla ziyaretçi trafiği mevcutmuş," diye cevap verdi. Dolayısıyla Julia'nın kendi evini çok daha mahrem bir yere, belki de Pompeii'de başka bir araziye kurduğundan şüphelenmektedir. Peki, Julia Felix'in evi? "Bence burası eğlence için kurulmuş bir ev," dedi. "İnsanlar yemek yemeye ve [hamamlarda] eğlenmeye gelsin diye inşa edilmiş."

Julia kendi mülkünde hiç kimsenin boş boş dolaşmasını istemezmiş. "Buranın belirli bir seviyesi vardı," dedi Parslow. Sadece mermer kolonlardan ibaret değildi. Mülkün tamamında sanat eseri olarak nitelendirilebilecek tablolar bulunurdu ve ortalarında süs havuzları, üzerlerinde minik köprülerin olduğu yemyeşil bahçeleri çok asil bir zevkle tasarlanmıştı. Parslow bu tip halk hamamlarının ücretsiz olmamasının da bu mülkün çok özel bir kulüp olduğunu gösterdiğini söyledi. Reklam panosunda da belirtildiği üzere Julia "saygın insanlara" hizmet vererek para kazanıyordu.

Julia kendi mülkünü işletmek için pek çok engeli de aşmak zorunda kalmış olabilirdi. O dönemde Roma yasaları bir kadının sadece "koruma" eşliğinde (ki bu genelde kadının babası olurdu) bir mülkü işletmesine izin verirdi.[6] Fakat Julia'nın böyle bir pozisyonda olmadığı görülüyor. Kira tabelasında babasının ismi geçmesine rağmen mülkün sahibinin bizzat kendisi olduğu ve müstakbel kiracılarla yine bizzat kendisinin pazarlık edeceği net şekilde belirtilmişti. Bu bir şekilde MS 17'de kadınların üretime katılması için İmparator Augustus'un çıkardığı Julian Kanunları diye bilinen kanunlarla açıklanabilir. Julian Kanunlarına göre Julia gibi doğuştan özgür bir kadın eğer üç çocuğu varsa kendi mülkünü işletme hakkı kazanırdı. Eğer Julia sonradan serbest bırakılmış eski bir köleyse, aynı statüye ulaşmak için dört çocuk sahibi olmalıydı.[7] Julia'nın paralı sınıftan geldiğini tahmin ederek çok gençken evlendiği ve 20'lerine geldiğinde birkaç koca eskittiği düşünülebilir. Zira savaşlar genç gelinleri dullara dönüştürüyordu. Öte yandan çeşitli sebeplerden ötürü boşanmalar da geniş çapta kabul görürdü. Dolayısıyla elimizde Julia'nın muhtemelen üç ya da daha çok çocuk doğurduğu ve ölmüş kocasından kendisine kalan mülkü bu şekilde işletme hakkı elde ettiği seçeneği kalıyor.

Modern bakış açısına göre Julian Kanunları akıl almazdı ama Roma liderleri bu yasaları çok ciddiye alırdı. Julia gibi kişilerin servetine gölge düşürürlerdi. Kendisini bir sosyal reformcu olarak gören Augustus, cumhuriyetin son dönemlerinde gençlerin çökmek üzere olan alışkanlıklarını zapt etmek için birtakım girişimlerde bulundu. Kadınları mümkün olduğu kadar çok bebek yapmaya teşvik etmenin yanı sıra, Julian Kanunları "önüne gelenle birlikte olan" kadınlara yönelik çok sert cezalar da getirdi. Augustus'un kendi kızını MS 2'de sürgüne göndermesi dönemin en meşhur örneklerinden biridir. Zira kızı antik dünyada evlenmeden birlikte yaşamak anlamına gelen şeyi yaparak ilişkisine son vermeyi reddetmişti. Bu

kanunlarla birlikte Roma dünyasına garip bir serbestleşme de sızmıştır. Augustus evliliği desteklemek için doğuştan özgür erkeklerin, sonradan özgürleşmiş kadınlarla evlenmesine ilk kez izin vermiş ve çocuklarını meşrulaştırmıştır. Artık köle doğmuş bir kadın, bir vatandaşın eşi olup özgürleşebilir ve çocukları da doğuştan özgür olabilirdi.

Kadınlar tarafından nasıl ve neden şekillendirildiğini anlamadan Pompeii'nin inşa çevresini tam olarak takdir edemeyiz. Her ne kadar kadınlar bir işyerini işletemiyor veya oy veremiyorlarsa da mülk sahibi olabiliyorlardı. Güçlü grupların patronları ya da girişimcileri haline gelebiliyorlardı. Hem İsis Tapınağı hem de Julia Felix'in mülkü Pompeii'deki kadın gücünün ve kadınların şehri nasıl yeniden şekillendirdiklerinin en önemli kanıtlarıdır.

Aslında Neron da birkaç güzel şey yaptı

Julia Felix şehirde kendi tesisini işletirken Julian Kanunları en az üç yeni nesil boyunca değişip gelişmişti. Kadınlar üzerindeki kısıtlamalar gevşedi ve azaldı. Özellikle İmparator Neron, kadınların iffetiyle ilgili katı fikirlere hoş bakmıyordu. Calgary Üniversitesi'nde klasik tarih profesörü olan Lisa Hughes bu dönemdeki Pompeii tiyatrolarını incelemişti. Neler bulduğunu konuşmak için kendisiyle bir kafede buluştuğumda beni şaşırtan bir şey söyledi.

İnatçı, düz ve kahverengi saçlarının bir tutamını kulağının arkasına atarak kurnazca gülümsedi. "Neron'u seviyorum!" dedi heyecanla.

O kadar şaşırdım ki kahvemi döktüm, neredeyse not almak için kullandığım dizüstü bilgisayarım ıslanacaktı. Elindeki peçetelerle önümü silmem için bana yardım ederken "Bu, Neron'la ilgili çok duyduğumuz bir cümle değildir," diyerek güldüm.Hu-

ghes bu tepkiyi çok sık duyuyormuş gibi omuz silkti. "Aslında kadınlar için harikaydı."

Neron çok güçlü kadın figürlerle dolu bir soydan gelmektedir. Annesi Küçük Agrippina ailesinin tarihi hakkında popüler bir hatıra yazısı yazdıktan sonra kötü anılan bir siyasi figür haline gelmiştir. Bu yazıda erkek kardeşi Caligula, kocası Claudius ve İmparator Augustus'a çok yakın olan annesi Büyük Agrippina'dan da bahsetmiş ve imparatorluğun siyasi şiddetine maruz kalarak ortadan kaldırılmıştır. Güç Neron'a geçince kadınlar artık evlerden çıkıp halkın arasına karıştılar. Romalıların iyi kadınlar evinden çıkmaz ve kocaları, babaları ve oğulları için kıyafet diker geleneğine meydan okudular.

Her ne kadar kendisi yozlaşmış bir tiran olarak anılsa da Neron aynı zamanda tiyatro ve müziği çok seven bir popülistti. Oyunlarda rol alır ve önceki liderlerin Forum'daki konuşmalarına karşılık vermek için yaptığı siyasi konuşmalarda teatral yapımlar kullanırdı. Sosyal medyayı ya da televizyon reklamlarını resmî konuşmalar yapmak yerine fikirlerini yaymak için kullanan Amerikalı siyasetçilerin kullandıkları teknikler de Neron'unkilere benzemektedir. Hughes saltanatı esnasında Neron'un tiyatrolara para akıttığını ve performans gruplarını ateşli bir şekilde desteklediğini söyledi. "Neron'un yönetimi sırasında tiyatrolar yayıldı ve performans alanına daha çok kadın katıldı," dedi Hughes. Kadın performans sanatçıları yaygınlaştı ama kadınlar aynı zamanda yapımcı ve patron olarak da tiyatro işine girdiler. Pompeii'deki patlamadan sağ kurtulan Romalı bir yorumcu olan Küçük Pliny, kendi pantomim grubu olan Ummidia Quadratilla[8] isimli varlıklı bir kadın yönetici hakkında olumsuz şeyler yazmıştı.

İki halk tiyatrosuna ve ziyaretçilerin şehre asıl geliş amaçları olan eğlencelere ev sahipliği yapan Pompeii'de, Hughes birinci yüzyılda görülen ve daha az bilinen bir performans akımından bahsetti: özel evlerin arka bahçelerindeki tiyatrolar. Pompeii'de

bilinen 11 adet arka bahçe tiyatrosu bulunmaktadır. Hughes varlıklı kişilerin, seçilmiş bir grup arkadaşlarını ya da iş bağlantılarını veya siyasi müttefiklerini davet ettikleri çeşitli yemeklerde, bu tiyatrolarda özel performanslar sergilediklerinden söz etti. Hughes bu fenomeni halkın kadınlara bakış açısındaki büyük değişimin bir parçası olarak görmektedir. Böylece pantomim grubu muhtemelen bu arka bahçe tiyatrolarında oyunlar sergileyen Ummidia Quadratilla gibi kadınlar için de iş fırsatları doğmuş oluyordu.

Tiyatrolar kadınlara sadece ekonomik özgürlük sunan yerler değildi. Aynı zamanda Romalıların cinsiyet rollerini yeniden tasarladıkları yerlerdi.

Hughes bana Julia ve Ummidia'nın işlerini yürüttüğü dönemlerde Hercules ve Lidya kraliçesi Omphale'le ilgili hikâyelerin çok popüler olduğunu anlattı. Pompeii'de en az iki evde Herkül ve Omphale efsanesindeki Herkül'ün sarhoş olup Omphale'in giysilerini giydiği o ana sahneyi canlandıran freskler olduğunu söyledi. Kraliçe de Herkül'ün giysilerini giyip silahlarını kuşanmıştı. Karadağ Prensinin Evi'nde bir freskte, Omphale normalde erkek ev sahipleri için ayrılan masanın en başındaki sandalyede oturuyordu. Hughes, "*Hane* ya da başka bir deyişle erkek hami rolünü oynuyordu. Bu aslında gösteriyi ve evi kadınların yönettiklerini temsil eden bir sahnedir," dedi. Omphale efsanesi akıllara Pompeii'de yaşamış ve Julia Felix'in annesi yaşlarında bir kadın olan Eumachia'yı getirir. Eumachia aristokrat sınıfından gelmiyordu ve özgürleştirilmiş kölelerin sivil organizasyonunun en güçlü dallarından olan Augustales'i yönetiyordu. Kendisi ayrıca giysilerin kumaşını yapan, onları boyayan ve yıkayan işçilerden oluşan ticari loncanın da başkanı oldu. Kendi kendine edindiği inanılmaz serveti sayesinde bugün kısaca Eumachia Binası olarak bilinen geniş bir halk binasını inşa etti. Bu bina Pompeii şehir merkezinde yer alan Forum'un hemen yanında özel olarak seçilmiş bir araziye kuruldu. Roma resmî

olarak ataerkil olabilirdi ama Eumachia erkeklerin dünyasında ayakta kalmayı ve gelişmeyi başardı. Belki de rol model olarak kendisine Omphale'i seçmiştir.

Bu efsane sadece cinsiyetle değil etnik kökenle ilgili fikirleri de değiştirdi. Omphale yabancı bir kraliçeydi, kendisi bugün Türkiye'nin batısı olarak bilinen bölgeden geliyordu. Hughes bu efsanenin Pompeii gibi değerleri değişen bir kasabaya birebir uyduğuna inanır zira bu kent Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanından gelen ve kimi köle, kimi özgür göçmenlerle doluydu. "Bu imgelerin yaratılma sebebi onları kabul eden ve varlıklarından hoşlanan insanlar olmasıydı," demişti. Freskler ve arka bahçe tiyatro performanslarının seyircileri sadece elit sınıf değildi, aralarında evlerde çalışan köleler ya da sonradan özgür bırakılmış kişiler de vardı. O dönem halka karışan eski köleler ve kadınların sayısı hızla artıyordu. Hughes, "Onlar kendi kimliklerini göstermeye çalışan ama elitlere öykünmeyen kişilerdi," demişti. İşçi olarak çalıştıkları evlerde gördükleri sanat ve tiyatrodan ilham alırlardı. Hughes ayrıca "Sosyal değişimi destekleyen kilit mekânlar tiyatrolardır," diyordu. Pompeii de tiyatroyu seven bir kentti.

Mutfaktakiler

Eğer Pompeii'nin tiyatro bölgesi olan kuzeye doğru yürürseniz, mutlaka Via Consolare diye bilinen yolun üzerindeki şehir kapılarından geçersiniz. Çok iyi kullanılan Via Consolare, şehri çapraz olarak kesen ve banliyö kısmına kadar devam eden, oradan da Roma'nın zengin ve ünlü villalarına kadar uzanan bir yoldu. Burası Pompeii'yi Vezüv Dağı'nın patlaması sonucunda küllere gömülen ve daha küçük ama daha elit bir deniz kıyısı kasabası olan Herculaneum'a bağlayan caddeydi. Bazı arkeologlar ünlü hatip Cicero'nun, şehir küllere gömülmeden yakla-

şık 150 sene kadar önce Via Consolare'de bir mülkü olduğuna inanmaktadır. 79'da burada korunarak kalan villalar da en az Cicero'nun dönemindeki kadar imparatorlara ve elitlere uygun mülklerdi. Bir sabah erken saatte Via Consolare'de, bir zamanlar çok süslü olan avluları şu an sadece taşlardan ibaret kalmış ve mahalleler boyu uzanan mülklerin kalıntıları arasından geçerek yürüdüm. Her avlunun merkezinde şu an harabeye dönüşmüş ve boş duran bir havuz bulunurdu. *Impluvia* denen bu lüks su havuzları gelen konukları etkilemek için yapılırdı ama pragmatik bir amaçları daha vardı. Her biri gökyüzünden inen, *compluvium* adı verilen yağmur sularıyla dolardı. Neredeyse her Roma evinde bir *impluvium/compluvium* düzeneği olurdu ama bu yol boyundaki devasa villaların avlularındakiler mülklerle uyumlu şekilde çok büyüktü.

Via Consolare'de ayrıca kendilerine anıt yaptıracak kadar parası olan insanlar için inşa edilmiş mezarlar da mevcuttu. Romalılar mezarlarını hem manevi sebeplerden hem de ziyaretçiler şehre girmeden önce kentin ileri gelen ailelerinin kimler olduklarını öğrensinler diye şehir duvarlarının dışına inşa ederlerdi. İki bin yıl önce bu yol Herculaneum ve Pompeii arasında gidip gelen yayalar ve at arabalarıyla doluydu ve onlar da şu an çevremde gördüğüm aynı binaları görerek bu yoldan geçiyorlardı.

Fakat ben özellikle belirli bir yapının peşindeydim. San Francisco Üniversitesi arkeologlarından Michael Anderson ve ekibinin kazı çalışmalarını yürüttükleri Mozaik Sütunlar Evi'ne gidiyordum. Via Consolare Projesi'ni yöneten Anderson[9] insanların bu caddeyi nasıl kullandıklarıyla ilgili uzun süredir araştırma yapıyordu. Haritama bakıp bir ileri bir geri dolaştım ve hangi kalıntının Mozaik Sütunlar Evi olduğunu bulmaya çalıştım. Parktaki çoğu binanın aksine buranın belirgin bir işareti yoktu. Tek bulabildiğim otlarla kaplı bir bahçeye açılan kemerli bir tünelin önündeki kapıydı.

"Kimse yok mu?" diye seslendim. Buranın aradığım yer olduğuna inanamadım zira etrafta kimseler yoktu. Fakat Anderson tünelin diğer ucundan başını uzattı ve bana el salladı. Kapının zincirini açıp beni 2000 yıl önceki caddenin misafir girişinden içeri aldı. Kemerli duvarlar eskiden fresklerle kaplı olmalıydı, geçit bir at arabasının geçebileceği kadar genişti. Duvarlarla çevrili son derece ferah bir bahçeye girdik, burası o kadar genişti ki açık bir arkeoloji laboratuvarı bile kurulmuştu. Çalışma alanında bir masa, bir bilgisayar, kutular dolusu seramik ve çok düzenli bir şekilde sıralanmış baretler duruyordu. Öğrenciler ve araştırmacılar bir zamanlar villa olan binanın içindeki kazı bölgesine girip çıkmaktaydı. Bahçede seramikleri kataloglamış ve bir zamanlar aristokratların çok sevdiği, buraya adını vermiş olan mozaiklerin üzerlerindeki tozları temizlemişlerdi. Şimdi çıplak betondan yapılmış, ufalanan ve tuhaf açılarla eğilen dört sahte sütun vardı. Anderson, "Mozaik sütunlar Napoli Müzesi'ne götürüldü, yerlerine de bu tuhaf ve ürkütücü beton şeyleri koydular," diye açıkladı alaycı bir gülümsemeyle. Sabahtan beri sıcağın altında çalışmış, koyu renk saçlarını bir bandanayla geriye doğru toplamıştı. Güneşi engellemek için özensizce sürdüğü güneş kremi, kulağında topak şeklinde kalmıştı. "Bu sahte sütunları neden koydular bilmiyorum. Hem doğru ebatta değiller hem de olması gereken yerde durmuyorlar."

Pompeii arkeolojisinde, kazı yaparak sadece şehri keşfetmek değil kendilerinden önce yapılan kazı çalışmalarının kalıntılarını keşfetmek gibi bir gerçeklik de bulunur. Anderson burada hem 19. yüzyıldan hem de 1910 ve 1950'lerden kalma sahte mimari parçalar bulduğunu anlattı. Çimenlerin arasında duran iki paslı metal kafesi gösterdi. Şekilleri kabaca birer tabutu andırıyordu ve bunların ikisi de 1950'lerde, aslında Roma villalarının altında yatan Samnite mezarlarını temsil eden kalıntılardı. "1950'de bu villa, göstermeye değer bir parça olarak görülmüş. Elimizde resimleri var. Suyu tekrar pompalamışlar ve buradaki

bahçede bir pınar oluşturmuşlar. Ayrıca ağaçlar ve sahte sütunlar da varmış. Ama sonra hızla unutulmuş." Anderson villanın kapı girişini kazarken 1910'da buraya yerleştirilmiş olan bir üst eşik taşı bulmuş. "Her şeye hazırlıklı olmak gerek," demişti.14 yıl boyunca Via Consolare Projesi'ni yürüttükten sonra Anderson iki gizemle karşı karşıya kalmış. Bu villa şehrin en parlak döneminde nasıl bir yerdi? Önceki kazılar 20. yüzyıl turistlerinin hatırına buranın görüntüsünü nasıl değiştirdi? Pompeii bir meta-arkeolojik sahadır yani antik tarihi, arkeoloji alanındaki tarihle birlikte ortaya çıkartır.

Bundan önceki arkeologlar bu villanın varlıklı sahiplerinden çok etkilenmiş olsalar da Anderson yeni bir araştırma dalgasının parçasıdır. Bu dalga sıradan insanların ev hayatlarıyla ilgilenen ve Wallace-Hadrill'den etkilenen bir araştırma türüdür. Anderson da beni o yüzden derhal bahçeden villanın mutfağına açılan bir kapıdan geçirdi. Burada köleler ve *liberti* denen özgürleştirilmiş köleler çalışırdı. Böyle devasa bir villa için bile burası çok lüks bir alandı. Anderson mutfakta dört yemek pişirme platformu olduğunu görünce çok etkilenmişti zira bu son derece nadir rastlanan bir şeydi. Çoğu villada en fazla iki tane olurdu. Üstelik bu mutfak, en az bir düzine insanın rahatça çalışabileceği kadar genişti. Merkezî çalışma alanına bağlı bolca kiler alanı da mevcuttu. Anderson ve meslektaşları birinci yüzyılda mutfaktaki boruların kurşun borularla değiştirildiğini keşfedince çok heyecanlanmıştı. Bu borular mutfağın köşesindeki bir su kaynağını dolduruyor ve şeflere bitmek tükenmek bilmeyen taze su sağlıyordu. Bu mekanizma bile tek başına inanılmaz derecede pahalı ve sıra dışı bir şeydi ve Anderson villa sahiplerinin neden böyle bir şey yaptıklarını merak etmişti. Belki de çok fazla misafir ağırlayıp şölenler düzenledikleri içindi. Ya da belki bu mutfak yolculara yiyecek satan tüccarlar tarafından da kullanılıyordu. Bahçedeki arkeoloji laboratuvarına geri dönüp Anderson'ın MS 79'da caddenin nasıl göründüğünü

açıkladığı Via Consolare'ye çıktık. Konuşurken parmaklarıyla havaya mimari bir şema çizer gibiydi. Mozaik Sütunlar Evi caddenin en az üç kat üzerinde duruyordu. Bunun bir sebebi de bahçenin arkasında uzanan yapay tepeyle desteklenmiş olmasıydı. En üst kattaki sütunlarla kaplı olan avlu muhteşem bir okyanus manzarasına sahipti. Burası aşağıdaki kaldırımı gölgeleyen hafif eğimli bir şekilde inşa edilmişti. Bu eğim sayesinde sütunlu avlunun içindeki insanlar sokağı göremiyor ve aşağıdaki kirli sahneyi görmeden bu muhteşem okyanus manzarasının tadını çıkarabiliyorlardı.

Julia Felix'in mülkü gibi, bu villa da zemin katı caddeye bakan dükkânlarla doluydu. Via Consolare'den bakınca Mozaik Sütunlar Evi herhalde uzun bir perakende satış merkezi gibi görünüyordu. Villanın gizli bahçesi ile mutfağı arasında kalan kilerlerin taş duvarlarındaki birkaç girişten bakınca, burası bir açık hava alışveriş merkezine benziyor olmalıydı. Anderson bana yemek tezgâhları, barlar ve daha birçok şeyin yanında uzanan ve bir zamanlar bir bronz işçisinin dükkânı olan yeri gösterdi. "Burası Via dell'Abbondanza'dan sonra şehrin en uzun dükkân zincirine sahip yerdi," dedi. "Beni buraya çeken de bu oldu." Düşüncelerinin arasında kaybolmuş gibi durakladı. Ben de o an çevremizi saran bu dükkânların yaşam dolu olduklarını, demirciden yükselen dumanların caddeyi kapladığını ve zeytinyağında kızaran balıklardan yükselen kimyon ve kişniş kokularını içime çektiğimi hayal ettim. "Bu villa maddi açıdan hem kendi ticaretiyle destekleniyor hem de gerçek anlamda destek alıyordu. Kendine ait bir metafora sahipti. Bence bu antik çağda kaybolan türde bir bağ olamaz," dedi Anderson.

"Ama en altta yaşayanların burayı desteklemedikleri kesin," diye cevap verdim.

Anderson gülerek beni başıyla onayladı. "Benim için bu, haklarında zaten çok fazla şey bildiğimiz Jül Sezar ya da imparatorlar değil, haklarında hiçbir şey bilmediğimiz insanlar de-

mek. İsimlerini asla öğrenemeyecek bile olsak, hayatlarının bir kısmını az da olsa yeniden inşa etmeyi başarabiliriz."

O halde, bu dükkânları villa sahiplerinden kiralayan kişiler kimlerdi? Muhtemelen yaşamları Roma yasaları nedeniyle eski sahiplerine bağlı olan *liberti* yani *özgürleşmiş* kölelerdi. Bir köle özgür bırakıldıktan sonra sahibi ya da sahibesi patronu olur ve bu patronlar eski köleleri için genelde evlatlık edinmiş baba rolünü üstlenirlerdi.[10] Bir *libertus* (eğer kadınsa *liberta*) genelde bir zamanlar kendisini köle olarak kullanan ailenin yanında kalır, ya kendi bağımsız işini yürütür ya da patronun mülkünün idaresine yardım ederdi. Cicero çok sevgili *libertus* Tiro'nun tüm siyasetçilerin işlerini yönettiğini yazmıştır. Patronaj sistemi köleleri serbest bıraktığı ve ekonomik açıdan çekici bir teklif olduğu için Roma şehirleri hem köleler hem de *liberti*'lerle doluydu. Villa sahipleri belki insan mülklerinin bir kısmını kaybediyordu ama serveti o eve bağlı olan son derece sadık işçilere sahip oluyordu. Roma'da azat etmek genellikle fayda sağlayan bir kölelik gibiydi.

King's College tarihçilerinden ve *The Freedman in the Roman World* kitabının yazarı Henrik Mouritsen, tipik bir Roma evinde hizmetkârların yarısının köleler ve dörtte üçünün de *liberti*'lerden oluştuğunu söyler.[11] Anderson da bu görüşe katılmaktadır. Dükkânları işleten kişilerin de "köleler ya da eski köleler veya villa sahiplerinin uzak akrabaları" olabileceğini söyler. Muhtemelen üçü de olabilir. Roma yaşamında aile ilişkileri kilit bir öneme sahipti ve dört yemek pişirme alanı olan bir ev muhtemelen oldukça geniş ve pek çok ilişki permütasyonuna sahip bir ev olmalıydı. Pompeii'de köle olarak doğmuş biri, eğer özgürleştirilecek ve patronu tarafından kendisine güzel bir pozisyon verilecek kadar şanslıysa sosyal hiyerarşinin en tepesine kadar çıkabilirdi.

Yine de hızla büyüyen *liberti* sınıfının siyasi güç içinde bir pozisyona sahip olması engelleniyordu. İmparator Augustus

tarafından iş ve siyasi bağlantı sahibi olmak isteyen bir grup *liberti* için oluşturulmuş Augustales gibi sivil organizasyonlarda statü sahibi olmakla yetinmeleri gerekiyordu. Bir *libertus* çocuklarının oy vermesini umut edebilirdi ama kendisi asla oy veremezdi. Sosyal hiyerarşi yeniden inşa ediliyordu ama erkek elitlerle mikrop saçan bir yara gibi görülen diğerleri arasındaki güç ayrılığı kapanmamıştı.

Bu sınıf savaşının daha belirgin işaretlerini görmek de mümkündü. Reading Üniversitesi profesörlerinden Annalisa Marzano, sahip olanlarla olmayanlar arasında modern bir çıkar çatışmasını andıran bir kanıt keşfetmiştir. Bu da Napoli Körfezi sahillerine girişle ilgiliydi. Zengin tatilciler sahil hattına devasa villalar inşa ederdi. Alt katlarına taverna yapmak yerine, denize kadar uzanan su ürünleri tankları yaparlardı.[12] Marzano bunu yapay göllerine daha fazla balık çekmek için yaptıklarına inanmaktadır. Bu tankların yönetiminden köleler ve *liberti*'ler sorumluydu. Patronlarının yemedikleri balıkları Pompeii, Herculaneum ya da sahil şeridindeki diğer yerel pazarlarda satarlardı. Bu tarz villalar popüler olmaya başladıkça, yerel balıkçıların sahillere girişi de engellendi. İçerideki aileler onların geçim kaynaklarını çalıyordu.

Vezüv patlamasından bir süre sonra gerginlik hâd safhaya çıktı. Yasal dokümanlar bize iki balıkçının birleşip villa sahiplerinin kendi memleketlerinde onları sahile sokmadıklarını ve balık tutmalarını engelledikleri imparator Antoninus Pirus'a şikâyet ettiklerini göstermektedir. Pompeii'nin ölümü tam da zenginlerle fakirlerin, kadınlarla erkeklerin, göçmenlerle Romalıların ve yerlilerin çatıştığı dönemin ortasına denk gelmiştir. Bu çatışmalara karışan bireylerin isimlerini bilmiyor olabiliriz ama Romalıların Afrika esintileriyle inşa ettikleri, kadın girişimcilerin Augustales tarafından desteklendiği ve özgür kalan kölelerin işlettiği tavernaların üzerinde elitlerin villaların durduğu bu şehirde izlerini bırakmışlardır.

BÖLÜM 5

Toplum İçinde Yaptıklarımız

MS 79'da Vezüv patladığında Pompeii zaten bir felaket mıknatısı gibiydi. Bu olaydan on yedi sene önce Napoli Körfezi şehrin büyük bir kısmını çökerten bir depreme maruz kalmış ve oluşan tsunami de yakınlardaki Roma limanı Ostia'yı yerle bir etmişti. Depremden sonra Pompeii sakinlerinin birçoğu şehri terk etmiş ve bir daha geri dönmemiş, 79'da hâlâ boş duran pek çok hasarlı binayı arkalarında bırakıp gitmişlerdi. Aslında Pompeii'nin terk edilmesi bu depremle başladı ve nüfusu bir anda düşen şehir ilgi çekici bir yer olma özelliğini kaybetti. Buna rağmen ortalık düzeldikten sonra şehri toparlamak için hevesli olan pek çok kişi kentte kalmaya devam etti. İmparator Neron hasarı düzeltme çalışmalarına maddi açıdan destek verdi. Yapılan onarımların izleri şu an bulunan tuğla duvarlarda hâlâ yer yer görülebilmektedir. Şehrin baş tanrıçası adına inşa edilen Venüs Tapınağı'nda bulunan kalıntılar, 79'daki mühendislerin tapınağı deprem geçirmez olduğuna inandıkları kalın taş duvarlarla güçlendirdiğini ortaya koyar.[1] Bugün gördüğümüz Pompeii inşaat halindeki bir şehirdi. Arazi sahipleri daha modern bir Roma etkisi yansıtmak adına mülklerini yeniden tasarlıyor, ticari kaygılardan ziyade askerî istilalara odaklanıyordu.

Başka bir şekilde ifade edecek olursak Pompeii'nin deprem öncesi halinde şehir alışveriş merkezi gibiydi. *Liberti* ve diğer

elit olmayan gruplar Pompeii'nin pek çok büyük villa ve evlerini karma ırklara satış veya hizmet sunan yerler haline dönüştürmüştü. Julia Felix'in mülkünün yenilenmesi de bu akımın bir parçası gibi görünmektedir zira Julia, Via dell'Abbodanza'ya bakan daha pek çok kapı eklemiştir. Perakendecilik merkezli bu dönüşümler şehrin her yerine yayılıyordu. Bir zamanlar elitlerin evleri ya da bahçeleri olan yerlerde artık çamaşırhaneler ya da fırınların belirdiğini görmek mümkündü. Pompeii'nin en revaçta perakende merkezleri olarak da taverna, bar ve lokantalar göze çarpmaktadır. Bazıları tek odadan oluşan bu tavernaların bazıları da pek çok odası ve bahçesi olan yerlerdi. Sahipleri sıcak yemek servis eder, soğuk ara öğünler ve çok çeşitli şaraplar ikram ederlerdi. Bunlarla ilgili birkaç kalıntıyı hem Julia Felix'in evinde hem de Mozaik Sütunlar Evi'nde gördüm ama bu sadece başlangıçtı.

Pompeii'nin her büyük caddesinde tavernalar diziliydi ve ben de onları ayırt etmeyi L şeklindeki mermer yüzeyli tezgâhlarından öğrendim. Bu tezgâhlar daima hazır seramik konteynerleriyle gelirdi. Yaklaşık 60 santimetre derinliğindeki bu konteynerlerin geniş ve yuvarlak ağızları tezgâhla aynı seviyedeydi. Pek çoğu muhtemelen uzun yıllar önce yok olmuş ahşap kapaklarla kapatılıyordu. Bir tanesinin içine baktığımda, bir zamanlar tahıl ya da ceviz gibi kurutulmuş şeyleri sergilemek için yapılmış olan pürüzsüz iç duvarlarla kaplı olduklarını gördüm. Bugün neredeyse tezgâh üzerlerini kaplayan elipsler gibi, son derece sade ve minimalist görünüyorlar. Fakat dönemin freskleri bize taverna tezgâhlarının üzerinde yığınlarca eşya olduğunu göstermektedir. Tezgâhın üzerindeki tavandan ise otlar, meyveler ve etler sarkmaktadır. Çift kulplu testiler, şarap veya zeytinyağı ya da diğer sıvılar için kullanılan kilden karaflar çatallı ayaklara dayanmış bir vaziyette duvarların önüne konmuştur. Bu tavernalar çömlekten ocağa, baharattan proteine kadar yemeklerindeki tüm malzemeyi kendilerinin ürettiği Çatalhö-

yük'ün neolitik halkına büyüleyici gelebilirdi. Pompeii'de biri yemek yemek isterse dışarıya çıkması yeterliydi ya da çanak çömlek yapımında, zeytinyağı ve ette ya da sebzede uzmanlaşmış kişilerin dükkânlarına gidip evinde kendine yemek yapabilirdi. Kendi suyunuzu kendiniz kaynatmak istemezseniz, sıcak su satan dükkânlar bile vardı.

Taverna sıçraması

Pompeii'nin tavernaları hakkında konuşmak için uzun zamandır birlikte çalışan Amherst'teki Massachusetts Üniversitesi'nden Eric Poehler ve Cincinnati Üniversitesi'nden Steven Ellis'le birlikte bira içmeye oturdum. Ellis, Roma dünyasındaki küçük işletmelerin kronolojik yükselişini anlatan *The Roman Retail Revolution*[2] isimli kitabın yazarıdır. Kuzey Afrika'dan Ortadoğu'ya kadar imparatorluktaki bütün tavernaları incelemiş olan Ellis, bana Pompeii'de 160'ın üzerinde taverna olduğunu söyledi. "Bu sıra dışı bir sayı," dedi. Hatta Pompeii'nin bir kısmı hâlâ toprak altında olduğundan bunun muhtemelen düşük bir sayı olduğunu da ekledi. Poehler peçeteye yazarak, yaptığı bazı hesaplardan söz etti: "Eğer 12.000 kişilik bir nüfus için 160 taverna varsa, o halde insanların onda biri yemeklerini buralarda yiyordu." Kimdi bu insanlar? Varlıklı kişilerin kendi villalarındaki mutfaklarında onlar için çeşitli yiyecekler hazırlayan köleleri vardı. Şehrin daha mütevazı mahallelerindeki evlerde mutfak yoktu, o yüzden ilk bakışta tavernaların fakir kesim için olduğu düşünülebilir. Ama bu da elimizdeki kanıtlara uymuyor. Suyu olmayan küçük bir dairede bile insanlar minik bir ocağın üzerine yerleştirdikleri tavayla yemek yapabiliyorlardı.

Ellis bu tavernaları işleten ve onların müdavimi olan kişilerin ne zengin ne de fakir olan "orta" halk olduğuna inanıyor. Soğandan balığa, kumaştan parfüme kadar pek çok şeyi sattıkları

dükkânlarının yanında bulunan tavernalarda yemek yediklerini düşünüyor. Ellis orta halkın çoğunun, "yemeğe ve diğer küçük lükslere harcayacak parası" olduğunu söylüyor. Bunlara tam olarak orta sınıf diyemeyiz çünkü bu deyiş modern toplumlar için kullanılır. Bu orta halkın bir kısmı oldukça varlıklıydı, diğerleri ise yükselmeye çalışan ve kısa süre önce azat edilmiş *liberti*'lerden oluşuyordu. Fakat hepsi de Romalı elitler ve köleler arasındaki geniş orta ekonomik sınıfta yer almaktaydı. Bu orta halkı gerçek anlamda diğerlerinden ayıran şey, ticaret ya da işletmecilik yaparak para kazanmalarıydı. Romalı zenginlerin çoğu paralarını *liberti* ve köleleriyle dolu dükkân ve çiftliklerden kazanmalarına rağmen bu tip bir çalışma şekli elitler için tabuydu. Anderson'ın Mozaik Sütunlar Evi'nde belirttiği gibi, bu villalar alt katlarındaki dükkânlar sayesinde destekleniyordu.

Daha yeni Pompeii evleri en varlıklı üyelerinin yaşamak için çalıştıkları bir şehri yansıtmaktadır. Stephanus Çuhahanesi olarak bilinen bina depremden sonra inşa edilmiş gibi gözükmektedir. Bina bahçeli eski bir elit evinin yün işlenen bir atölyeye yani "çuhahane"ye dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Stephanus'un ismi Via dell'Abbondanza'daki çuhahanenin girişinde yer alan seçimle ilgili bir tabelada bulunmuştur. (Her ne kadar Stephanus'un orada yaşayan kişi olduğundan emin olamasak da konuyu sadeleştirmek adına öyle olduğunu farz ediyoruz.) Görünüşe bakılırsa Stephanus bu aristokrat evini büyük ölçüde yenilemiş, geniş avluya yün işlemek için kullanılan küvet ve aletlerle dolu birkaç büyük oda yapmıştır. Ayrıca kendisine yaşamak için de bir yer ayırmıştır. Leiden Üniversitesi arkeologlarından Miko Flohr antik çuhahanelerle ilgili bir kitap yazmış ve Stephanus'un mülkünde insanların hem çalışıp hem de yaşadıklarını gösteren mücevher, kozmetik, tencere gibi şeyler bulmuştur. Evin "iş" bölümünü sokağa bakan bir şerit alışveriş merkezine ayırmak yerine, Stephanus burayı kölelerinin ve *liberti*'lerinin hiç şüphesiz aileleriyle birlikte yaşadıkları evine

entegre etmişti. "Burası insanların içinde yaşadıkları, uyudukları, yemek yedikleri ve çalışıp muhtemelen yuva olarak gördükleri bir evdi," diye yazar Flohr.[3]

Via dell'Abbondanza'da ilerledikçe Nezihliği Sevenler Evi olarak bilinen ve az evvelki binaya benzeyen, eski bir aristokrat evinin yeniden inşa edilerek yapıldığı ve girişinin büyük, havadar bir fırına açıldığı başka bir bina daha görürüz. Bir zamanlar boş vakitlerini sessiz sohbetlerle geçiren aristokratlara ev sahipliği yapmış olan alanların artık bir sürü fırın ve değirmen taşıyla kaplı olduğu göze çarpar. Fırıncı lüks yaşamaktansa değirmen taşlarını çeviren katırları mutlu etmeyi daha çok önemsemiş gibi görünmektedir. Zira eski sahibinin kölelerinin, onlar yatarken kendilerine uzun bir masanın başında yemek servisi yaptığı odayı bir ahıra dönüştürmüştür. Burası da tıpkı Stephanus'un çuhahanesi gibi hem çalışılan hem de yaşanılan bir binadır. Fırın binası ev olarak kullanılan bir başka binayla bağlantılıdır ama Poehler bina sahiplerinin ilk önce fırın olarak kullanılan kısmın inşaatını bitirdiklerini belirtir. Bu fırının sahipleri belki de zengin kişilerdi ama Roma aristokrat sınıfından değillerdi. Yaşamak için çalışıyorlardı ve işçiler de evlerinin birer parçasıydı.

Stephanus ve Nezihliği Sevenler Evi'nde yaşayan kişiler muhtemelen Pompeii'nin baş döndüren bar ve lokantalarının da müdavimleriydi. Ellis bu dönemi Pompeii'nin "ticari devrimi" olarak nitelendirir. İmparatorluktaki sivil çekişmelerin dindiği ve Romalıların ender bir barış süreci yaşadıkları bir dönemdi. "Bu halsionik Roma'nın başlangıcıdır ve ticaret hacminin hızla yükseldiği bir dönemdir," diyordu Ellis. "Bireysel düzeyde yapılan el sanatlarından bir zanaat endüstrisine geniş ölçekte katılan bireylere geçilmiştir." Bunun anlamı Pompeii'deki insanların sadece birbirleriyle alışveriş yapmadıklarıdır. Onlar Afrika, Asya ve Ortadoğu'ya kadar uzanan imparatorluğun geniş ekonomik ağının birer parçasıydılar. Ellis, Via Stabia-

na'daki tavernaların bu yeni kozmopolit gerçekliği yansıttıklarına dikkat çeker. Saklama kaplarından mönülere ve fosseptiklere kadar kanıt bulmak için bakan araştırmacılar tavernanın yerel meyveler, tahıllar, sebzeler ile biraz peynir ve sosisten ibaret olan son derece sade bir mönüsü olduğunu keşfetmişlerdir. İki kapı yanda yer alan tavernada ise yemeklerin çok daha çeşitli olduğu görülmektedir. "Burada Hindistan'dan gelen kimyon, tane karabiber gibi baharatlar bulunurdu," dedi. "Yemekler bu yabancı baharatlarla tatlandırılırdı." Pompeii'deki tavernalara giden orta halkın ister yerel isterse yabancı mutfakların yemeklerini yemek gibi seçenekleri vardı. Bir zamanlar sadece elitlere ait olan lezzetler, artık daha önce hiç olmadığı kadar çok insanın günlük hayatında kolayca ulaşabildikleri bir konuma gelmişti. Köle olarak doğmuş kişiler bile kendi dükkânlarını açıp bir zamanların aristokratları gibi yemek yiyebiliyorlardı. Çok ilginçtir ki modern dünyada belirli bir bölgede ne kadar çok lokanta görürsek, o bölgenin o kadar zengin olduğu fikrine kapılırız.[4] Aynı şeyin eski tarihte de geçerli olduğunu görebiliyoruz.

Ellis'le birlikte Pompeii'de yirmi yılı aşkın süredir çalışan Poehler, arkeologların orta halkın Pompeii'yi nasıl dönüştürdüğüyle ilgili anlayışlarının değiştiğinden söz etti. Yüz yıl önce Stephanus'un yeri gibi yerlerin Roma kültürünün reddedildiğinin işaretleri olduğunu düşündüklerini söyledi. O dönemki arkeologlar Pompeii'nin asil ve kültürlü aristokratlarının pis ve alt tabakadaki tüccarlar tarafından şehrin dışına itildiğini ve bu değişimle birlikte medeniyetin öldüğünü düşünürlerdi. Bu teori kısmen çalışan sınıfa karşı olan Viktorya döneminin önyargılarından etkilenir, özellikle de bütün arkeologların üst sınıftan sayıldıkları bir dönemde. Teorinin bir diğer çıkış noktası da Romalıların kendileri hakkında söylediklerinden kaynaklanır. Neron döneminde Petronius'un Roma'nın ahlaksız tarafını anlattığı roman benzeri *Satyrica* isimli kitabında *libertus* Trimalchio tarafından verilen zevksiz partiler uzun uzun tarif edilir.

Trimalchio, tüketime ve gösterişe *Muhteşem Gatsby* kadar düşkün biri olarak tanımlanır. Orta halkla ilgili yazılan tüm tanımlar genelde Petronius gibi elitler tarafından kaleme alınmıştır ve yazılanların çoğu aşağılayıcı şeylerdir.

Birasından bir yudum alan Poehler, Ellis'le birlikte güldü. Bugünün arkeologları *Satyrica* gibi gerçeklerden ziyade önyargıları yansıtan kurgu masallara çok daha şüpheci bir gözle yaklaşmaktadır. Eski dönem meslektaşlarının aksine, Poehler ve Ellis bu dönemi orta halkın eline geçen fırsatlarla birlikte güç dengelerinin değiştiği yenilikçi bir dönem olarak görmektedir.

Peki, çok azı düşüncelerini belirten kayıtlar bırakmışken *liberti* ve diğer orta halkın imparatorluğu yok eden canavarlar olmadıklarını nasıl kanıtlarsınız? Petronius'un Trimalchio hakkındaki küçümseyici sözlerini reddeden anlamlı bir kayıt bulunmamaktadır. Eumachia'nın binası gibi orta halkın gücünü gösteren anıtlar bile nasıl kullanıldıkları hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz için belirsizdir. Orta halkın yaşamını yeniden yaratmak için Ellis ve Poehler veri arkeolojisi adı verilen yeni bir tarihi araştırma yöntemine döndüler. Dikkatle yapılan gözlemlerin ardından bireylerin tipik alışkanlıklarını ortaya çıkartmak için yüzlerce bar gibi pek çok yapı ve nesneyle ilgili bilgi topladılar. Bu kayıp bir toplumun yaşamını keşfetmenin en mükemmel yöntemidir.

Oluk verisi

"Arkeoloji Pompeii'de büyük, güçlü ve sıra dışı olanı arama eğilimindedir," dedi Ellis. Pek çok kazıya konu olan villalar ve anıtsal binalardan bahsediyordu. "Fakat bizler sıradan olanı arıyoruz. Mesela ben sokaklarda en sık karşılaşılan olayların peşindeyim. Eric de sokaklarda neler olduğunu arıyor."

Bunu metaforik anlamda söylemiyordu. Poehler, *The Traf-*

fic System of Pompeii[5] isimli kitabın yazarıdır ve araştırmasının büyük bir kısmını caddelerde gezerek, bir zamanlar gübreyle kaplı olan taşları, lağım akıntılarını ve at arabalarını inceleyerek yapmıştır. Hem de bir sürü ama bir sürü at arabasını... Hatta bu arabaların sayısı o kadar fazlaydı ki Pompeii caddelerindeki taşlarda araba tekerleklerinin oluşturduğu iki derin oluk bulunmaktadır.

Bu durum bize çok mühim bir şey anlatır: at arabalarının boyutlarını ya da en azından kasisteki tekerleklerin arasındaki boşluğun standart olduğunu. Bu da bizi şehirde araç kullanmayla ilgili bazı normlar olduğu gerçeğine götürür.

Olukların arasında dolaşan Poehler ayrıca kavşaklarda belirgin, kama şeklinde izler olduğunu fark etti. Hepsini sayıp pozisyonlarını not aldıktan ve bir mühendise danıştıktan sonra bunlara neyin sebep olduğunu buldu. Bu izler sağ şeritten sağa dönen sayısız at arabasının kaldırımlara çarpması ya da üzerinden geçmeleriyle oluşmuştu. Kavşakların sol taraflarında benzer izler yoktu, bu da günümüzün ABD caddelerinde olduğu gibi, sola dönüşlerin daha geniş bir açıyla yapıldığını gösteriyordu. Sola dönecek olan berbat bir şoför bile sol kaldırıma çarpmazdı. Bütün bu ipuçları bize Pompeii'deki şoförlerin at arabalarını caddenin sağından sürdüklerini göstermektedir.

Via dell'Abbondanza'dan bir sokak ötedeki Via Nocera'daki kavşakta durdum. At arabaları yanımdan geçerken insanların tavernalarını doldurduğunu hayal ettim. Pompeii caddeleri yüksek kaldırımları olan derin caddelerdir. Geçmek için kaldırım olarak işlev gören üç geniş ve düz taşın üzerine atladım. Poehler bunların ara ara basamak taşı gibi inşa edildiklerini söyledi çünkü caddeleri genelde pis sular basarmış. Altımda kanalizasyon sularının aktığını hayal ederek taştan taşa atladım. Kaldırımın üzerine çıkan bir at arabası aşağıya inerken üzerimize pis sular sıçrattı ve havada Latin, Pön ve Oscan dillerinde küfürler uçuştu. Poehler ve Ellis'in veri arkeolojisiyle ulaşmaya çalıştığı anlar

işte böyle anlardır ve o durumda bana Pompeii'nin geçmişi imparatorların nerede yürüdüğü ya da konsey üyelerinin nerede yaşadığını bilmekten çok daha karmaşık geldi.

Kaldırımlar da at arabalarının bir standardı olduğunu gösteren başka ipuçlarıdır zira taşlar iki tekerli bu araçların rahatça geçmeleri için son derece mükemmel bir şekilde yerleştirilmiştir. Ayrıca o dönemde at arabalarının şehirde sadece yaya trafiğinin daha az olduğu geceleri dolaşmalarına izin veriliyor olabileceğiyle ilgili ipuçlarını görmek de mümkündür. Bazı Roma belediye düzenlemelerinde de kutlama günlerinde at arabalarının şehir merkezine girmesine izin verilmediği yer alır. Böylece İsis Tapınağı'na gelen ziyaretçilerin Stabiana'daki yoğun trafikten zarar görmemeleri sağlanmış olur.

Veri arkeolojisi bir bakıma tarihin demokratikleşmesini temsil eder. Kitlelerin neler yaptığıyla ve sosyal hatta psikolojik hayatlarını nasıl yeniden inşa etmeye çalıştıklarıyla ilgilenir. Ellis, verileri Roma hayatıyla ilgili önyargılarımızdan kurtulmamız için kullanmış ve alışveriş yapıp dışarıda yemek yemeyi seven orta halk diye bir kesimin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ellis bir şehre baktığında, inşaat malzemeleri ve insan işçiliğinin "hacimsel kalıbını" gördüğünü söyledi. "Hep merak etmişimdir, burada nasıl böyle bir hacim oluşmuş?" dedi düşünceli bir şekilde. Aslında sorduğu şey antik dünyanın içindeki bu dev yığınları yerinden oynatmanın neye mal olduğudur. Cevap bizi, daha önce bahsettiğim yokluğa, iki bin yıl önce Via dell'Abbondanza'da duruyor olsaydık *liberti* ve kölelerin perspektiflerinin olacağı yerde kalan boş alana götürüyor. Poehler eksiklerden çok fazla şey öğrenebileceğimizi savunur ki bu da aşınmış taşları inceleyerek Pompeii'nin trafiğini çözen biri için son derece mantıklı bir iddiadır. "Ben araştırmayı yaparken şu an eskisi gibi olmayan taşlarla ilgilendim," dedi. "Yani aşınmış olan şekilleriyle çünkü onları insanlar aşındırmıştı." Bu pek çok insanın hemen hemen aynı şeyi yaptıkları kamu alanları söz konusu ol-

duğunda doğrudur. "Eğer şehirdeki yüz binlerce kavşakta bulunan bütün bir taşı ele alırsanız, taşın bütün halinde olmamasının binlerce insanın aynı seçimi yapmasından kaynaklandığını bulursunuz. Gözünüzün önüne bir anda daha önce sıfır kanıtımızın olduğu Pompeii trafiğinin resmi gelir." Poehler durakladı. Ben de kendi şehrimdeki bütün o kalabalığın bir araya geldiği yerleri işaret eden eksikleri düşündüm. Parklardaki çimenlerin yer yer açılmasıyla oluşan izleri, gelenler çantalarını arka arkaya duvarlara dayadığı için metro duvarlarında oluşan izleri ve evet, arabaların hızla döndüğü caddelerdeki izleri ya da San Francisco'nun pek çok dik sokağından çıkarken araçların zıplayıp yere çarparak oluşturduğu yoldaki izleri. Poehler bu iz ve çatlaklar sayesinde yaşamları tarihin içinde kaybolmuş kalabalıkların günlük hayatlarına bakabileceğimize inanmaktadır.

İnsanların yaşamını şekillendiren sosyal tabakayı şehrin manzarasından bile okuyabiliriz. Romalılar için taş döşeli caddeler teknolojinin anahtarı gibiydi zira bir şeyler taşıyan at arabalarının geliş gidişini kolaylaştırıyor ve insanlar etrafta çok daha büyük bir keyifle yürüyordu. Fakat şehrin zenginliği bu konforu herkese sunmuyordu. Via dell'Abbondanza gibi geniş ve lüks caddeler pek çok geçiş yolu gibi elbette taş döşeliydi. Fakat şehrin daha fakir olan doğu kısmında, caddelerin çoğu topraktan yapılmıştı.

Depremden sonra şehrin batı yakasındaki eğlence bölgesine yakın olan yollar derhal düzene sokulmuş ama daha mütevazı sakinlerin kullandığı yollar olduğu gibi bırakılmıştı. Poehler "havalı konut bölgesinin" her caddenin taşla döşenmiş olduğu kuzeybatıda olduğunu söyler. Bunlardan sadece ikisi dövülmüş toprak ve kül gibi daha ucuz bir malzemeyle döşenmişti. Taş döşeli olmayan caddeler villaların arka kapılarına ve pahalı olmayan evlerin ön kapılarına açılırdı. "Bu durum bize şehirdeki bazı insanların kaplama teknolojisini ellerinde tuttuklarını ve bu teknolojiyi herkesle paylaşmadıklarını gösteriyor," dedi Po-

ehler. O caddedeki alt sınıflar için verilen mesaj açıktı: Onlar varlıklı insanlarla ancak onların arka kapılarına açılan caddeleri paylaşabilecek düzeydeydiler. Pompeii'nin döşeme sistemi şehir yapısındaki tuhaf bir detay gibi görünebilir ama bize, Roma şehirlerindeki komşuların birbirlerine nasıl davrandıklarıyla ilgili çok şey anlatır.

Liberti'nin yükselişi

Araştırmacılar Roma nüfusunun yüzde kaçının *liberti* denen kişilerden oluştuğunu daha yeni keşfettiler. Henrik Mouritsen Roma'daki ve imparatorluğun diğer birkaç kilit bölgesindeki her mezar taşında yazan ismin toplamlarından çıkartılarak yapılan hesaplama sonucunda bir tahminde bulunmuştur. Bu listelerde öngörülebilir bir veri dizini gömülüdür. Romalı patronlar kölelerine yabancı isimler vermeyi tercih ederdi, özellikle de Yunan isimleri. Böylece kölelerin onlardan olmayan aşağılık insanlar olduklarını vurgulamış olurlardı. Köleler özgür bırakıldıklarında bile bu isimlerle anılmaya devam ederlerdi. Roma devleti memurları bir *libertus*'u atarken belirli bir isimlendirme yapar ve eski sahibinin soyadını, bu özgür kalan kölenin yeni ismi olarak kaydederdi. Bazen kamu kayıtlarında *libertus* olduklarını belirtmek için özgür kalan kölenin adının yanına, onun bir zamanlar bir meta olduğunu açıkça ifade eden "L" harfi konduğunu görüyoruz. *Liberti* mezarlarını bulmak için Mouriten'in kaynakları Yunanca adları ve Romalı soyadları olan kişilerin yanı sıra, bu "L" işaretlerini de saydılar.

Araştırmacılar *liberti* nüfusunu öğrenebilmek için devlet belgelerini de incelediler. İmparator Augustus *liberti*'nin işsizlik parası gibi düşünebileceğimiz tahıl harçlıklarını[6] kesen bir yasa çıkarmıştı, bu da araştırmacıların *liberti*'den kesilen parayı da hesaplayarak bir sonuca ulaşmalarına yol açtı. Bu sayılara

ve mezarlardaki işaretlere dayanarak araştırmacılar, şehir nüfusundaki özgür insanların üçte birinin eski köleler ya da onların neslinden gelen kişiler olduklarını hesapladılar. *Slaves in Rome*'un yazarı Sandra Joshel köle nüfusunu ölçmek için benzer bir yöntem kullandı ve tüm şehirlerde yaşayanların yüzde 30'unu oluşturduklarını gördü. Tabii ki net bir sayıya ulaşamıyoruz. Özellikle de köle ve *liberti* gruplarıyla ilgili çok az kayıt olduğu için. Ama Roma'da köleliğin ve azadın yaygın bir uygulama olduğu ve *liberti*'nin birinci yüzyıldaki Roma şehirciliğinin yeni yüzünü temsil ettiği inkâr edilemez.

Liberti etkisinin Pompeii mimarisine yansımalarını bile görebilmemiz mümkündür. Kendileriyle ilgili negatif ve bilindik şeylerin maalesef farkında olan bu yeni orta halk genelde zengin mahallelerin içine karışıp eskiden sahip olduklarından daha görkemli evler inşa etmiştir. Tragedya Yazarının Evi'nde gördüğüm stratejilerden biri de içeride daha çok alan varmış gibi bir illüzyon yaratmaktır. İyi dekore edilmiş bu ünlü evin sahipleri, komşularının, Julia Felix'in yaptığı gibi mermer sütunlarla çevrili büyük bir peristil bahçeleri olduğunu düşünmelerini istemişti. Bunun için mütevazı bahçelerine marifetli açılarla birbirini gören birkaç sütun yerleştirip yoldan geçenlere çok daha büyük bir bahçenin sadece küçük bir kısmını gördükleri izlenimini vermeye çalışmışlardı. Villaların bu sahte dekorasyonu günümüz insanlarının aynalar ve parlak renklere boyanmış duvarlarla odaları daha büyük göstermeye çalışma yönteminin atasıdır.

Orta halktan bazı kişiler, seçkin zevklerini taklit ederek üst sınıfın arasına karışmaya çalışmıştır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, Via Stabiana'daki Terentius Neo'nun Evi denen yerdeki bir fresktir. (Evin ismi sahiplerinden değil, geçenlerin Terentius Neo'ya oy vermelerini sağlamak adına dışarıda asılı duran bir seçim posterinden gelmektedir.) Resimde yan yana duran evli çift, şehrin elit villalarındaki aristokrat çiftlerin port-

relerindeki gibi poz vermiştir. Buna rağmen çift orta halktan gelmektedir. Fırıncı olan adam aristokrat ya da köle olmadığını belirten bir vatandaş gibi giyinirken, kadın elinde birer kitapçı aleti olan bir kalem ve bir yazı tahtası tutar. Kitapçılık kadın köleler arasında çok yaygın bir meslek olduğundan bu onun bir *liberti* olduğunu gösterir. Elitlere özgü tarzda resmedilmek istenen bu çiftin eski statülerini saklamamış olmaları da son derece güzel ve meydan okuyan bir yaklaşımdır. Bu, *Liberti*'nin de en az özgür doğanlar kadar iyi ve başarılı olduğunu göstermenin güçlü bir yöntemidir.

Sınıf telaşına düşmüş diğer *liberti* ise evlerinin dışında gösteriş li şeyler sergileyerek bu yaptıklarını kendilerinden nefret edenlerin burnuna sokuyordu. Bunun en bariz örneğini Vettii Evi'nde görebilirsiniz. Muhtemelen kardeş olan iki *liberti* şarap tüccarı şehrin süslü kuzeybatı kesiminde saray gibi bir villa inşa etmişlerdi. Ön kapılarının hemen yanında yamuk duran bir tartıda devasa cinsel organını tartan Priapus'un resmi yer alıyordu. Priapus'un cinsel organının büyüklüğü antik Roma'da zenginliğin sembolüydü ve çıplak erkekler müstehcen sayılmazdı. Tüm bunlara rağmen bu tablo kalitesiz bir hiciv, alt tabakanın pis bir şakası olarak okunmaktadır. Sanki kardeşler aristokrat komşularına alt tabakadan geldiklerini ve buna rağmen elde ettikleri muhteşem maddi başarıyı hatırlatmak istemişlerdir.[7] *Liberti* hayatına dair daha fazla bilgi edinmek amacıyla Via Stabiana'dan birkaç sokak güneydeki Vettii Evi'nde arkeolog Sophie Hay'le buluştum. Hay, Amarantus isimli bir *libertus*'a ait villaya bağlı bir tavernayı yıllardır kazıyordu. Hava sıcak ve öğle güneşi yakıcıydı. Hay geldiğinde omuz hizasındaki sarı saçları dağılmış, teni sıcaktan kavrulmuştu. İki antik Romalı gibi yol kenarına çöktük ve Pompeii'deki pek çok su kaynağının birinden doldurduğum soğuk suyu paylaştık. Konuşurken Hay'in hikâyesiyle bin yıl önce burada yer alan mahalle tekrar canlandı.

Eğer Via Stabia'dan sağa, Via dell'Abbondanza'ya, oradan da

tekrar sağa dönerseniz Citarista isimli dar bir yan yola çıkarsınız. Amarantus'un barı bu yolun biraz aşağısındadır. *Liberti* burada dükkân açınca, adamın barına bağlı olan yüz yıllık bakımsız villanın yaşanan depremler sonrası hemen tamir edilmesi gerekmişti. Amarantus villaya lüks bir görünüm vermek istemiş ama belli ki bunu mümkün olan en ucuz şekilde halletmeye çalışmıştı. Zanaatkârlar evin arka kısmına çok güzel bir yemek odası yapmış ve odayı fresklerle tamamlamışlardı. Fakat Amarantus'un avlusuna yaptıklarına gelince, Hay lafını sakınmadı. "Çatı berbat," dedi. "Kamış ve kireçle tutturmuşlar." İç tarafta içinde su tutamayan bir havuz şeklinde süslü bir kalıp duruyordu. Aslında avlunun büyük bir kısmı taverna için alınan düzinelerce şarap testisinin depolandığını yer olarak kullanılmıştı. Amarantus villanın eski yüksek sınıf yatak odalarını bozmamış ama oraya katırlarıyla köpeklerini koymuştu. Hay küllerin düştüğü yerdeki hayvanların iskeletlerini bizzat bulmuştu. Belki de Amarantus bir zamanlar iş anlaşmalarının ya da siyasi manevraların yapıldığı sohbetlere ev sahipliği eden avluyu depo gibi kullanarak caddenin üst tarafındaki yün atölyesi ve fırının tarzını taklit ediyordu. Fakat bar sahibi belli ki villasının o eski ışığını az da olsa yaymaya devam etmesini istemişti. Aksi takdirde neden depo olarak kullandığı avlunun ortasına sahte bir havuz yaptırmış olabilirdi ki?

Amarantus'un niyeti ne olursa olsun, hizmet ettiği müşteri kesimi kendisi gibi köle ya da *liberti*'den oluşan orta halktı. "Burası muhtemelen lüks bir bar değildi," dedi Hay sırıtarak. "Zanaatkârlarla atölye işçilerinin geldiği bir yerdi. Bu mahallede en az iki ya da üç boya dükkânı, bir de imalathane var. Burada pek çok ticaret dönüyormuş, tam karşısında başka bir bar daha var. Belli ki buradaki yerel halka yiyecek ve su hizmeti sunuyorlardı." Hay'in meslektaşları barın mönüsündeki bazı seçenekleri de ortaya çıkarmayı başarmıştı. Tavernanın yemek kaplarındaki kalıntılardan ve müşterilerin Amarantus'un tuvaletine bırak-

tıkları devasa atıklardan tavernasının balık, ceviz ve incir gibi temel besinleri sunduğu kanaatine vardılar. Hay yiyeceklerin bol ve yüksek kalitede olduğunu söyledi. Pompeii sınıf ayrılıklarıyla sarsılmış olabilir ama etrafını saran çiftlikler sayesinde zengini de fakiri de gayet rahat besleyebiliyordu. Amarantus ithal şarap da satıyordu. 60 şarap testisinin arasında Hay, Gazze'den gelen bir testi şarap buldu. "Bu Pompeii'de şimdiye dek Gazze'den gelmiş olduğu bulunan tek şarap. Galiba müşterilerine biraz farklı şeyler sunmak istemişti," dedi.

Amarantus da tıpkı pek çok *liberti* komşusu gibi yerel siyasette yer almaktaydı. Arkeologlar onun ismini (Amarantus, Yunanca bir adın Latince uyarlamasıdır ve eski bir köle adı olmak için çok uygun bir isimdir) ilk önce dükkânın önündeki el yapımı bir tabelada gördüler. Seçimler için herkesten kendi adayına oy vermelerini istiyordu. Maalesef boyacı hem Amarantus'un hem de adayının ismini yanlış yazmıştı. "Belki de tabelayı boyayan kişi biraz sarhoştu," dedi Hay. Amarantus'un tavernasının yanında bir boya dükkânı vardı, Hay de komşusunun fırça darbeleri karşılığında ona şarap vermiş olabileceğini söyledi. Sonuç artistik bir şaheser olmayabilirdi ama Amarantus'un şehrin siyasi örgüsünde önemli bir rol oynadığını net şekilde gösteriyordu. Tıpkı insanların Terentius Neo'ya oy vermesini isteyen fırıncıyla karısı gibi. Amarantus elbette vaktinin çoğunu barda çalışarak geçiriyordu ama orta halktan müşterilerinin oylarını nasıl vermeleri gerektiğiyle ilgili de tutkulu bir fikre sahipti.

Saksocular Kraliçesi

Amarantus'un barının birkaç sokak kuzeyinde, şehir duvarlarına yakın bir kenar mahallede zeki gözlemciler çok değişik bir seçim tavsiyesi buldukları bir geziye çıktılar. Biri yanlış harflerle bir duvar yazısı yazmıştı: *"Isadorum aed / optimus cun lincet."*

Kabaca çevirisi şu şekildedir: "Aedile için sizleri Isadorus'a oy vermeye çağırıyorum / kendisi en iyi am yalayıcıdır."[8] Bu kesinlikle ters köşe bir iltifattı. Isadorus isimli adam belki de cinsel gücünün bu şekilde anılmasından gurur duymuş olabilirdi ama Romalılar oral seksi kölelerin ve kadınların yaptığı aşağılık bir görev olarak görürdü. Fakat bu tip bir seçim çağrısı çok da sıra dışı değildi çünkü Pompeii duvarları cinsel içerikli yazılar ve resimlerle doluydu. 18. ve 19. yüzyıllarda şehri kazan arkeologlar şık evlerin duvarlarını süsleyen bir sürü erotik resim bulduklarında çok şaşırmışlardı. Bedeni olmayan penis resimleri halk meydanlarını, dükkânların önünü ve hatta kaldırımları bile süslüyordu. Doğurganlık tanrısı Priapus ve inanılmaz derecede büyük penisi sadece Vettii Evi'nde bulunmamıştı çünkü Priapus, Pompeii'de son derece popüler bir ikondu. Şehir arkeolojik defineleriyle olduğu kadar bu açık saçık resimleriyle de nam salmıştır.

Fakat Pompeii'yi arkeolojik bir hazine yapan şey de aslında tüm bu penis resimleridir. Bunlar, modern Batılılar için, Hıristiyanlık öncesi Roma kültürü ile sonrasında gelenler arasındaki radikal kültürel ayrışmanın belki de en sarsıcı örneğidir. Pompeii sakinleri için Vettii biraderlerin Priapus tablosu, finansal başarılarını göstermelerinin çılgınca bir yöntemiydi. Penis şeklindeki rüzgâr çanları ve oymaların şans getirdiğine inanılır ve pek çok dükkân sahibi, günümüzdeki dükkân sahiplerinin vitrinlerine koydukları o tatlı kediler (*maneki-neko*) gibi bu çan veya süsleri vitrinlerine koyardı. Antik Roma'da cinsellik bir tabu değildi. Bu kültürde cinsellik ya da cinsel organlar Hıristiyan dünyasındaki gibi yasaklı kavramlar değildi.

20. yüzyılın sonlarına ve 21. yüzyılın başlarına doğru cinselliğe olan bakış değişmeye başlasa da Pompeii ve komşusu Herculaneum'da bulunan cinsel objeler Napoli Müzesi'nin "Gizli Dolap" adı verilen özel bir alanında sergilenmeye devam etmektedir. Meraklı tarih öğrencileri bu bölümdeki sepetler do-

lusu kilden penisleri görüp ayakları, kanatları ve küçük penisleri olan penis heykellerine bakabilir (evet bu penis heykellerinin de küçük birer penisleri vardır çünkü şans getirdiğine inanılır). Bu bölümde ayrıca çeşitli insan ve hayvan figürleriyle cinsel ilişkiye giren zarif tanrı heykelleri de bulunmaktadır.

Bu kadar çok ziyaretçiyi Pompeii'nin lupanar (dişi kurdun yuvası) adlı genelevine çeken şey, bu yasak tarihin cazibesidir. Burası düz, üçgen şeklinde iki katlı bir binadır ve Amarantus'un Via dell'Abbondanza'daki mahallesinin kavşağında yer alır. Lupanar bin yıl önce de tıpkı şu an olduğu gibi sansasyonel bir yerdi ama çok farklı sebeplerden ötürü. Bugün okulda Latince öğrenmeye mecbur kalan turistler elbette kültürümüzü şekillendiren ve yüce insanlar olduğuna inanılan kişilerin, duvarlarında müstehcen resimlerin olduğu odalardaki alçıdan yataklarda seviştiği fikrini duyunca içleri bir tuhaf oluyor. Amarantus'un zamanında seks satın almak özel bir muameleydi. Washington Üniversitesi arkeologlarından Sarah Levin-Richardson bunlara "kasıtlı inşa edilmiş genelevler" demektedir.[9] "Kasıtlı inşa edilmiş" terimini kullanmasının sebebi buraların özel bir ticaret için kurulmuş yerler olmasıdır. Azgın Romalılar eğlencenin olduğu hemen her yerde seks satın alabilirlerdi ve seks işçileri ya tavernalardaki odalarda ya da efendilerinin villalarına inşa edilmiş dükkânların önlerinde çalışırdı. Diğerleri de Forum gibi işlek caddelerin bulunduğu bölgelerde çalışıyordu. Bütün bir mülkü seks ticarethanesine çevirmek sadece çikolatadan imal edilmiş yemekler sunan bir lokanta misali sıra dışı bir şeydi. Yani bahsi geçen genelev sıra dışı bir kuruluştu. Arkeologların şu âna kadar Roma dünyasında tek keşfettikleri kasıtlı inşa edilmiş genelevin lupanar olmasının nedeni belki de budur.

Lupanar'ı ziyaret ettiğim gün, parkın en kalabalık olduğu gündü. Akın akın gelen turistler caddedeki bir kapıdan içeri giriyor, alçıdan yapılmış yatakların olduğu odaların yer aldı-

ğı koridorlardan hızlıca geçerek bir sonraki caddede bulunan kapıdan heyecanla çıkıyorlardı. İtalyanca, Japonca ve İngilizce konuşan rehberler eşliğinde kapıların üzerini süsleyen ve çeşitli pozisyonlarda iç içe geçmiş bir sürü erkek ve kadının resmedildiği erotik freskleri inceliyorlardı. Burası yetişkinlerin girebildiği bir internet sitesinin tuğla ve harçtan yapılmış versiyonu gibiydi: Üçlü grup seks için şurayı tıklayın, erkek eşcinseller için burayı tıklayın, köpek pozisyonu için burayı tıklayın. İnternet pornosuyla büyümüş biri olarak bu sütunlu yatakların üzerini süsleyen yarı çıplak figürlerin olduğu soluk resimler bana bir üniversite yurduna kurulmuş komedi seti gibi geldi. Gerçi bugün mekân açık ve havadar, oysa odalar zamanında oldukça loş ve boğucuymuş.

Liberti'nin seks işçisi olması yaygın görülen bir şeydi ama aralarında başka seçeneği olmayan köleler de mevcuttu. Levin Richardson yine de buradaki kadınların bir çeşit *Handmaid's Tale* tarzı bir distopya içinde olmadıklarına dair kanıtlar bulmuştur. Çoğu yaptıkları işle gurur duyuyordu. Levin Richardson şehrin kasıtlı inşa edilmiş genelevini, işçilerinin nasıl insanlar olduklarını öğrenmek için yıllarca incelemiştir. Cevapların bazılarını "sik yalamak"la ilgili sahte seçim posterindekine benzer pis duvar yazılarında bulmuştur. Her ne kadar uzun zamandır buradaki bazı duvar resimlerinin erkekler tarafından çizildiğine inanılsa da Levin Richardson önemli bir bölümünün kadınlar tarafından yapıldığını net şekilde ortaya koymuştur. Pompeii'de kadınların çoğu okuryazardı ve okuma yazma bilen köleler tıpkı Terentius Nero Evi'ndeki *liberti* gibi, sahiplerinin evle ilgili hesapları tutmasına yardım ederdi. Lupanar'daki kadınların da en az birkaçının okuma yazma bildiği varsayılmaktadır zira Richardson kadın olduğunu belirten biri tarafından yazılmış bir duvar yazısı bulmuştur. Lupanar'ın duvarında şöyle sade bir cümle yazmaktadır: "Fututa sum hic." Anlamı: "Ben (bir kadın) burada becerildim."[10]

Diğer yazılarda kadınların cinsel kahramanlıkları bolca övülmektedir. Birkaç kadın kendilerini "emmek" fiilinin kadınlar için kullanılan versiyonu olan "fellatrix" ya da "fellatris" diye tanımlamıştır. Bunların olası bir çevirisi de "saksocular kraliçesi" şeklindedir. Genelevin koridorunda yer alan şu yazı özellikle dikkat çeker: "Murtis. Felatris." Ortaya konulan nokta ile tamamlanan şekilli harfler, Forum duvarlarına yazılan önemli erkeklerin isim ve unvanlarını taklit eder şekilde yazılmıştır. Saksocular Kraliçesi Murtis kendi ismini de aynı şekilde yazmış ve fahişelik olan rolünü, vali gibi önemli bir unvana dönüştürmüştür. Diğer kadınlar *futuere* (sevişirken aktif rolü üstlenmek, içine girmek) fiilinden dönüştürülen "fututrix" unvanını almışlardır ki bu isim "sevişen bayan" ya da "sevişen hanım" anlamlarına gelen "fucktress" ya da "fuckmistress" şeklinde çevrilebilir. Kendilerine fututrix diyen kadınlar Murtis'in yaptığı gibi sadece siyasi bir unvanla oynamıyor, aynı zamanda dominant bir sosyal rolleri olduğunu iddia ediyorlardı. Roma kültüründe insanlar sevişirken aktif ve pasif rol oynayanlar diye net bir ayrıma tabi tutulurlardı. Pasif kişi, kadınlar ya da köleler gibi düşük statülü olarak görülürdü. Fututrix bir kadınsa, müşterisi üst tabakadan biri de olsa sevişirken aktif rol oynardı.

Lupanar'a akın akın gelen insan selinin arasından çıkıp alçı yatakların olduğu odalardan birine girdim. MS 70'lerde burası battaniye ve yastıkla dolu, lambalarla aydınlatılan ve duvarları, kadınların en az onlara sahip olan erkekler kadar elit olduklarını iddia eden yazılarla dolu bir odaydı. Arka sokaklardaki kölelerin karargâhlarında yer alan zengin adamların yazılarının ötesine bakarak Roma'nın katı sosyal rollerinin baştan ayağa kadar tekrar yazıldığına dair sağlam kanıtlar buluruz. Amarantus ve Vettii biraderler gibi eski köleler varlık ve etkiye sahip olabiliyor, Julia Felix gibi kadınlar mülk sahibi olabiliyordu. Müşterilerinin isimleri toprağa karışıp kaybolurken, Murtis gibi seks işçilerinin isimleri binlerce yıl hatırlanıyordu.

Yine de yaklaşık iki yüz yıldır kazılmasına rağmen Murtis ve Amarantus gibi insanların dünyasını, yakın zamanlara kadar çok az insan anlamıştır. Bunun bir nedeni veri arkeolojisinin bize elit olmayan kesimin hayatlarını keşfetmemiz için gereken yeni malzemeler sağlamasıdır. Fakat en büyük neden tarihi incelerken takındığımız daha temel bir bakış açısı sorunudur. 19 ve 20. yüzyılların insanları Pompeii'ye gereken değeri vermiş olsa da şehrin kültüründe art arda yapılan kazılarda sürekli karşılarına çıkan ama unutmak istedikleri bir bölüm de yer almaktadır. Cinsel organ heykellerine ya da açık saçık duvar yazılarına rastladıklarında bunları "gizli dolaplar"a kilitlemişlerdir çünkü Hıristiyanlık değerlerinden dışarı çıkmak ve bu sanat eserlerine bir Romalı gözüyle bakmak onlara çok zor gelmiştir. Napoli Müzesi'ndeki "gizli dolap" 2000 yılında halka açılmıştır. Roma'daki cinsellik modern Batı insanlarının algılarına çok yabancı ve anlaşılmaz gelmektedir. Önceki yüzyıllarda müze müdürleri şans getiren penis imgelerini pornografi olarak görüyor ve tarihçiler fahişeleri incelemeye değer bulmuyordu.

Fakat Roma kültürünün bu kısmına sırtımızı dönmek, Pompeii gibi mahremiyetin halka açık olduğu bir yerin sosyal dokusunu tam anlamıyla anlamamızı engeller.

Roma tuvalet kuralları

Forumdaki kemer ve kaidelere çok dikkatli bakamadım zira bu boş holün kuzeydoğusunda elit siyasetçiler için ayrılmış olan işaretlenmemiş bir odayı arıyordum. Yüksek duvarındaki, göz seviyesinin çok altında bulunan tek penceresinden ayırt edebildiğim odayı nihayet buldum. İçerideki duvar toprak ve otla kaplıydı. Burası şehrin birkaç halk tuvaletinden biriydi ve tasarımı en az yandaki dükkânın kapısında yer alan penis resmi kadar sarsıcıydı. Kokunun çıkması için yapılmış tek bir yüksek

pencerenin olduğu karanlık tuvaletlerin şeklini anlamak bugün o kadar da kolay olmuyor. Fakat Pompeii'nin kanalizasyonlarıyla ilgili yaptığı derin araştırmaları yazıya döken Brandeis Üniversitesi klasikçilerinden Olga Koloski-Ostrow sayesinde parçaları birleştirebildim.[11] Bir duvar boyunca uzanan derin bir hendek, kanalizasyona su boşalmasını sağlıyordu. Duvarda çıkıntı oluşturan birkaç taş blokun olduğu yerde uzun bir bank ve üzerinde U şeklinde delikler vardı. Bunlar Forum'daki ileri gelen adamların bağırsaklarını boşaltıp rahatladıkları tuvaletlerdi. "Oturaklar arasında yaklaşık 30 santimlik mesafe var," dedi Koloski-Ostrow bana. "Oldukça standartmış. Çok şişman değilsen yanında oturan adama dokunma ihtimalin yok."

Yine de o dönemki tuvaletlerin arasına bugünküler gibi bariyer ya da duvar çekilmemişti. Herkes neredeyse yanak yanağa tek bir bankın üzerinde oturuyordu. Konu tuvalet kâğıdı olduğunda daha da küçük bir şahsi alan söz konusuydu. Genelde erkekler tarafından kullanılan bu halk tuvaletlerindeki bir Forum ziyaretçisi işini bitirdiğinde *xylospongium* denen ve tek ucunda sünger olan bir sopayı alır, ayaklarının dibindeki hendekten akmakta olan suya batırır ve poposunun altındaki delikten sokup silerdi. Hem halk tuvaletlerinde hem de özel tuvaletlerde *xylospongium* ortak kullanılırdı.

Kendisini medeni sayan bir toplum hakkındaki gerçekleri sadece en pis ve en sefil yerlerde görmek mümkündür. Forum tuvaletlerinden anladığımız kadarıyla Roma'nın ahlaki otoriteleri uzuvlarını örtmek ya da birtakım bedensel fonksiyonlarını yerine getirirken mahremiyet istemek konusunda Hıristiyanlar gibi takıntılı tipler değillerdi. Onların takıntısı insanların kentsel bölgelere hareketini kontrol etmekti. Koloski-Ostrow'un da söylediği gibi Forum tuvaletlerinin mütevazılıkla ilgisi yoktu. "Romalıların pek çoğunun caddelere, ara sokaklara ya da şehir duvarlarının dışına tuvaletlerini yaptıklarından eminim," dedi. "Şehrin kenarlarındaki duvarlarda 'Buraya dışkılamayın,' yazan

grafitiler bulduk. Birileri oralara dışkılamıyor olsa bunlar yazılmazdı." Halk tuvaletlerinin insanların davranışlarını kontrol etmek için yapıldığını söyledi. "Elit Romalılar, Forum zeminlerinde insan dışkısı görmek istemedikleri için tuvaletleri inşa etmişlerdir. Caddeler umurlarında bile değildi ama imparatorluk forumunun tertemiz ve şık görünmesini istiyorlardı. Bu alan düzenleme olayı aslında, 'İşinizi yapacağınız yer burası,' demek gibi bir şeydi."

Pompeii uzmanlarıyla konuştukça, Romalıların alan "düzenleme" konusundaki istekleriyle alakalı pek çok yorum işittim. Caddelerden tavernalara kadar tüm halka açık alanlar bazı resmî ve gayri resmî kural ağlarıyla sarılmıştı. Lupanar'daki grafitiler bile, seks pozisyonlarının sosyal anlamlarından derin endişe duyan bir toplumu yansıtmaktadır.

Roma benliğiyle şehirdeki halkın fiziksel organizasyonu arasında sembolik bir bağ bulunmaktadır. Bulundukları bölgeyle duygusal ve politik bir bağ kurmanın ilk aşamalarını yaşayan Çatalhöyük sakinlerinin aksine, Romalı kentliler yerleşik düzenin göçebe düzene binlerce yıl evvel hâkim olduğu bir dünyaya doğmuşlardır. Çatalhöyük'te evlerin içinde yapılan el işleri ve aktiviteler zamanla dışarıya taşmış ve fırınlar, dokuma atölyeleri, mezarlıklar, tapınaklar, mücevherciler, heykeltıraşlar, ressamlar, tavernalar ve evet, tuvaletler de şehirdeki halka açık yerler haline gelmiştir. Şehir yan yana dizilmiş evlerden ziyade karmaşık ve halka açık bir alan özelliği taşımaktadır. İnsanların evleri de pek çok kişiyi ağırlayacak kadar genişlemiş, caddelere açılan avlularda iş ortakları veya misafirler ağırlanmaya başlamıştır. Bu akım orta halkın evlerini işyerlerine dönüştürmesiyle değişim göstermiş ve iş hayatıyla özel hayat arasındaki sınır incelmiştir. Romalıların topraklarıyla olan bağlarını, şehirlerini seksten dışkılamaya, eğlenceden siyasî aktivitelere ve hamamlara kadar her konuda uzmanlaşmış halka açık alanlara bölerek

ifade ettiklerini söyleyebiliriz. Bu alanlar arasında gelip gitmek Pompeiili olmak demekti.

Biraz daha geniş açıdan bakarsak aynı kavramı tüm Roma İmparatorluğu'na da uygulayabiliriz. Her şehrin uzmanlaştığı bir işlevi ya da Akdeniz'i kucaklayan bu yaygın medeniyetin görkemini artıracak kendine has bir rolü vardı. Pompeii bir şenlik kentiydi. Güzelliği ve leziz yemekleriyle tanınırdı. Güçlü ve sağlam Roma şehrinin yaramaz ama sevilen üvey kızı gibiydi. Bir an için kontrol edilemeyen, korkunç bir şiddete maruz kaldığında, binlerce hayatın kaybedilmesinden çok daha öte bir tarihi travmaya neden oldu. Roma kimliğinin birer parçası olan halka açık alanlar yıkılmıştı. İşte bu yüzden Romalıların Vezüv patlamasına gösterdikleri tepki, Çatalhöyük'te gördüğümüz uzun ve ağır kopuş süreci şeklinde olmamıştır. Hiç kimse Pompeii'yi terk etmeye karar vermemişti. Korkunç sonu neredeyse dayanılmaz bir kayıptı ve sağ kalanların çoğu yaşamlarını başka şehirlerde kurmaktansa, kaybettikleri halka açık alanların benzerlerini inşa etmeye kendilerini adadılar.

BÖLÜM 6

Dağ Yandıktan Sonra

Her şey bir depremle başladı. Napoli körfezinin çevresindeki şehirlerde yaşayan insanlar sarsıntılara alışkındı ve 79[1] yılı sonbaharında hissettikleri o şok dalgaları muhtemelen hiç birini telaşlandırmadı. İşlerini yürütmeye, ekinlerini toplamaya ve Forum'da uzun uzun konuşmaya devam ettiler. Fakat Vezüv'den dumanlar çıkmaya başladı. Roma dünyasında daha önce volkanik patlamalar gören hiç kimse yoktu. Vezüv'le ilgili Latince bir şeyler yazan kişiler dağın "ani ve zikzak ışıklarla parlayan simsiyah ve korkunç bir bulutla örtüldüğünü" yazmıştı. "Hemen arkasında çeşitli şekillerde kocaman alevler, şimşeğe benzeyen ama daha büyük patlamalar oldu."[2] Hayal bile edilemeyecek bu felaketi tarif etmeye yetecek kelime olmayabilirdi. Dumanlar en az bir belki de iki gün boyunca gökyüzünü doldurmuştu. Dağdan taşlar yuvarlanmaya başladı ki bu taşların bazıları Pompeii'nin elit caddelerini kaplayan taşlardan bile daha büyüktü.

Depremler devam etti. Artık o noktada insanlar panikleyip şehri terk ettiler. Değerli eşyalarını toplayıp arabalarla ya da yürüyerek kuzeye veya iç bölgelere kaçtılar. Bu sırada çatılara yağmur gibi yağan taşlar duvarları ve seramik saçakları kırıyordu. Patlamadan kaçan kayıtlı tek bir tanığımız var, o da amcasını ve Herculaneum ile Pompeii'de binlerce kişiyi öldüren felaketten yıllar sonra yaşadıklarını kaleme alan Genç Pliny. Halasıyla birlikte şehri boşaltan insanların arasına karıştıkları zaman gök-

yüzünü kaplayan dumanı tarif ederken her yerin karardığını ve sürekli ayaklarının takıldığını yazmıştır.

Büyük tehlike devam etmesine rağmen, binlerce kişinin şehirde kaldığını da biliyoruz. Özgür insanlar kendi seçimleriyle, kölelerse efendilerinin seçimleriyle kentte kalmışlardı. Caddeleri dolduran hatta evlere kadar giren küller ve taşlar artık gitme vakti geldiğinin mesajını veriyor olmalıydı. Amarantus'un hikâyesini anlatan Sophie Hay, küller altında bulduğumuz Pompeii'de büyük bir kargaşa yaşandığından söz etti. İnsanlar değerli eşyalarını toplayıp daha güvenli yerlere gitmişlerdi. "Hiçbir şey olması gereken yerde değildi," dedi Hay. Herkes hareket halindeydi. Şehir nüfusunun yarısından fazlası kuzeyden akan kül ve çamur selinden şehrin güneyindeki komşularına kaçarken sokaklarda öldü.[3] İnsanların son dakikalarına ait belki de en dokunaklı kayıtlar, Pompeii'nin dışındaki Herculaneum'un rıhtımında bulunan varlıklı yerleşim bölgesinde yer almaktadır. Genelde kargo yüklemek ve boşaltmak için kullanılan depolarda arkeologlar düzinelerce ceset buldu. Herculaneum, Vezüv'e çok daha yakındı. Volkanın kuzeyinde kalıyordu, o yüzden ölüm oraya daha hızlı geldi. İskeletler depoların arkasında âdeta üst üste sıkışmış bir vaziyette ve yanlarında değerli eşyalarını koydukları çantalarla birlikte bulundu. Bunlar asla gelmeyen kurtarma teknelerini bekleyen insanların cesetleriydi. Maruz kaldıkları korku ve dehşeti hayal etmek zor değil. Pek çok bahçe partisi ve festivale ev sahipliği yapmış, bir zamanların yemyeşil ve güzelim dağı patlayarak üzerlerine alev toplarıyla dolu sıvılar indiriyordu. Bu insanlar ketenlere sarınıp leziz yemeklerini yerken uşakları da onlara şarap taşıyordu. Ama hepsi depolarda tıpkı köleler gibi yavaş yavaş ölmüştü. Kendilerini kurtarmalarını bekledikleri kişiler de ölmüştü. Genç Pliny, amcasının kurtarma gemisini hareket ettirmeye çalışırken öldüğünü söylemiştir.

Pompeii'de toplam 1150 ceset bulundu. Çoğu cesedin şehrin henüz kazılmamış yerlerinde olduğunu tahmin eden arkeolog-

lar, 12.000 kişilik şehir nüfusunun yaklaşık onda birinin öldüğünü düşünmektedir.

Pompeii'ye son darbeyi taş yağmuru değil, jeologların piroklastik sel adını verdikleri, aşırı ısınmış gazların Vezüv'ün on kilometre çevresinde karşısına çıkan her şeyi anında pişirdiği olay vurdu. Bu olayın ardından gökyüzünden kül yağmaya devam etti ve Pompeii'yi altı metre derinliğindeki sıcak ve zehirli maddenin altına gömdü. İnsan, at, köpek ve diğer hayvanların cesetleri küllerin altında çürürken arkalarında oyuklar bıraktılar. 1860'larda arkeolog Giuseppe Fiorelli bu oyukların içini alçıyla doldurup volkan kurbanlarının pozisyonlarını, hatta yüz ifadelerini bile tekrar yaratmayı başarmıştır. Bugün Pompeii'ye gelen ziyaretçiler amfiteatrın yanındaki bu alçı cesetlerin sergilendiği iki büyük cam dolabın önünden geçerler. Son derece canlı ve etkileyici görünen bu bedenlerin uzun zaman önce küllerin altında kalan kalıntılardan ziyade ceset olduklarını düşünmek o kadar da güç değildir. Bazıları ölümü, kollarını başlarının üzerine kaldırarak karşılamış, bazıları ise huzur içinde uyumuştur. Bu bana Çatalhöyük'ün sonraki halini anımsattı. Çatalhöyük terk edildikten yüzyıllar sonra, Konya Ovası'nda yaşayan insanlar burayı ölülerini gömdükleri bir mezarlık olarak kullanmış ve kutsal bir yer olarak görmüşlerdir.

Pompeii de ölülerin anıtı olarak kullanıldı. Her ne kadar cadde ve sokaklarının her yerinde yaşam izler bulsak da bu şehri ziyaret ederken ne kadar korkunç bir şekilde yandığını unutmak mümkün değil. 79'da yaşayan Romalılar için bu çok daha yoğun bir histi. Felaket, tüm imparatorluğu sarsmış ve şehrin göçmenleri komşu kentlere kaçıp evlerinin şiddetli kaybının acısını sonsuza dek yaşamıştı. Belki de bu kadar korkunç olduğu için, insanlar bu patlama felaketini tarihten silmek istediler. Bunu cadde uzmanı Eric Poehler'a sorduğumda, Roma dünyasında yaşanan bu büyük olaydan bu kadar az bahsedilmesine çok şaşırdığını söyledi. Fakat 20. yüzyıl tarihinde, bir felaketten

sonra gelen "sessiz nesil" isimli kayıtları gördüğü zaman gizemi çözmüştü. 1919 pandemisine yol açan İspanyol Gribi'nde de benzer bir kültürel sessizlik oluşmuştu. Bu salgın birkaç ay içinde 675.000'den fazla Amerikalıyı katletmişti. Bu sayı I. Dünya Savaşı'nda ölenlerin sayısından bile fazlaydı. Hastalığın yol açtığı bu yaygın tahribata rağmen, hükümetler ve basın sessizliğini korumuştu. Pandemi bittikten sonra neredeyse hiç kimse bu konu hakkında herhangi bir şey yazmamıştı.[4]Romalıların patlamayla ilgili sessizlikleri, patlamanın Roma dünyasında çok büyük bir travmaya yol açtığını da göstermektedir. Roma'yı mahveden pek çok yangının ve imparatorluğu yıpratan savaşların aksine bu, para ya da insan gücüyle çözülebilecek bir felaket değildi.

"Tam bir kâbus"

Pompeii'nin terk edilişini ilk araştırmaya başladığım zamanlarda, insanların şehirden nasıl bu kadar çabuk vazgeçtiklerini görünce kafam karışmıştı. Roma İmparatorluğu 79'da zenginliğinin ve etkisinin tepe noktasındaydı. İmparator Titus neden Pompeii ve Herculaneum'un küllerini kazması için köleler göndermemişti? Elbette bu büyük bir iş olurdu ama Roma birkaç korkunç yangının ardından kendisini yeniden inşa etmesiyle ünlüydü diye düşünüyordum. Bu çok büyük bir sorumluluktu, tabii onca su kemerini yeniden inşa etmek de öyle. Titus para harcamaktan korkmuyordu. Babası Vespasian'ın döneminde Yahudiye'yi kurtarmak için çok büyük harcamalar yapılmıştı. Daha sonra Titus da imparatorluktaki ilk senesini babasının başlattığı Kolezyum projesini bitirmek için harcamış ve çılgın miktarda paralar saçmıştı. Mühendisler Kolezyum'u içinde su tutmak için yapmıştı. Böylece Romalılar sahte deniz savaşlarına tanıklık edebileceklerdi. Böyle bir şeyi inşa etmenin çok karma-

şık olduğu düşünülürse, Titus neden Pompeii'yi de yeniden inşa ederek gücünü göstermek istememişti?

Bu sorunun standart cevaplarından bir tanesi insanların topraktan alevler sıçramasına yol açan süper güçlerin olduğu Pompeii'ye gitmekten korkmalarıdır. Ama Romalılar bundan çok daha pragmatik insanlardı. Bu yıkıcı depremden kurtulan insanlar 62'de evlerini yeniden inşa etmek için geri dönmüş ve orta halk terk edilmiş villaları dükkâna dönüştürme fırsatını yakalamıştı. Yani daha önce onları Pompeii'ye gitmekten alıkoyan şey topraktan fırlayan alevler değildi. Bu durum benim için gizemi daha da derinleştirdi. Romalı elitler için Pompeii'nin öncelikli bir yer olmadığını düşünmeye başladım. Her ne kadar kent bir asır önce eğlencenin merkezi olarak anılsa da imparatorluk genişlemiş olduğundan bu işlevi İspanya ve Portekiz gibi sahiller yerine getirmeye başlamış olabilirdi. Kuzey Afrika'daki şehirler, Kartaca ve komşusu Utica'daki kentsel yapılaşma ile Roma tarzını benimsiyor ve Pön yerleşimleri ortadan kalkmaya başlıyordu.[5] Bu, Pompeii'nin en büyük ihraç malı olan yerel balık sosu "garum" kaynağı için de daha iyiydi. Belki de Pompeii'nin modası geçmişti ya da siyasi bir rahatsızlık haline gelmişti. Bana öyle geliyor ki Titus ve Roma elitleri, Pompeii'nin bu kadar çok çabaya değmediğini ortaya koyan titiz bir hesaplama yapmışlardı.

Sonra Yeni Zelanda'daki Concordia Üniversitesi'nde ders veren ve bir piroklastik sel uzmanı olan Janine Krippner'le konuştum. Washington'daki St. Helen Dağı'nın patlamasını bizzat incelemişti. Ayrıca Pompeii'dekine benzer patlamaların yaşandığı diğer başka bölgeleri de ziyaret etmişti. Ona telefonda Vezüv patlamasından sonra neler olduğunu sorduğum zaman empati kurdu. "Canlı bir cehennem gibi olmuştur ve bu durum yıllarca devam etmiştir," dedi. "Rehabilitasyonu nesiller sürerdi. Tam bir kâbus olmalı." İnsanların neden Pompeii'yi kazıp tekrar inşa etmedikleriyle ilgili asıl sorumu da hızla cevapladı. "Yeni yağan

bir karın metre küp başına düşen hacmi 50-70 kg arasındadır. Külün metreküp başına düşen hacmi ise 700-3200 kg'dır. O şehri buldozerler olmadan kazmak devasa bir emek ve çaba gerektirirdi. Tüm bunların üzerine seller de uzun süre sıcak kalmış olmalıydı," dedi. Çamur ve kül selinin ısısı 340°C ile başlamış ve altlarındaki kaya ve kül tabakaları sayesinde yavaş yavaş artmıştı. Buna ek olarak külün kendisi de zehirli duman ve partiküller salgılıyordu. O şartlar altında çalışan herhangi biri hem ısıdan hem de soluduğu zehirli hava yüzünden çabucak hastalanabilirdi.

Felaket, şehir duvarlarını da aşmıştı. Napoli Koyu'nu tamamen etkileyen çevresel bir kıyametti. Krippner Pompeii'yi besleyen su kanallarının zehirli küllerle dolduğunu, taze su kaynağını kestiğini ve bu ağın komşu şehirleri de etkilediğini belirtti. Bir de bölgede ortaya çıkan uzun vadeli etkiler vardı. Krippner Vezüv patlamasını, St. Helen Dağı patlamasıyla kıyasladı. St. Helen Dağı'nın patlamasından neredeyse 40 yıl sonrasına kadar bölgede hiçbir şeyin yetişmediğini söyledi. Rüzgâr estiğinde hâlâ havada zehir saçan küllerin savrulduğundan söz etti. Pompeii verimli toprakları ve leziz yemekleriyle tanınırdı ama Vezüv tüm bunları bir anda silip süpürdü, insanlar ortalık soğuduktan sonra külleri kaldırsalar bile durum değişmeyecekti. "O miktarda volkanik kül toprağın oksijen almasını engeller ve toprakta asitlenmeye de sebep olur," diye açıkladı Krippner. "Bu da ekinlerin büyümesini engeller, böylece bir de bir şeyler yetiştirmeye çalışmakla boğuşursunuz." Pompeii ve Herculaneum'daki binlerce insanın ölümüne yol açan patlama ayrıca çevredeki kilometrelerce toprağı da öldürmüştü. Bölgeyi tam anlamıyla zehirlemişti.

Bu doğal felaket şehri sakinlerinin elinden bir anda koparıp aldı. Hepsi geri dönmeyi çok istemelerine rağmen dönemediler. İmparator Titus şehrin dumanlar içindeki kalıntılarının arasında bizzat gezdi ve bu hasarı onarmanın bir yolunu aradı.[6] Fakat

bu imkânsızdı. Günümüzün modern teknolojisiyle bile bu iş çok büyük bir çaba gerektirmektedir. Fakat hayatta kalmayı başardılar ve Pompeii'nin anısını kendileriyle birlikte yaşadıkları yeni yerlere taşıdılar. Pompeii'nin kaderi bize, bir şehrin sakinleri kendi iradeleri dışında o şehri terk etmek zorunda kalınca neler olduğunu göstermektedir. Son birkaç yılda bilim insanları, bölge genelinde mültecilerin yeniden yerleştirilmesinin yanı sıra, sokakların yeniden başlamaya çalışan eski Pompeililerle dolu olduğu Napoli ve Cumae gibi yakın şehirlerde yeni inşaat projeleri olduğuna dair kanıtlar buldular.

Gaius Sulpicius Faustus'un şansı

Napoli, taşla kaplı dar sokaklarından büyük bir hızla Napoli Körfezi'nin tepesine doğru çıkan motosiklet ve arabalarla dolu gürültülü bir şehirdir. Şehir merkezindeki bu yollar antik Roma dünyasında büyük yeri olan at arabaları için yapılmıştır. Fakat şu an yayaların, metal makinelerin arasından geçebilmek için savaştıkları bir yere dönüşmüştür. Lupanar'daki Murtis ve arkadaşları bu sahneleri hayal bile edemezdi. Yine de pek çok şey değişmemiştir. Duvarlar çok fazla grafitiyle kaplı ve barlar çok kalabalıktır.

MS 79'da bu şehrin adı Neapolis'ti ve kaldırımlarında volkanın külleri savruluyordu, bu sırada Pompeii göçmenleri yavaş yavaş kente gelmeye başladı. Bazıları yanlarında at arabalarını ve içleri değerli eşyalarla dolu çuvallarını da getirdi, bazılarıysa ceplerinde kurumdan başka hiçbir şey getirmedi. Pek çoğu Krippner'in tarif ettiği volkanik partikülleri solumaktan hastalanmış ve Pompeii'den yürüyerek geldikleri günlerin de sonucunda öksürmeye, kusmaya ve bitkin düşmeye başlamıştı. Bazıları, burada yaşayan ailesinin yanına yerleşebilmek için gelmişti. Bazıları da Pompeii'ye en yakın şehir olduğundan burayı tercih

etmişti. Felaketin hemen ardından gelen günlerde neler olduğundan emin değiliz ama belli ki şehirden göç edenler Napoli'yi doldurmaya başlamışlardı. Yeni gelenler muhtemelen dışarıda uyumuş olmalılardı. Tapınaklar ve amfiteatrlar her şeylerini kaybeden bu çaresiz insanlara kapılarını açmıştı. Kısacası günümüzdeki kasırga ve yangınların ardından yaşananlarla benzer sahneler yaşanmıştı.

Bizi asıl şaşırtabilecek olan şey Roma devletinin, 21. yüzyıldaki Batılı demokratik devletlerin verdiği gibi tepki vermesiydi. İmparator Titus felaket bölgelerini gezmiş ve geride kalanlara hayatlarını yeniden inşa etmeleri için maddi destek sağlamıştı. 120'lerin başında Titus'un biyografisini yayımlayan Suetonius şöyle yazar: "Titus derhal bir kampanya başlatmak için eski danışmanlarının arasından görevliler seçti. Vezüv'ün yaktığı geniş alanlardaki şehirlerin restore edilmesi için bağışlarda bulundu." Miami Üniversitesi klasikçilerinden Steven Tuck, Pompeii'deki felaketten sağ çıkanlarla ilgili yaptığı geniş araştırma sonucunda, "restorasyon kampanyası"nın birkaç sahil kentine yerleşen göçmenler için yeni binalar ve Pompeii'de Venüs, İsis ve Vulcan gibi tanrılara adanan tapınaklar ile amfiteatrlar ve hamamlar yapılması için başlatıldığını söyler. Bu paranın bir kısmı Roma'nın kasasından, Suetonius'un söylediğine göre bir kısmı da "Vezüv'ün yaktığı mülkler"den gelmiştir. Herculaneum ve Pompeii'de ne çok varlıklı insanın yazlığı olduğunu düşünülürse, bunun büyük bir şans olduğunu da söylemek gerekir.

Tuck sağ kalanların izlerini Napoli, Cumae, Puteoli (şimdiki Pozzuoli) ve Ostia'ya kadar sürmüş ve akademisyenlerin *liberti*'yi belirlemek için kullandığı tekniklerin bazılarını kullanmıştır. Yani mezar kayıtlarını incelemiştir. Pompeii sakinlerinin adları ve soyadları diğer şehirlerdeki mezar kayıtlarında belirlenmeye başladıkça ona göçmen nüfusunu belirleme fırsatı vermiştir. Tuck'ın hafiyeliği sayesinde, Neapolis'te hayatta kalanlar arasında, Pompeii'deki dükkânı, Priapus'un vücudu kadar bü-

yük bir fallusu tarttığı o unutulmaz tablosuyla süslenmiş Vettii'nin de olduğunu biliyoruz. İki kardeşin sağ kalıp kalmadıklarından emin değiliz zira onlar da sayıları çok fazla olan *liberti* sınıfından iki kişiydi. Fakat Vettii sülalesinden en az birkaçının diğer felaket kurbanlarıyla birlikte Neapolis'e gelmeyi başardığını görüyoruz. Göçmen aileler arasında evlilikler yaygındı. Bu da bize sağ kalanların bir arada yaşadıklarını ve pek çok şeyi paylaşmaya devam ettiklerini gösterir. Bir Vettii olan L. Vettius Sabinus, eşi Calidia Nominanta'nın ismini bir mezar yazıtın üzerine kazıyarak onu anmıştır. Kadının ismi patlamadan önce Pompeii'de bulunan isimlerin arasında da geçmekteydi. Neapolis'teki bir başka mezar yazıtı da Vettia Sabina'ya aittir. Kadının kocası Pompeii'nin orijinal dili olan Oscan harfleriyle bir yazı yazmıştır.

Tuck, şu an haklarında bilgi sahibi olduğumuz çoğu göçmenin *liberti* olduğunu söyler. Bunun bir sebebini de insanların Pompeii'den kaçarken yanlarına aileleriyle birlikte kölelerini ve *liberti*'lerini de almış olmalarına bağlar. Öte yandan ticaretle uğraştıkları için pek çok *liberti*'nin volkan patladığı sırada şehir dışında olabileceğinden de şüphelenmektedir. *Liberti*'nin özgür bırakıldıktan sonra eski sahipleri için çalışmaya devam etmesi yaygın bir durumdu ve genelde patronlarının Pompeii dışındaki finansal yatırımları ve tarım arazileriyle ilgilenirlerdi.

Tuck bu tip bir örgütlemenin Pompeii göçmenlerinden birçoğunun neden Napoli Körfezi'nin kuzey sahiline yerleşmeyi tercih ettiklerini de açıkladığını söyler. Yani bu tesadüfen yapılmış bir şey değildi. Zengin Pompeii patronlarının oralarda da ticaret yatırımları vardı. Böylece *liberti,* patronlarının vefatından sonra da bu yatırımları yönetmeye devam edebilecekti.

Tuck'ın Pompeii'den sağ kurtulanlar arasında bir gözdesi bulunmaktadır: Pompeii'de yaşayan banker bir ailenin özgür bırakılmış kölelerinden biri olan Gaius Sulpicius Faustus isimli bir adam. Gaius ve Sulpicii, her tarihçinin keşfetmeyi hayal et-

tiği türde bir evrak izi bırakmıştır. Yatırımlarının şehir dışında olduğunu biliyoruz çünkü kaçarken düşürdükleri sağlam bir kutunun içinden şehir dışında Sulpicii'ye ait küçük bir ticari imparatorluk ve Puteoli'de birkaç depolarının bulunduğuna dair kayıtlar çıkmıştır. Bunlar Gaius gibi bir *liberti*'nin patronu adına yönettiği o çok bilinen holdinglerin aynısıydı. Puteoli 79'da antik İtalya'nın ana limanıydı. Büyük kargo gemileri mermer, kereste, tahıl ve şarap gibi malları bu limana indirirdi. Sulpicii de gelen bu malları küçük teknelerle Roma'ya götürmeden evvel sahip oldukları depolarda saklıyor olmalıydı. Gaius'un izine tekrar güzel sahil kasabalarından biri olan Cumae'de rastlandı ve Tuck aynı kasabanın mezarlığında Sulpicii *liberti*'lerinden birkaç kişinin ismini de buldu. Tuck yaşanan felaketten sonra Gaius ve ailesinin, kendilerine Pompeii'yi hatırlattığı için Cumae'ye yerleşip patronunun holdinglerini yönetmeye devam ettiğini düşünmektedir. Pompeii gibi Cumae de Puteoli'de iş yapan insanların yaşadıkları bir banliyö kasabasıydı. Tuck bu durumun çok yaygın olmasının sebebini, Puteoli'nin temelde bir depo kasabası olduğundan yaşamak için çok da güzel bir yer olmamasına bağlamaktadır.

Bu fikirle ortaya çıkan tek aile Sulpicii değildi. Tuck, İmparator Titus ve daha sonra kardeşi İmparator Domitian'ın Cumae'nin çeşitli mahallelerinde Pompeii göçmenleri için yaptırdığı binaları ve Pompeii tanrıları Venüs ve Vulcan için inşa edilen tapınaklarla amfiteatr ve hamamları keşfetmiştir. Dahası, şehri Roma ağına bağlayan yeni bir yol da bulmuştur. Belki de bu yeni mahallede *liberti*'nin derneği olan Augustales için de bir toplantı evi vardı. "Bu yolda sevk edilen tek şey köle işçiliği değildi," dedi Tuck. "Yerel halk için iş anlamına da geliyordu." Yol, şehre eklenen çok lüks bir alandı. Roma'dan gelen ticaret ve turizm faaliyetlerini daha da kolaylaştırıyordu. İmparator Puteoli'de, Roma'daki Kolezyum'un kopyası olan bir amfiteatr inşa ettirdi. "[Hayatta kalanlar] artık sanat merkezlerine de sahip oluyor-

lardı. Bu son derece sıra dışı ve görülmemiş bir şey. İnsanların amfiteatra bakıp, 'En az Roma'daki kadar güzel bir tiyatromuz var,' dediklerini hayal edebiliyorum," dedi Tuck.

Pompeii'de binlerce insan ölmüş olsa da Roma devleti başlattığı kampanya sayesinde geride kalan binlercesinin hayatlarını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Herkesin pastadan eşit pay aldığını varsayamayız zira kayıtlarımızın birçoğu varlıklı *liberti*'ye aittir. Fakat göçmenler yeni evlerinde bir arada kalıp birbirleriyle evlilikler yaparak ve Pompeii'deki işlerinin aynılarını sürdürmeye devam ederek yaşadılar. Genel bir travma yaşandığına dair çok az yazı bulunmuş ve insanlar tüm bunları Pompeiili kimliklerine tutunarak atlatmayı başarmıştır.

Fakat bir neslin çöpe attığı tek bir şey vardır, o da *liberti* statüleridir. Pompeii'deki bütün *liberti*'lerin çocukları, ailelerinin köle soyadlarını kullanmayı bıraktığı için Cumae, Napoli ve Puteoli'de hiç kimse onların eski köleler olduklarını bilmemekteydi. Onun yerine servetleri imparatorlukla birlikte büyümeye devam eden Vettii ya da Sulpicii gibi zengin Pompeii ailelerinden geldiklerini zannediyorlardı.

İnsanların Pompeii'den Napoli ve Cumae'ye taşınmaları, Çatalhöyük'teki sakinlerin eski köy hayatına geri dönmelerinden çok daha farklıdır. Gerçi Çatalhöyük sakinlerinin bir kısmı Ölüm Çukuru olan Domuztepe gibi diğer mega şehirlere taşınmış olsa da, pek çoğu yoğun şehir hayatını reddederek daha küçük yerleşim birimlerine taşınmıştır. Pompeii halkı ise yeni yerleştikleri bölgeleri kaybettikleri eski şehirlerine benzer hale getirmiş ve neredeyse her şeylerini kaybetmelerine rağmen, devamlılıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Bunun en büyük sebebi Roma'nın bütün bölgeyi diğer şehirlere yerleştirmesi ve bazı açılardan değişmesi mümkün olmayan halka açık yerleri yeniden inşa etmesidir.

Pompeii halkının kaybettiği şey, yerli Oscan dilini konuşan halkının Mısır, Kartaca, Roma ve diğer pek çok kültürle karışa-

rak oluşturduğu şehrin melez kültürüdür. Yine de Sulpicii ailesinin hikâyesi Akdeniz'deki uluslararası ticaretin devam ettiğini gösterir. Üstelik şehrin orta halkı, Pompeii'de olduğundan çok daha yüksek bir sosyal statüye kavuşmuştur. Köleliğin izlerini silmişler ve bir zamanlar köle olan ailelerinin çocuklarının özgür doğanlarla aynı haklara sahip olmaları hayalini gerçekleştirmişlerdir. Bu da tıpkı Roma'nın küllerin altında kalan şehrin yaşadığı felaketi unutmasına benzer bir unutuştur.

Pompeii'deki son akşamımda, günbatımına birkaç saat kala şehirde bir tur attım. Burada yürümenin bana 2000 yıl evvelki yaşamı tecrübe ettiğimi hissettirmesi bence muhteşemdi. Caddeler farklı dilleri konuşan ailelerle doluydu, çocuklar kaldırım taşlarının üzerinde atlayıp zıplıyor ve sıcaklamış yorgun insanlar biraz dinlenmek için başlarını sokaklardaki çeşmelerin altında yıkıyordu. Böyle bakınca burasının bir zamanlar ızgara et, şarap ve fermente edilmiş balık sosu kokularının şehrin kanalizasyon, atık, çöp ve hayvan kakalarının (insanlarınki de dahil) kokularına karıştığı, kalabalık bir yer olduğunu hayal etmek hiç de zor olmadı. Villaların önünden Forum'a, oradan da gün batarken kalabalığın azaldığı Via dell'Abbondanza'ya doğru ilerledim. Nihayet Julia Felix'in evinin önündeki boş bir köşeye vardım.

Bir turist caddenin karşısındaki çeşmeden şişesini doldururken ben de bir taverna tezgâhının aşınmış mermerinin fotoğraflarını çektim. Elle pürüzsüzleştirilen kaba bloklardan yapılmış, bel hizasında duran kare şeklindeki kaba, bir borunun ağzından dökülen buz gibi temiz su akıyordu. Bu antik şehir altyapısı binlerce sene öncesine aitti ama son derece sade ve işlevseldi. Varlığı halka açık alan gibi sofistike bir fikrin ve gerekli taşları, boruları ve şehir planlamasını elde etmek için gereken ekonomik sistemin üzerine kurulmuştu. Bunların hepsi de insanlara yazılı-yazısız kurallarla farklı tüccar, köle, aristokrat, eş, patron, fahişe gibi çeşitli sosyal roller atayan bir siyasi hiyerarşi

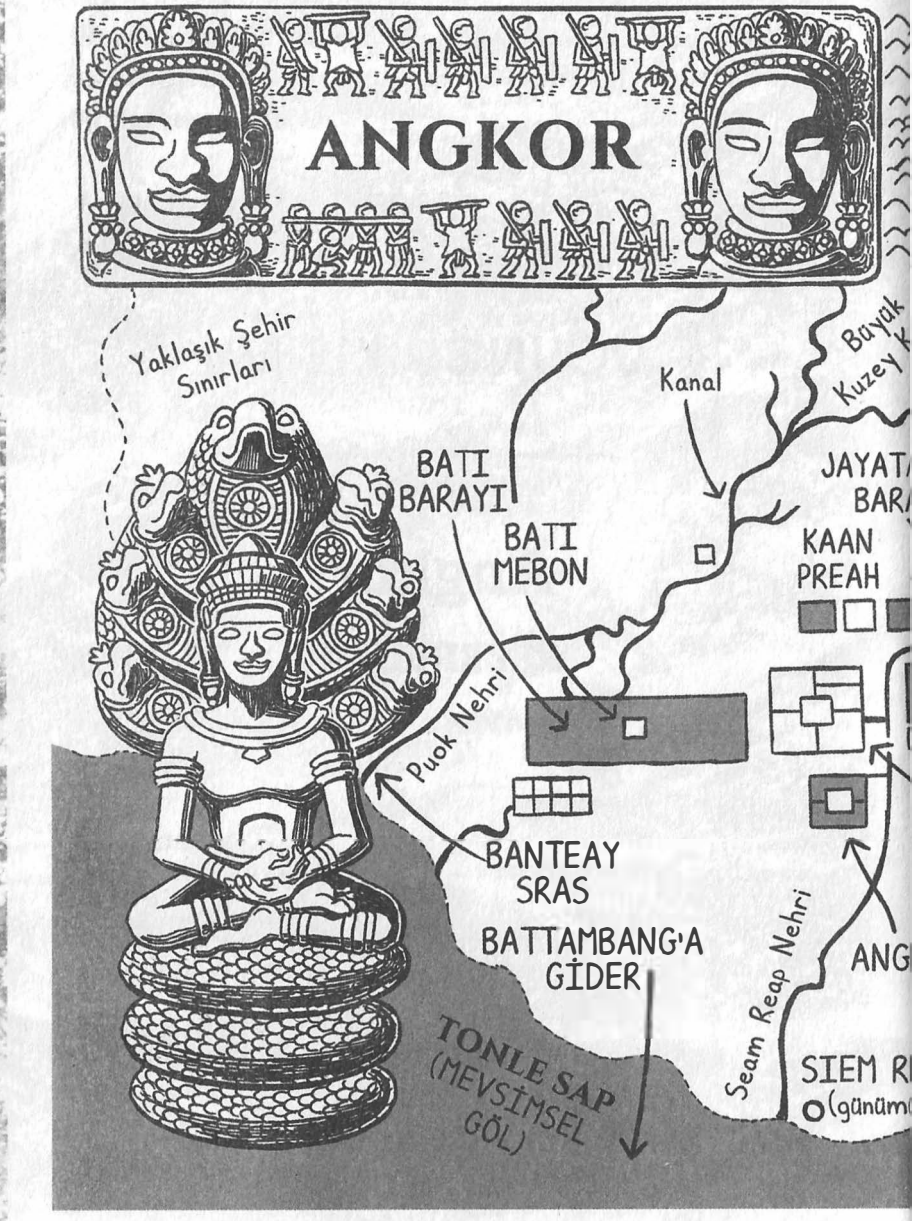
tarafından desteklenmekteydi. Bu rollerin değiştiğine dair izleri Pompeii sokaklarında görebilmemiz mümkündür. Fakat bazı temel noktalarda aynı kaldıklarını da görürüz. Tıpkı volkanik patlama sonucu toprağın altı metre dibine gömülen bin yıllık bir Roma yolu gibi.

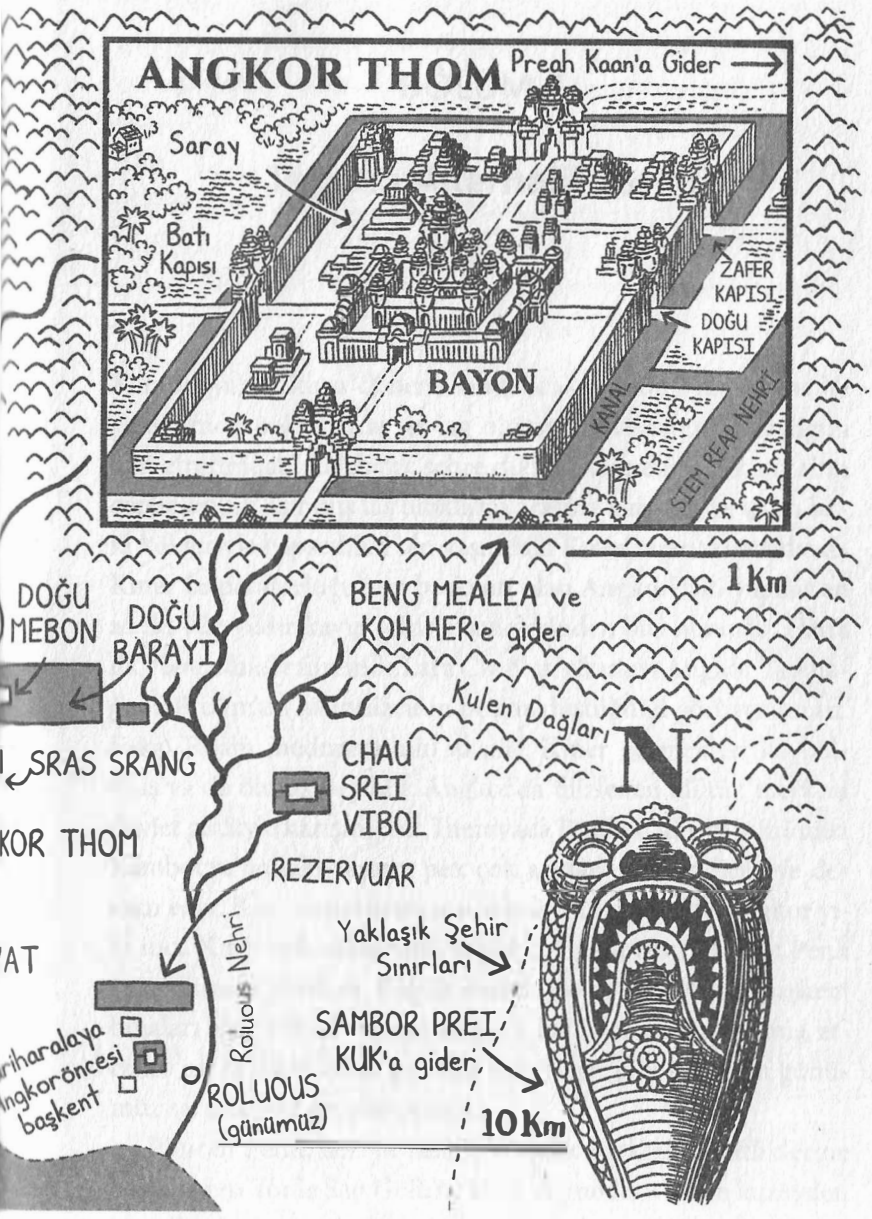
ÜÇÜNCÜ KISIM

Angkor

REZERVUAR

ANGKOR
Yaklaşık Şehir Sınırları
Kanal
BATI BARAYI
BATI MEBON
KAAN
PREAH
Puok Nehri
BANTEAY SRAS
BATTAMBANG'A GİDER
TONLE SAP (MEVSİMSEL GÖL)
Seam Reap Nehri

ANGKOR THOM
Preah Kaan'a Gider
Saray
Batı Kapısı
ZAFER KAPISI
DOĞU KAPISI
BAYON
KANAL
SIEM REAP NEHRİ
1Km
DOĞU MEBON
DOĞU BARAYI
BENG MEALEA ve KOH HER'e gider
Kulen Dağları
N
SRAS SRANG
KOR THOM
CHAU SREI VIBOL
REZERVUAR
AT
Roluos Nehri
Yaklaşık Şehir Sınırları
SAMBOR PREI KUK'a gider
riharalaya
ngkoröncesi
başkent
ROLUOUS
(günümüz)
10Km

BÖLÜM 7

Tarımın Alternatif Tarihi

Kamboçya'nın kuru dönemi olan ocak ayında Phnom Penh'e geldiğimde, sokaklarda jet-lag olmuş bir vaziyette dolaştığım için etrafımdaki kalabalık şehre dikkat edemedim. Aklım altın çephelerinin aşınmış taş blokların arasına karıştığı ve kalın bitki kökleriyle hapsedilen bin yaşındaki Kmer tapınaklarındaydı. Kmer İmparatorluğu'nun başkenti olan Angkor'daki yapılar en az iki yüz yıldır kayıp şehir efsanelerinden biri olmuştu. Hatta ilk *Tomb Raider* filminde Lara Croft'un efsanevi Angkor Tapınağı Ta Prohm'un kalıntılarının peşine düştüğünü görüyordunuz. Fakat Roam medeniyetinin aksine, Kmer gelenekleri kaybolmuş ya da ölmüş değildir. Angkor'da filizlenen kültür, merkezi devlet gücüyle karışmış bir Theravada Budizm'idir ve günümüz Kamboçya'sındaki yaşamı pek çok açıdan şekillendirmeye devam eder. Biraz uyuduktan sonra bunu 15. yüzyılda Angkor yıkılınca Kmer asilzadelerinin kaçtıkları şehir olan Phnom Penh sokaklarında gördüm. Bugün neredeyse 600 yaşındaki başkent binaları ağaç kökleri yerine elektrik kablolarıyla kaplanmış, etrafını saran jiletli çitler güneşte mücevher gibi parlayan günümüz saraylarıyla çevrelenmiştir.

Phnom Penh, her yıl sularıyla antik başkentin çiftliklerine hayat veren Tonle Sap Gölü'ne akan ve modern şehre kuzeyden inen Tonle Sap Nehri'yle Angkor'a bağlanır. Bin yüz yıl önce

Angkor, içinde yaklaşık bir milyon sakini, turisti ve gezgini barındıran, dünyanın en büyük metropollerinden biriydi. 13. yüzyılda Çinli diplomat Zhou Daguan ziyarete geldiğinde şehri süslü şehir duvarları, nefes kesen heykelleri, altın sarayları ve yapay adalara sahip geniş rezervuarlarıyla tanımlamıştı. Zhou, kralın görkemli törenlerine tanıklık etmek için şehrin kalabalık sokaklarında dolaşırken bile, şehir kendi ölümüne gebeydi. Kmer kralları, imparatorluğun yurtdışındaki eyalet başkentleri üzerindeki hâkimiyetlerini kaybediyor ve şehrin ülke içindeki en önemli su altyapısını ihmal ediyorlardı. Angkor'un barajları bazı yıllar aşırı yağış nedeniyle patlıyor, bazı yıllar dağdan inen suyun kurumasıyla bomboş kalıyordu. Bu durum her tekrar ettiğinde, onarımı biraz daha zorlaşıyordu. Çiftçilik de zorlaşıyordu. Ticaret yavaşlamış, siyasi gerginlik iyice tırmanmıştı. 15. yüzyılın ortalarında şehrin nüfusu binlerce kişiden yüzlerce kişiye düşmüştü.

Geçmişe bakıldığında, aslında son derece belirgin olan felaketi fark ettiklerinde çok geç kalındığı anlaşılıyordu. Angkor'un terk edilmesini bu kadar rahatsız edici yapan şey de budur. İnsanlar günlük hayatlarını yaşamakla meşgulken şehrin dramatik dönüşümünü fark edemediler. Yaşamın bitmekte olduğuna dair dev bir sinyal yoktu ama üst üste yığılmaya başlayan pek çok sorun ve hayal kırıklığı vardı. Hiç kimse kanalları onarmıyor ve rezervuarlar taşıyordu. Bir zamanlar ağzına kadar dolu olan komşu yerleşim birimleri artık boş ve sessizdi. Festival günlerinde eğlenceli geçit törenleri yapılmıyordu. Genç nesil, ailelerinden daha düşük ekonomik fırsatlara sahip olduğunun farkındaydı. 14. yüzyılda yetenekli bir Angkor'lu çocuk büyüyünce tam zamanlı çalışan bir müzisyen ya da akademisyen olabilirdi. Ya da Angkor Wat veya Angkor Thom'daki tapınaklara baharat satan yoğun ticari trafikte yerini alabilirdi. 15. yüzyılın sonlarında ise genç Angkorluların çok az seçeneği kalmıştı. Pek çoğu büyüdüğünde çiftçi oluyordu. Kimi rahip ya da keşiş

olup çökmeye yüz tutmuş tapınaklarda çalışıyordu. Şehrin kıyamete doğru bu yumuşak gidişinde, siyasi dengesizlikle iklim felaketinin çarpışması sonucu neler yaşanabildiğini görmekteyiz. Olanlar, çağdaş dünyada şehirlerin katlandığı şeye tüyler ürpertici bir şekilde benziyor. Fakat Kmer kültürünün dramatik tarihinde, bunlar kadar güçlü bir şey daha görüyoruz: derin zorluklar içindeki insanların direnci.

Orman çiftçiliği

Kamboçya'nın bu kesimi sellerin yaşandığı pek çok yağmurlu döneme ve kuraklığın gerçekleştiği pek çok mevsime ev sahipliği yapsa da modern şehirlerden daha büyük olan Angkor varlığını yüzyıllar boyunca sürdürmeyi başardı. Kralları dışarıda savaşıp içerideki isyanları bastırmaya uğraşırken Kmer halkı da tropik ormanı yerle bir edip yerine düzenli bir altyapısı, sel geçirmeyen çatılara sahip evleri ve hem içme hem de kullanma suyu olarak kullanabilecekleri bir kanal ağı bulunan bir şehir kurdular. Kmerler, Roma imparatorlarını kıskandıracak bir hızla kasabalar, hastaneler, bürokrasi binaları inşa ettiler. Peki, bu ortaçağ medeniyeti bugün bile bizi çok zorlayacak bir çevrede nasıl bu şekilde büyümeyi başardı?

Arkeologlar cevabı Kmerlerin kendi çağlarının önünde ya da antik uzaylılarla işbirliği içinde olmalarına bağlamaz. (*Tabii ki* Angkor'un uzaylılar tarafından inşa edildiğini iddia edenler de vardır.[1]) Onlar bunun nedeninin, Kmer şehirciliğinin Levant ya da Avrupa'nın kuzey bölgelerinde gördüğümüzden çok daha farklı bir tropik şehir inşaatçılığı geleneğinden gelmesi olduğunu söyler. Yaklaşık 45.000 yıl boyunca Kmerlerin ataları ormanda çiftlik ve bina inşa etme tekniklerini geliştirmiş ve kalıntıları doğada eriyip geride çok az iz bırakan imparatorluklar kurmak için toprağı ve suyu manipüle etmiştir.

Bu durum muhtemelen bir orman yangınıyla başladı. Elli bin yıl önce Güneydoğu Asya'daki insanlar sazdan teknelerle Güney Pasifik'i geçip sonunda bir adaya çıkma umuduyla Avustralya'ya kadar geldiler. Bu süre zarfında bir gün Kmer İmparatorluğu'nun olacak arazilere ve bugün Endonezya, Singapur, Filipinler ve Yeni Gine olarak bildiğimiz adalara yerleştiler. Bu bölgelerdeki yoğun tropik ormanların kıyısında bitkiler ve küçük hayvanlarla birlikte yaşamaya başladılar. Bir noktada orman yangınlarının paradoksal bir etkisi olduğunu fark etmiş olmalılar. Son derece ölümcül de olsa, yangınlar toprağın üzerindeki çalı çırpıyı ortadan kaldırıp geride bir odun kömürü tabakası bırakıyordu. Tatlı patates ve taro gibi insanların en sevdiği besinlerden bazıları orman yangınlarından sonra daha da lezzetli bir şekilde büyüyordu. Bunun bir nedeni, büyüyecek daha fazla alana sahip olmaları, diğer bir nedeni de yangınla temizlendiği için besin değeri daha yüksek, zengin bir toprakta yetişmeleriydi. Max Planck Enstitüsü arkeologlarından Patrick Roberts, bu doğal yangınların faydalarını gözlemleyen insanların, yangınları kasten başlatıp daha çok fayda sağlayacaklarını çözdüklerini söyler.

Roberts, *Tropical Forests in Prehistory, History and Modernity*[2] isimli kitabın yazarıdır. Bu ormanlarda büyüyen medeniyetlerin Levant'taki Çatalhöyük'ten nasıl çok daha farklı olduklarını da anlatır. Roberts ve meslektaşları, Güneydoğu Asya ve Amazon bölgesinde insanların kontrollü yangınlar çıkardıklarına dair güçlü kanıtlar bulmuşlardır. Bazen yangının ardından toprağı elleriyle işliyor, odun kömürüyle hayvan kemiklerini karıştırıp daha verimli bir alan yaratıyorlardı. Binlerce yıl içinde belirli bazı ağaç ve bitkileri yetiştirmeyi; muz ağaçlarından, sago palmiyelerinden ve tarolardan tohum toplamayı öğrenerek ormanların ağaç nüfusunu değiştirdiler. Adalar arasında gidip gelirken tohumlarını ve yakma tekniklerini de beraberlerinde götürüyor, Güney Asya'ya en sevilen bitkileri ve küçük meme-

lileri taşıyorlardı. Güney Asya'dan da teknelerle Güney Pasifik Adaları'na tavuk getiriyorlardı. Bu tam olarak tarım sayılmazdı, daha çok ön tarım denebilirdi. Bunu yapan gruplar muhtemelen hâlâ göçebeydi. Fakat bin yıl sonra bile bilim insanları bu antik insanların ormanı değiştirirken kullandıkları stratigrafi tekniğini kullanmaktadır. Alt (eski) katmanlar fosilleşmiş polen ve doğal bitki karışımından ortaya çıkan tohumlarla doluyken, üst katmanlar ekinlerin arasında gözle görülür şekilde yükselen ve insanların çok sevdiği bitki kalıntılarıyla doludur.

İnsanlar Çatalhöyük'teki ilk evleri inşa etmek için bataklıktaki kilden tuğlalar yaparken, dünyanın diğer ucundaki Yeni Gine'de yaşayan insanlar bugün Kuk olarak bilinen bataklıkları açmak için derin hendekler kazıyorlardı. Kuk Bataklığı sakinleri, içlerinde yaşayacakları çok detaylı yapılar inşa ettiler. Kendi yarattıkları ıslak tarlalarda muz, şeker kamışı ve taro yetiştirdiler. Toprağı nesiller boyunca işleyerek bir yerleşim yeri kurdular. Roberts ve meslektaşları tarafından 2017'de bir akademi bülteni olarak yayımlanan *Nature Plants* durumu şöyle özetler: "45.000 yıl önce Borneo ve Melanesia'daki, 36.000 yıl önce Güney Asya'daki ve 13.000 yıl önce Güney Amerika'daki tropikal ormanların insanlar tarafından kullanıldığına dair bugün elimizde net kanıtlar bulunmaktadır."[3] Angkor dönemine ulaştığımızda Güneydoğu Asya'daki insanlar aşırılıklarla dolu bir çevrede yerleşim yerleri inşa etmeye dair pek çok tecrübeye sahip olmuştu.

Roberts bunun tropik kentleşmenin, kuzeydeki toplumları şehir inşa etme yarışında "yendiği" anlamına gelmediğini söylüyor. "Kentleşme dünyanın farklı bölgelerinde farklılık gösterirdi," diyor. "Bunu nasıl tanımlayacağımız konusunda biraz daha esnek olmamız lazım." Dünyadaki şehirler aynı malzemelerden yapılmaz ve aynı tasarıma sahip olmazlar. Roberts sözlerine şöyle devam etti: "Tropik bölgeler, bize tarım ve şehirciliğin ayrımının ne kadar güç olduğunu göstermiştir." Bu da arkeo-

logların bazen taş duvarları ve heykelcikleri olmayan şehirleri tanımlamalarını zorlaştırır. Güneydoğu Asya'daki en eski şehirleri bulmak için bilim insanları "antropojenik jeomorfoloji" dedikleri bir şeye bakarlar. (Yunanca kökenlerini irdeleyecek olursak *antropojenik* insan tarafından, *jeomorfoloji* ise toprak şekillerinin incelenmesi anlamına gelir.) Bu terim, insanların ağaç dikmek ve toprağa gübre karıştırmaktan bataklıkları kurutmak ve ahşap kulübeler için temel olarak yapay tepeler inşa etmeye kadar toprağı kendi kullanımları için şekillendirdiği tüm yolları kapsar. Antropojenik jeomorfolojinin kökenlerini anlamak, kentsel ızgaranın yalnızca küçük bir kısmının taştan yapıldığı Angkor gibi şehirlerin kalıntılarını tanımanın anahtarıdır. Tropikal tarımın uzun geçmişinden doğan şehirler, Çatalhöyük veya Pompeii gibi çiftliklerle çevrili yüksek yoğunluklu taş bina kümeleri değildi. Bunun yerine onlar büyük tarım arazilerini kentsel dokuya dahil eden, düşük yoğunluklu ve yayılarak büyüyen yerleşim yerleriydi. Evler ve halka açık yerler topraktan ve bitkisel malzemelerden yapılırdı. Çok etkileyici olsalar da bu yapılar, insanlar onları terk ettikten kısa bir süre sonra vahşi hayatın içinde kaybolup giderdi. Avrupalı arkeologlar Angkor'a ilk geldiklerinde Batı'daki kentsel gelişimi arayacaklarını sanıyorlardı ama şehirdeki evlerin büyük bir çoğunluğu onlar için görünmez haldeydi. Angkor Wat ve Angkor Thom arasında mekik dokuyup bu tapınakları küçük duvarlarla çevrili şehirler sanma yanılgısına düştüler. Bir zamanlar mahalleler, rezervuarlar ve üzerinde bulundukları dönümlerce arazide iz bırakmış olan çiftliklerle dolu yerleri ıskaladılar.

Lazerlerle her şey çok daha iyi

7. yüzyılda Kamboçya'daki Chenla İmparatorluğu'nun kalabalık başkenti olan Sambor Prei Kuk'u ziyaret ettiğimde arkeologların

bu hatayı nasıl yaptıklarını bariz şekilde gördüm. Görebildiğim tek şey birkaç yıpranmış tapınak kulesi ile otların altında kalmış bir tepe gibi görünen 1300 yıllık eski bir duvardı. Kocaman bir taşın üzerine oturup etrafıma bakınca, bu kalıntıları bir metropolün parçaları olarak hayal edemedim. Üstelik Hindu tapınakları ve geniş rezervuarıyla Sambor Prei Kuk, pek çok açıdan Angkor'un prototipiydi. Buraya ismini vermiş ağaçların gölgesinde (Khmner dilinde Sambor Prei Kuk, "zengin ormandaki tapınak" demektir) arkeolog Damian Evans'la birlikte bölge haritalarına göz gezdirdim. "Bir zamanlar burada büyük, ahşaptan bir şehir vardı," dedi elini kuru yapraklarla kaplanmış dar, toprak patika yola doğru sallayarak. "Hepsi çürüdükten sonra geriye sadece hendekler, surlar ve höyükler kaldı." Etrafımızdaki zemin yükseklikleri ayrıntılı olarak gösteren haritasındaki şey de buydu. Evans ve meslektaşları bu ve bunun gibi Angkor bölgesine ait pek çok harita yaptılar ve bu haritaları yaparken "ışık algılama ve menzil" *(light detection and ranging)* anlamına gelen "lidar" teknolojisini kullandılar. Lidar aletleri gezegen yüzeyini lazer ışıkla tarayıp geriye doğru zıplayan fotonları çekiyor. Özel bir yazılımla bu ışık dizgisini analiz eden haritacılar yeryüzü yükseltilerini santimetrelere kadar indirip yeniden yaratabiliyorlar. Lidar, antropojenik jeomorfoloji çalışmaları için de ideal bir teknolojidir çünkü ışık yağmuru yaprakların arasından kayıp ormanın içinde bir zamanlar var olan şehir yapısını ortaya çıkarır. National Geographic Society ve European Research Council fonlarından destek alan Evans, 2012 ve 2015'te Angkor'daki geniş yüzeyleri bu teknikle araştıran ve belirleyen ekibi kurmuştur. Bu yüksek teknolojili bir sistem olabilir fakat aynı zamanda DIY'dir (do it yourself / kendin yap). Harita donanımlarına iki taşınabilir jeneratör ağırlığında ve boyutunda olan Leica ALS70 HP lidar aletiyle başladılar. İşlemciler lidarı koruyucu bir plastik kapsülün içine monte ettiler ve tüm donanımı bir helikopterin sağ kızağına tutturdular. Hemen yanında her şeyin resmini

çeken bir dijital fotoğraf makinesi vardı, böylece lidar verilerini eski fotoğraflarla eşleştirebileceklerdi. Sistem son derece etkin olmasına rağmen yolcular için biraz tuhaf oldu. "Güç desteği ve sabit diskleri koyabilmek için helikopter koltuklarının birçoğunu çıkartmak zorunda kaldık," dedi Evans. Fakat bu rahatsız yolculuğa değmişti çünkü buldukları şeyler şehirlerin küresel tarihinin yeniden yazılmasına çok yardımcı oldu.

Evans ve meslektaşlarının lidar haritaları Angkor ve çevresiyle ilgili uzun süredir devam eden gizemin çözülmesini sağladı. Yüzyıllar boyunca arkeologlar ve tarihçiler, Angkor tapınaklarında şehrin nüfusunun bir milyona yakın olduğunu söyleyen yazıtlar bulunması yüzünden ikileme düşüyordu çünkü bu durumda şehrin büyüklüğü dünyanın o dönemdeki en büyük şehirlerine hatta en yüksek dönemindeki antik Roma kentlerine eşit olmalıydı. Fakat Angkor Wat ve Angkor Thom'un kalıntılarından gördükleri kadarıyla bu imkânsızdı. Bu kadar çok insan kendilerini nasıl o duvarların arasına tıkmış olabilirdi ki? 19. yüzyıldaki batılı araştırmacılar bir Asya şehrinin böyle bir büyüklüğe ulaşabileceğini düşünürken daha sonrasında bu durumun kralın emriyle sürdüğünden şüphelenmeye başladılar. Evans ve ekibi, Angkor'un içindeki ve çevresindeki manzarayı lidar ile ortaya çıkardığında bu yazıtların abartı olmadığı açıkça anlaşıldı. Bugün Evans, şehir nüfusunun 800.000 ila 900.000 civarında olduğunu ifade eder ve bu da Angkor'u, döneminin en büyük şehirlerinden biri yapar. Lidarın ortaya çıkardıklarını gördükten sonra araştırmacılar Kmer İmparatorluğu'nun diğer kısımlarını da bu teknikle incelemeye başlamışlardır.

Bu yerlerden biri de Angkor'dan önce ortaya çıkmış olan ve Evans'la birlikte bir lidar haritasını incelediğim Sambor Prei Kuk'tu. Bir makinenin lazerle gördükleriyle benim kendi gözlerimle gördüğüm arasında kıyaslanamayacak kadar büyük bir fark olduğunu hemen anladım. Zira benim etrafımda sadece yapraklı ağaçlarla yükselen tepeler vardı. Fakat haritada 700'le-

rin sonlarına ait bir şehir planı görüyordum. Yükseklik ölçümleri bir zamanlar tapınak ve evler için su kaynağı olarak hizmet eden binlerce kare ve dikdörtgen şeklindeki hendeği gösteriyordu. Yemek molası için durduğumuz kayalar şehir merkezindeydi ve etrafları neredeyse mükemmel kare şeklinde, muhtemelen kenarında hendekler kazılı olan ve şu an aşınmış ama o zaman dimdik duran duvarlarla çevriliydi. Zeminde benim doğal hendek olduğunu zannettiğim ama aslında derin rezervuar ve kanalların kalıntıları vardı. Haritaya daha yakından bakınca tapınakların etrafında yüzlerce küçük hendek olduğunu gördüm.

Bir mimari özellik olduğunu hayal ederek sordum.

"Termit hendekleri," diye cevap verdi Evans ve hemen yanında duran yumru şeklindeki toprağı gösterdi. "Bu yükseklikte olmasını çok seviyorlarmış."

Lidarın gördüğü her şey kaybolmuş bir medeniyetten kalma değildir. Fakat o termit hendekleri bize teknolojinin arazideki aşırı küçük şeyleri bile belirleyebilecek kadar güçlü olduğunu ve araştırmacıların antik yapılarla modern ormanın doğal özellikleri arasındaki farkı artık ne kadar da kolay bir şekilde ayırt edebildiklerini hatırlatır. Etrafımızı saran kara parçasındaki böcek şehirlerini görmezden gelmeye çalışarak insanlığın çalışmalarını düşünmeye döndüm. Yükseltilmiş geçitler tapınak girişlerinden Tonle Sap'a kadar uzuyor ve parlayan sularda hâlâ görünür olan uzun toprak izleri oluşturuyorlardı. Sambor Prei Kuk'ta Chenla İmparatorluğu'nun kralları, Vişnu'yu tercih eden Angkor krallarının aksine Hindu tanrısı Şiva'ya taparlardı.

Buradaki en göze çarpan tapınak kulelerinden biri turuncu kumtaşından yapılmış bir sekizgendi. Uçan bir saray bir duvara oyulmuş, yükselen kuleleri ve balkonları kuşların sırtında taşınıyordu. Bu ve diğer tapınakların kalıntıları Hindu krallarının görkemini ortaya koyuyor olmasına rağmen, 802'de ilahi lider olduğunu iddia eden ilk Angkor kralı II. Jayavarman hakkında

çok az şey yazılıydı. O noktada Angkor yükselmeye ve Sambor Prei Kuk yavaş yavaş boşalmaya başlamıştı.

Samnor Prei Kuk bugün bile Kmer için önemli bir yere sahiptir. Tapınaklardan birinde bir sepet taze tütsü, kâğıttan çiçekler ve Buda heykelinin üzerinde açılmış duran altın bir şemsiye bulduk. Ama yüzyıllar yaşındaki Buda da modern bir dokunuşla yapılmıştı. Hindu tanrısı Şiva'yı temsil eden antik bir ışık enerjisi sembolünün en tepesine inşa edilmişti. Işık enerjisi anlamına gelen linga, Kmer İmparatorluğu'ndaki bütün tapınaklarda bulunmaktadır. Pek çok şekle sahiptir ama çoğu pürüzsüz ve soyut fallus şeklindeki kare kaideler biçimindedir. Tam ortaya monte edilir. Çevresini süslü bir hendek sarar ve bu hendek gölgeliğin dudağındaki dar bir ağza bağlıdır. Buna bazen yoni de denir. Din adamları lingamdan sıvı döker ve hendeğe dolan sıvı, en sonunda ağızdan dışarıya dökülür. Bu, doğurganlığın uyandırılmasını ve dağdaki suların aşağıya akarak çiçeklere hayat vermesini sembolize eder. Özellikle nehir vadisinde Kulen Dağları'ndan akan suyun araziyi suladığı bölgede yaşayan insanlar için, bu son derece güçlü bir simgedir.

Evans'ın lidar haritasındaki Sambor Prei Kuk'un şehir merkezindeki duvarlar ile tapınağın Tonle Sap'tan fırlayan toprak şekillerini birlikte inceledim. Tıpkı devasa bir ışık enerjisi şekline benziyordu. Angkor İmparatorluğu'nun tapınak ve şehir merkezleri arasında ilerlerken, bu karelerin ve suyolları dizilimlerinin çeşitli açılarla tekrarlandığını gördüm. Küçük bir lingadan, Angkor Thom'un çevresini saran kare şeklinde devasa hendeklere kadar aynı sıralama devam ediyordu.

Fakat Evans şehrin kozmolojik tasarımından ziyade, tapınağın kapalı duvarlarının altında yatan sıradan mahallerle ilgileniyordu. Lidar haritaları burada binlerce insanın yaşayıp çiftçilik yaptığına dair pek çok kanıt sunmasına rağmen dışarıya, "Burada katı bir kent sistemi bulunmamaktadır," diyordu. Mimari tarihçi Spiro Kostof bütün şehir yerleşimlerinin iki te-

mel grupta toplanabileceğini iddia eder: organik ve sistemsel.[4] Organik şehir planları geçicidir, dolambaçlı yolları ya da Çatalhöyük veya ortaçağda pek çok Avrupa şehrinde olduğu gibi asla değişmeyen yapılara sahiptir. Bir de belirli bir altyapının üzerine inşa edilmiş olan Romalılarınki gibi şehirler vardır. Bu şehirlerin büyümesi genelde merkezi bir devlet tarafından desteklenir. Angkor geleneğindeki şehirler her iki grubun da izlerini taşıyordu, genelde katı bir sistemi olan bu şehirler organik yapılarla çevriliydi. Bu organik Angkor mahalleleri genelde şehri inşa eden ve sakinlerine yiyecek sağlayan kişilere aitti. Evans ve meslektaşları onlara dikkat çeken gerçek bir radar cihazı kullanana kadar da tarihleri Batı arkeolojisinin radarına girmemişti.

Şehirden önceki şehir

Bugün Angkor'un kalıntıları Tonle Sap Gölü'nü kucaklayan ve kozmopolit bir şehir olan Siem Reap'ın hemen yanında bulunmaktadır. Pompeii'nin modern hali gibi Siem Reap da yüzyıllar evvelki çevreyi görmeye gelen benzer kalabalıkları çağırır. Kasabadaki turistlere festival tadında bir atmosfer sunar. Dükkânlarda turistlere, içinde kurutulmuş esrarın olduğu "mutlu pizzalar" satılır, kaldırımlardan insanları tapınaklara ve gece kulüplerine götüren, tuk-tuk denen arabalar geçer. Yolcular, scooter'ları için benzini, geri dönüştürülmüş alkol şişelerinde litre başına satan satıcılardan satın alırlar. Yerel halktan gençler ve öğrenciler Starbucks gibi ama ondan çok daha leziz tatlara sahip bir kahve zinciri olan Brown's Coffee'de takılırlar. Satılan eşyaların şekli ya da içeriği bin yıl önceki Angkor'dan farklı olabilir ama enerjisi aynıdır. Şehirde ve tapınaklarda tüm Avrasya kıtasındaki farklı dillerin kakofonisini duyabilirsiniz. Yani insanların bin yıldan fazla süredir buraya Angkor medeniyetinin görkemini görmek için geldiğine inanmak çok kolaydır.

Fakat her zaman böyle değildi.

Angkor'un inşasının ilk zamanlarında şehrin böyle nihai bir üstünlüğe sahip olacağı tahmin edilmiyordu. Hawaii Üniversitesi arkeologlarından Miriam Stark kariyeri boyunca Angkor'da kazı çalışmaları yapmıştır. Kendisi şehrin o ilk dönemdeki mütevazı evreleriyle ilgilenir. 2019 yaz sezonu kazısına katılmaya gitmeden hemen önce onunla kısa bir görüntülü görüşme yaptık. Honolulu'daki mutfağının masasından bana, 1990'ların ortasında Kamboçya'da kazı yaparken Kmer görkeminden nasıl uzak durduğunu anlattı. Keskin ve komik olan Stark, Angkor'un tarihini açıklarken huzursuz bir enerji yayıyordu. Bölgeye dağılmış birçok Angkor öncesi köy gibi, kuzeyde Tonle Sap Gölü boyunca uzanan ilk topluluklar, tepesinde ahşap tapınaklar bulunan toprak höyüklerin etrafında toplanmıştı. "Angkor bu türbelerin hormonlu haline benziyor," diye güldü Stark. Haklıydı. Eğer şehrin nefes kesici tapınaklarının büyüsünden kurtulabilirseniz aslında hepsinin merkezin dışına toplandığını ve topraktan platformların tepesindeki tapınaklar olduğunu görebilirsiniz. Bu tapınakların etrafına yayılan şehir, evleri için topraktan temeller kazan, yollar ve havuzlar yapan insanlar tarafından inşa edilmiştir. Bu Sambor Prei Kuk'a kadar giden bir gelenektir hatta daha da geriye, toprağı yakıp odun kömürü elde eden pleistosen atalarına kadar gider.

Stark, Angkor'un yükselişini kent planlamasından ziyade ruhani bir süreç olarak görür. "İnsanlar dine düşkündü," der. "Ve gösterişe. Bazen ritüeller ve uygulamalar sizi zehirler." Stark, insanların yerel tapınak ve şamanları ziyaret ettikleri için bu bölgeye çekildiklerine inanır. II. Jayavarman kendisini ilk Kmer Kralı ilan ettiğinde, bunu Kulen Dağları'nda dini bir törenle yaptı. Hükümet binasını Angkor'un yükseleceği yerin hemen yanına, Hariharalaya isimli bir şehre inşa etti. (Bugün arkeologlar bu şehre Roluos der.) II. Jayavarman buraya tapınaklar ve rezervuarlar yapıp çok büyük festivaller ve ritüeller düzenledi.

Şehirler, insanlara zenginlik ve güven vaat ederek büyüseler de Stark, II. Jayavarman'ın dini gösterilerindeki eğlence faktörünü de unutmamamız gerektiğini söyler. Angkor gösteriş ve siyaset temeli üzerine kurularak bir metropol haline gelmişti. Stark ve meslektaşı Oregon Üniversitesi arkeologlarından Alison Carter, yakın zamanda Tonle Sap'ın güneyindeki bir yerleşim bölgesi olan Battambang'daki evlerin kazılarını yapmaya başladılar. Burası Angkor'un banliyösüydü. Bölgede binlerce yıl önceden kalan yerleşkeler buldular, bu da bölge sakinlerinin mevsimsel olarak kuruyan nehrin karşısındaki Angkor'un doğuşuna tanıklık ettikleri anlamına gelmektedir. "Bizler Angkor'un 802'de başladığını söylüyoruz," dedi Carter, Kral II. Jayavarman'ın bu toprakların daha sonra Angkor olduğunu iddia ettiği tarihe gönderme yapıyordu. "Peki, Battambang'daki insanlar Angkor'un ne zaman başladığını düşünüyordu? Bence onlar nehrin karşısında neler olup bittiğini merak ediyorlardı." Bu güzel bir soru çünkü Angkor'un, Kral II. Jayavarman'ın kente gelmesinden çok daha uzun zaman önce işgal edildiğini biliyoruz. Battambang'taki köylerin kendi liderleri vardı, yaptıklarını tarih sırasını belirten yazıtlara geçirirlerdi. Yani onlar bir tanrının kendilerine ne yapmaları gerektiğini söylemesi için bekleyen basit çiftçiler değillerdi. Doğmakta olan metropolü hem merakla hem de kıskançlıkla izlemiş olmalılardı.

Bazı tarihçiler, Angkor'un erken kültürünün izini, hem Hinduizm hem de Budizm'in Güneydoğu Asya'ya yayılmadan önce ortaya çıktığı Hindistan'da sürer. II. Jayavarman özellikle bir Hindu imparatorluğu kurmak istemişti. Ölümünden sonraki yazıtlarda, kendisini tanrı benzeri bir hükümdar ilan ettiği törende Hindu geleneklerinden ödünç alınmış bir ritüel yapıldığı yazar. Fakat Stark ile Carter büyük resmin bundan çok daha karmaşık olduğunu düşünmektedir. "Bu Hintlileşmek değildi; bu küreselleşmekti," der etkilerin Asya'nın pek çok farklı yerinden geldiğine dikkat çeken Carter. "Artı," diye ekledi, "Ang-

kor'un yükseldiği dönemde, Kamboçya'da bin yıllık yerel kültür gelişimi hâkimdi." Angkor'un gelişiminde, Battambang gibi yerlerde yaşayan insanların fikirleri de en az dışarıdan gelen fikirler kadar önemliydi.

Kmer tarihinde arkeologların özellikle dikkatini çeken bir geçiş ânı vardır. II. Jayavarman'ın bölgedeki hâkimiyetini ilan etmesinden yüzyıllar önce, insanlar ölülerini gömmeyi bırakmıştı. Güneydoğu Asya yerleşkeleri kabaca MÖ 500 ile MS 500 yılları arasında mezarlıklarla doluydu. Fakat ilk milenyumun ardından neredeyse hiç kalmamıştı. Cesetler ya yakılmış ya da toprak ve hayvanlar tarafından tüketilsin diye ormana götürülmüştür. Akademisyenler bu değişimi Hinduizm ve Budizm'in yükselişine bağlar ama bu değişim başka geleneklerden de gelmiş olabilir. Şehrin kökeni o kadar karmaşık ve kademeliydi ki tıpkı ölümü gibi Angkor'un başlangıcını da sınırlandırmak kolay değildir.

Dokuzuncu yüzyılda Battambang'ın karşısında yer alan şehir kalabalıklaşmaya başladı. Hawaii Üniversitesi antropoloji araştırmacısı Piphal Heng bana, insanları II. Jayavarman'ın iddia ettiği bölgeye çeken şeyin ne olduğuyla ilgili iki temel teori bulunduğunu söyledi. İlk teori bizi insanların bin yıl boyunca topraktan hendek kazdıkları sürece geri götürüyor. Heng bölgede uzun süredir yaşamaya devam eden toplulukların, evlerin iç içe geçtiği ve etraflarında pirinç tarlaların uzandığı benzer yapılanmaları olduğunu söylüyor. "Bunun anlamı merkezi dışında tüm şehrin hem evlere hem de pirinç tarlalarına ev sahipliği yapabildiğiydi," diyor Heng. Pirinç tarlalarıyla dolu bir şehir iki kat avantajlıdır. Çiftçilik yapmayan elitler ve evleri için daha fazla besin demektir. Ayrıca şehrin daha çok Los Angeles gibi olduğu anlamına gelir. Yani Manhattan'ın yoğun tarzına değil de Los Angeles'ın yayılmış şehir tarzına daha çok benzer. Bu da Angkor liderlerine, her sınırdan saldıran düşmanları karşısında stratejik bir avantaj sağlamaktaydı. "Bölgeyi gölün alt kısmın-

dan kuzeye ve kuzeybatıya kadar kontrol altında tutabiliyorlardı," diye belirtti Heng. Mimarisi çiftlikleri de kapsayan bir şehrin sakinlerini daha uzak mesafelerin altında birleştirmek, Çatalhöyük gibi yoğun ve üst üste bir şehirden çok daha kolaydır.

İnsanların Angkor'a neden geldikleriyle ilgili ikinci bir teori daha vardır ve bu hektarlarca çiftlik arazisini ölçmekten çok daha zordur. Daha fazla insan geldikçe, elitlerin şehrin su altyapısını kurup devam ettirmek için daha fazla işçi ve kas gücü kaynağı bulmaları fırsatı doğmuştur. Angkor'dan önceki şehirlerde baray adı verilen ve kuru sezonlarda suyu depolayan geniş rezervuarlar bulunurdu. Yani bu uzun bir geleneğin devamıydı, sadece yapılar çok daha büyümüştü. Bir yıl boyunca pirinç tarlalarını ıslak tutabilmek için Angkor'un en büyük baraylara ve dünyanın gördüğü en büyük su kanalları ağına ihtiyacı vardı. Dokuzuncu yüzyıldaki o dönemde, kendi kendini besleyen bir döngünün başladığını görüyoruz: Angkor'un artan nüfusu daha fazla su depolanmasını gerektiriyor ama bu su depolama sistemi devasa işçi gücü olmadan yapılamıyordu. Susuzluğu gidermek için şehrin büyümeye devam etmesi gerekiyordu.

Şehrin hayatı devam ettiği sürece pirinç tarlalarını korumak için inşa edilen su sistemleri pragmatik bir yöntemden daha fazlasıyla destekleniyordu. Buralar ayrıca şehrin ritüellerinin yapıldığı anıtlardı. Şehrin tapınaklarını ziyaret eden gezginler oraya insan yapımı hendek ve rezervuarların üzerinden geçen teknelerle ulaşmak zorundaydı. Angkor Wat, Hindu Tanrısı Vişnu'ya adanmıştı. Vişnu'nun tapınağın en ünlü rölyeflerinden birindeki resminde, kendisi tanrılar ve şeytanlar arasındaki dramatik savaşın tam ortasındayken çizilmişti. Resimdeki halatın büyük bir yılanı temsil ettiği sahne bir süt denizinde geçiyor ve Vişnu evreni şeytanların elinden kurtarıp özgürlüğüne kavuşturuyordu. Bu Kmer halkı için temel hikâye oldu ve Angkor'un pek çok büyük sanat eserinde Vişnu bir süt denizinde

süzülürken ve dünyanın doğuşunu yönetirken resmedildi. Angkor Wat'ın en ünlü anıtlarından biri Vişnu'nun dört kolundan birinin üzerine uzandığı, altı metre boyundaki bronz heykelidir. Vişnu dikdörtgen şeklindeki Batı Baray rezervuarının tam ortasında yer alan ve etrafı yapay adalarla çevrili kare şeklindeki bir havuzun ortasında dinlenmektedir. Bu size kitabın giriş kısmında tarif ettiğim ada, yani Evans'ın kozmolojik tasarımların su mühendisliğinde her zaman iyi sonuçlar vermediğini söylediği yerdir.

Tüm şehir altyapısı projeleri gibi Angkor'un kanal ve rezervuar sistemi de sık sık hata veriyordu. Aslında bu bize şehirlerin ekosistemleri nasıl yaratıp yok ettiklerini gösteren uyarıcı bir hikâyedir. Aynı dönemde Angkor'daki işgücü politikaları da bir ekosistemdi ve birazdan göreceğimiz gibi oldukça hassastı.

BÖLÜM 8

Su İmparatorluğu

Çinli diplomat Zhou Daguan 13. yüzyılın sonlarında Angkor'u ziyaret ettiğinde, şehrin havasına bayılmıştı. "Altı ay yağmur yağıyor, altı ay hiç yağmur olmuyor," diye yazmıştı. "Dördüncü aydan dokuzuncu aya kadar her gün yağmur yağıyor." Bugün meteoroloji uzmanları Kamboçya'nın iki farklı muson sisteminin etkisi altında olduğunu söylemektedirler. Mayıstan ekime kadar güneybatı musonu Tayland Körfezi ve Hint Okyanusu'ndan ağır yağmurlar getirir. Tonle Sap Nehri, Angkor'un pirinç tarlalarına kadar taşar. Delice akan selin arasından görülebilen tek şey ağaçların tepeleridir. Sonra kasımdan marta kadar kuzeydoğu musonu Himalayalar ve Hindistan'ın ıslak bölgelerinden aşağıya inerek Güneydoğu Asya'yı alçak basıncın etkisinde tutar ve muson çukuru diye bilinen durumu yaratır. Bu çukurun kenarlarından genelde çok şiddetli tropik fırtınalar fırlar ve merkeze doğru yaklaştıkça hava aşırı derecede sıcak ve kuru olur. Bu iki kuvvetli muson gücünün arasına sıkışmış olan Kamboçya, iki aşırı hava durumu arasında gidip gelir. Nüfusu yaklaşık bir milyonu bulan Angkor'da Kmer halkının, suyun düzenlenmesi üzerine kurulu bir sosyal sistem inşa etmeleri gerekmişti.

Borçlu köleler ve patronları

900'lerin başında II. Jayavarman, kendisini ruhani lider ilan ettikten kabaca yüz yıl sonra Kral Yasovarman başkenti hafifçe kuzeydoğuya taşıdı ve Angkor halkına Doğu Baray diye bilinen büyük bir rezervuar kazmalarını emretti. İmparatorlar genelde tahta çıkışlarını kutlamak için baray inşa ederlerdi[1] ama bu seferki farklıydı. Öncelikle bu çok büyüktü. 7,5 kilometreye 1,8 kilometre ölçülerinde olan Doğu Baray rezervuarı yaklaşık 50 milyon metreküp su taşıma kapasitesine sahip uzun bir dikdörtgen şeklindeydi. Bu su miktarı 20.000 olimpik havuzun alacağı suya eşittir. Rezervuarı doldurmak için işçiler Siem Reap Nehri'ni Angkor'un merkezine yönlendiren bir kanal yaptılar.

Doğu Baray'ın tapınak hendeklerini, ahşap ayakları olan evleri ve Tonle Sap'ın batı kıyısına yayılmış olan pirinç tarlalarını domine etmesi bekleniyordu. Bunlar metropolün ilk dönemleriydi, işçilerin Angkor Wat'ın dramatik kulelerini inşa etmek için kumtaşlarını kesmesi iki yüz yıl sürecekti. Yasovarman komşu bölgelerde yaşayan insanlara anıtsal projesine yer açmak için evlerini terk etmelerini emretti. Tabii bu şeyi inşa etmek için bir uzman ordusuna da ihtiyacı olacaktı. İşte Doğu Baray kendisinden önceki rezervuarlardan bu yüzden farklıydı. Büyümekte olan imparatorluğun dört bir yanından getirilen insan gücüyle inşa edilen ilk Angkor altyapı projesiydi.

Ben gittiğimde Doğu Baray ormanın içinde kaybolmuş ve zaman, toprak duvarların üzerini ağaçlar ve çiftliklerle dolu bir tepeye dönüştürmüştü. Buranın bir zamanlar Yasorvarman'ın maiyetindekilere lüks törenler düzenlediği bir merkez olduğuna inanmak çok güçtü. Bu vahşi alanı simetrik ve devasa bir havuza sadece çok büyük bir işgücü dönüştürebilirdi ama artık hem o insanlar hem de baray yoktu. Angkor'un gerçek mucizesi işçileriydi. Buna rağmen tarihi kayıtlarda ya da Angkor tapı-

naklarının duvarlarında onlarla ilgili çok az bilgi yer alır. Onlar Yasovarman'ın iradesini yürüten anonim bir kalabalıktı.

Angkor'un şehir planıyla ilgili ne zaman bir arkeologla görüşsem, hep barayları kimin inşa ettiğini sorarım. Roma'yı düşününce köleler olması gerektiğini varsayarım. Ama cevapları karmaşıktır çünkü Roma ve Kmer imparatorluklarının işçi düzeni arasında eşitlik bulunmamaktadır. Angkor yazıtlarında kralın ve diğer elitlerin işçileri olduğu yazar ama bu grup için çok yaygın kullanılan ve eski bir Kmer kelimesi olan *khñum*, farklı pek çok role sahiptir.[2] *Khñum* hayat boyu köle olan ve genelde etnik azınlıklar içinden alınan (Zhou bunlara "vahşiler" der) ya da savaş sırasında esir edilmiş[3] tapınak işçileri için kullanılabilir. Bazen de işçi olarak çalıştırılan borçlu köleler[4] anlamında kullanılır. Bunlar vergi borçlarını ödemeleri için geçici esaret altında tutulan kişilerdir. Bu işçiler tapınak yazıtlarında bazen kumaş, değerli metaller ve hayvanlar gibi mal olarak ifade edilirler. Romalı köleler gibi *khñum* da kas gücü işçilerinden okul eğitimi almış kişilere kadar çeşitlilik gösterir. Bu işçiler daha pek çok unvanla tanımlanırlar. *Gho, gval, tai, lap* ve *si* gibi bu unvanların anlamı "işçi" ve "uşak"tan "köle" ve "sıradan insan"a kadar uzanmaktadır. Karışıklık yaratmamak adına ben hepsi için *khñum* kelimesini kullanacağım.

Khñum borçlu köle sistemi kulağa çok zalimce gelir ama batıdaki pek çok kapitalist kültür de aynı sistemi kullanır. Mesela ABD'de üniversiteden o kadar büyük bir borçla mezun olursunuz ki bunu ödemek için neredeyse hayat boyu çalışmanız gerekir. Bazıları ev ya da araba almak için borçlanır. Gerçi bu borçları ödemek için teknik olarak her birimiz kendi yapacağımız işleri kendimiz seçsek de birinin tam da gönlündeki işi yaptığını görmek çok sık rastlanan bir şey değildir. Çoğumuz uzak bir otoritenin bize çukur kazmayı emrettiği, yapmazsak her şeyi kaybedeceğimiz hissine kapılırız. Yine de pek çok karmaşık sebepten ötürü bankalara isyan etmek yerine çalışmaya

devam ederiz. Belki de hayatlarımız rahat göründüğü için ya da belki çocuğumuzun hastane masrafları için bir sağlık sigortasına ihtiyaç duyduğumuzdan veya karşımızdaki gücü yenemeyeceğimizi düşündüğümüzden suyu bulandırmak istemeyiz. Aynı hisler *khñum*'u da hizada tutuyor olmalıydı.

Angkor toplumu borçlu kölelik üzerine kurulmuştu ve borçluluk fikri toplum yaşamının her seviyesine işlemişti. Tapınak ve saray duvarlarındaki yazıtlara göre Kmer toplumunda herkes birbirine bir şeyler borçluydu.[5] Kmer kralları bile temiz su, yollar ve diğer kolaylıklara bir şeylerini borçluydu. Borç ayrıca diğer krallıklarla Kmer'in patronaj sistemi arasında da önemli bir bağ yaratıyordu. Bu uzak elitler Yasovarman'a kıymetli metaller, değerli kumaşlar ve ticari ilişki ya da işçilik desteği gibi ödemeler sunuyordu. Bunun karşılığında Yasovarman da onlara ekip biçmeleri için büyük miktarda arazi veriyordu. Eğer çiftçilik ilgilerini çekmiyorsa, Yasovarman onları şehirde ağırlardı. Angkor sarayında yelpaze taşıyıcı, berber ve gardırop bekçisi gibi garip törensel pozisyonlar veren bazı kralların kayıtları da vardır.[6] Bunlar muhtemelen müttefiklerine Angkor meclisinde takılıp saçmalamak için mazeretler veren, güzel telafi edilmiş günahlardı.

Gerçi Yasovarman şımarıklıklarını aristokratlarıyla paylaşmaktan fazlasını yaptı. O ve diğer krallar sık sık Angkor'dan ayrılıp himayelerindeki krallıkları ziyaret etmek için tehlikeli yolculuklar yaparlardı. Aslında bunu tapılmak için yapıyorlardı ama bu bir yandan da halklarıyla ilgilendiklerini göstermenin bir yoluydu. Kral güçlü olabilirdi ama Angkor'u parlayan bir kozmopolise dönüştüren işçi gücü olmadan o bir hiçti.

İşçilik Angkor'un en değerli varlığıydı. Bunun sebebi Kmer'in basit bir ekonomiye sahip olması değildir, hatta borçlu köle toplumları 19. yüzyıla kadar zenginlik üreten işçilerine bağımlıydı. ABD'nin güneyindeki köle işçiliği hakkında yazan sosyolog Matthew Desmond, Amerikan İç Savaşı başladığında,

"kölelerin sayısının ülkedeki tüm demiryolları ve fabrikaların değerini aştığına" dikkat çeker.[7] Kmer İmparatorluğu, uşaklığın, insanların liderlerine borçlu olduğu bir şeymiş gibi normalleştirildiği bir sistem üzerine kuruluydu. Bunu da halk ritüelleriyle pekiştirip sağlamlaştırırlardı. Miriam Stark'ın da söylediği gibi, "Liderler baskı yapmaktan ziyade onları kullanırlar ve yöntemlerini meşrulaştırmak için askerî güçlerini teşhir ederlerdi."[8] Buna rağmen Angkor'un pek çok çekici özelliğinin var olma sebebi, halkın kendini onları inşa etmeye mecbur hissetmesiydi. Kendilerine hiçbir şey vermeyen bir kral, muhtemelen karşılığında onlardan da hiçbir şey alamazdı.

Stark, kısmen sosyal merdivenin her seviyesinde sadakate bağlı olduğu için tüm bu düzenlemenin ne kadar istikrarsız olduğunu vurguladı. En tepede kral ve ailesi, hemen altında krala danışmanlık hizmeti veren bakanlar, memurlar ve rahip sınıfıyla birlikte Angkor'da yaşayan asilzade aileler geliyordu. Sonrasında diğer bölgelerde devletin yarı kontrolü altında olan otoriteler yer almaktaydı. Kralın müfettişleri ve yerel memurlar genelde köy şefleri ve köy yaşlılar heyetinden oluşurdu. Tüm bunların en altında da en büyük grup yer alırdı: *khñum;* yani köleler, sıradan insanlar ve uşaklardan oluşan grup. Kralın imparatorluğu genişletmek için tüm bu gruplara ihtiyacı vardı. Başarıyla ilgili herhangi bir kural olmadığı için de en tepedeki kişi bir anda aşağıya düşebilir ve en aşağıdakiler de yükselebilirdi. Bu durum başarı odaklı savaşlara, yerel isyanlara ve tekrar eden karmaşa döngülerine yol açtı. Şehrin nihai ölümü için Stark, "Varsayalım ki çöken şey çevresel ya da fiziksel olduğu kadar toplumsal da olsun, o zaman ne olurdu?" gibi düşündürücü bir soru sormuştu.[9]

Kent nüfusunun patlaması

Doğu Baray'ın inşa edilmesinden yüz yıldan fazla bir süre sonra, yeni bir Angkor kralı, veraset için gerçekleşen uzun bir savaşı kazandı. 11. yüzyılın başlarında Kral Suryavarman, Angkor'un ilk yayılmacı kralı oldu ve Kmer İmparatorluğu'nun sınırlarını kuzeydeki Laso ve Tayland'dan güneydeki Vietnam'da yer alan Mekong Nehri havzasına kadar genişletti. Bu başarısının bir kısmını şu an Güney Hindistan olarak bilinen Chola Krallığı ile kurduğu güçlü ilişkilere borçluydu. Fakat Suryavarman'ın bir kral olarak başarısı şehir inşaatına amansızca odaklanmasıydı. Suryavarman'ın hükümranlığı sırasında Tonle Sap Nehri boyunca pek çok şehir yükseldi. Bunun yanı sıra Angkor bölgesinden çıkan Mekong, Sen ve Mun nehirleri boyunca da yeni şehirler kuruldu. Kral su ile bağlanmış bir şehir ağı inşa ediyordu. Bu ağı hem ticaret hem de devlet adamlarının geliş gidişleri için kullanacaktı. Ball State tarihçisi Kenneth Hall'a göre, Kmer İmparatorluğu'nda Sanskritçe bir son ek olan "pura"yı kullanan yerlerin sayısı (kelime "şehir" anlamına gelmektedir) Suryavarman'ın döneminde 47'ye fırladı. Oysa bundan elli yıl önce kayıtlı sadece 12 şehir vardı.[10] Suryavarman'ın *khñum*'u çok uzak bölgelerde yollar ve tapınaklar inşa etti hatta bazen hükümranlıklarının bir göstergesi olarak buralara bir ışık enerjisi (linga) izi de bıraktılar.

Suryavarman'ın Angkor'daki şehir inşa etme tutkusunu en iyi vurgulayan yapı Batı Baray'dır. Bugün bile hâlâ endüstriyel aletler kullanılmadan inşa edilmiş şimdiye kadarki en büyük rezervuar olarak anılır. Doğu Baray'dan birkaç kilometre uzaklıktaki bu rezervuar kralın sarayını iki büyük ve uzun yapay deniz arasındaki bir mücevhere dönüştürmüştür. Evan'ın lidar şehir haritalarına bakarak Batı ve Doğu Baray hattındaki uzun dikdörtgenleri görmek çok kolaydır. Doğu-batı eksenine

yapılmış olan bu iki rezervuardan Batı Baray, diğerinden daha uzundur. Doğu Baray'dan daha fazla insan gücüyle yapılmış olan Batı Baray yaklaşık olarak 8 kilometreye 2,1 kilometre ebadındadır. Bir kenardan diğerine yürümek isteyen biri tam bir saat adım atmak ve iki rezervuarın çevresini yürümek içinse bütün bir öğleden sonrasını buna adamak zorundadır. Batı Baray'ı doldurmak için işçiler zaten Doğu Baray'ı beslemekte olan Siem Reap Nehri'ne bir kanal daha açmak zorunda kalmışlardı. Ayrıca Tonle Sap'a bağlanan başka kanallar da inşa ettiler. Muson dönemlerinde nehir suları yağmurla destekleniyordu. Batı Baray en dolu olduğu dönemde 57 milyon metreküp su kapasitesine ulaştı.[11] Bu değer yaklaşık 23.000 olimpik havuzu dolduracak suya eşittir. Yapımı o kadar uzun sürdü ki rezervuar Suryavarman'ın onuncu yüzyılın ortasındaki ölümünden sonra tamamlanabildi. 20. yüzyıl onarımları sayesinde rezervuar bugün bile kısmen doludur.

Batı Baray tamamlandıktan sonra bile işlevini sürdürmesi için bakımı ve onarımı devam etti. Suryavarman muhtemelen bu iş için hem kendi topraklarından hem de kendisine bağlı diğer bölgelerden binlerce işçi getirtmiş olmalı. Bu işçilerden bazıları krala hediye olarak gönderilirken bazıları vergilerini ödemek için göndermişlerdir. Batı Baray'ın inşası kıymetli siyasi hiyerarşinin dengeli olduğunu gösteren en büyük işarettir.

Bu ayrıca Suryavarman'ın revizyonist tarih açısından şehir tasarımını kullanma yöntemi olarak da ele alınabilir. Rezervuarı kazan *khñum,* Yasovarman'ın eski sarayını ve çevresindeki bölgeleri, yolları ve çiftlikleri de yerle bir etmek zorunda kalmıştı. Bu süreçte muhtemelen orada yaşayan halk da tahliye edilmişti. Ve Suryavarman'ın inşaat işçileri rezervuarın en derin seviyelerine ulaştıklarında, Çatalhöyük arkeoloğu Ian Hodder'ın "tarih içinde tarih" dediği şeyi ortadan kaldırmaya başladılar. Batı Baray'ın zemini 3000 yıllık bir yerleşkenin üzerinde yatmaktadır.[12] Bunu biliyoruz çünkü Mayıs 2004'te Batı

Baray kuruduğunda EFEO (École française d'Extrême-Orient) yöneticisi Christophe Pottier orayı kazma fırsatı yakalamıştı. Yüzeyin hemen altında o ve ekibi eski insan cesetleri, kırılmış çanaklar hatta MÖ ilk milenyumda orada yaşayan insanların olduğunu gösteren kumaş ve bronz parçaları bulmuştu. Suryavarman'ın 11. yüzyıldaki işçileri bu spesifik kalıntıları görmüş olamaz ama kralın rezervuarının antik bir şehrin üzerine inşa edildiğini ortaya çıkartan başka kanıtlar bulmuş oldukları kesindir. Batı Baray'ı inşa etmek, binlerce yıllık tarihi yerleşkeleri ortaya çıkarmak ve sonra onları yine milyonlarca galon suyun altına gömmek demekti.

Suryavarman tahtı almak için kraliyet ailesinin dışından gelmiş biriydi, kendisi ayrıca Kmer İmparatorluğu'nun ilk Budist kralıydı. Belki de yeni bir çağın başladığının sinyalini vermek istedi ve bunu, yeni yapay yaratılış denizlerinin altındaki tarihi silerek yaptı. Batı Baray'ın faydalı olduğu için mi yoksa sadece güzel göründüğü için mi yapıldığı konusu arkeologlar arasında uzun zamandır tartışılmaktadır. Bu su hem içmek hem de tarımda kullanmak için elbette çok önemliydi ama ne kadarının insanların evine ve çiftliklerine ulaştığından tam olarak emin olamıyoruz. Şehirde zaten pek çok kanal vardı ve her mahallenin lidar haritalarında iğne delikleri gibi görünen kendine ait birer su depolama havuzu bulunuyordu. Dolayısıyla Batı Baray'ın daha çok törensel bir anlamı olduğunu iddia etmek mantıksız değildir. Bu da sırf güzel bir görüntü vermesi için inşa edildiği teziyle örtüşmektedir. Doğu Baray ile başlayan doğu-batı eksenine mükemmel şekilde oturması için doğu ucu kururken batı ucunu suyun altında bırakan bir eğimin üzerine inşa edilmiştir. Yani rezervuar genelde dolu görünmezdi. Bu düzen günümüzde de devam etmektedir. Rezervuar yarısı yenmiş bir dikdörtgen gibi bırakılır ve suları kralın sarayına asla ulaşmaz.[13] Şehrin en parlak döneminde Angkor'un rezervuarlarının büyüklüğü hakkında bir fikir edinebilmek için Evans'la

birlikte orta büyüklükteki bir rezervuardan tekneye binip Angkor Thom tapınağının yanındaki yükseltilmiş yürüyüş yoluna kadar gittik. Artık boş olan Doğu Baray, bir zamanlar, yakınlardaki nilüfer yapraklarını rahatsız eden hafif bir yağmurla ilerlediğimiz suların tam güneyindeydi. Bu rezervuar Yasovarman'ın devasa Doğu Baray'ının yarısı kadar olsa da kendimi doğal bir gölün üzerinde tekneyle gidiyormuş gibi hissetmeme yol açacak kadar büyüktü. Evans etrafa bakıp rezervuarın yıpranmış duvarlarının sağlam yapısını işaret etti. Bu konu bizi yine Batı Baray'daki yetersiz mühendislik tartışmasına götürdü.

Acaba bin yıl önceki mühendisler, kralları onlara doğu-batı eksenine odaklı Batı Baray'ı inşa etmelerini söylediğinde, kafalarını duvarlara vurmuşlar mıdır diye sesli düşündüm.

"Böyle bir şey olsa bile yazıtlarda asla yer almazdı," diye güldü Evans.

Onun gelişigüzel şakası, Angkor'da kentsel yaşamı incelemenin sorunlarından birini ön plana çıkarıyordu. Bu medeniyetin yaklaşık 1200 ila 1400 tapınak yazıtından, şu an elimizde bize şehrin tarihini anlatabilecek çok az şey kalmıştı. Şehrin doğu-batı eksenine odaklanma sebebinin Hinduizm ve Budizm'in etkisinden kaynaklandığını biliyoruz ama elimizde mühendislerin veya inşaat işçilerinin bariz şekilde eşit olmayan bir rezervuar inşaatı hakkında neler düşündüklerini yazdıkları herhangi bir belge bulunmamaktadır. Dahası, sırf dekoratif bir görünüm yaratmak için bir rezervuar inşa ederken *khñum*'un komşu yerleşim birimlerini yerle bir etmek zorunda kalmalarıyla ilgili neler hissettiğini de bilmiyoruz. Yine de yaptıkları işe bakınca, pek çok insanın Angkor'un borç ve ödül sisteminde yer almak istediği aşikârdır. Tüm bu bedava emeğe değen şey ne olabilirdi?

UCLA arkeologlarından Monica Smith çok sayıda antik şehri kazmış ve cazibelerinin sosyal olduğuna inanmıştır. Stark gibi o da şehirlerin, köylülerin hayatlarında bir ya da iki kez yabancılarla tanışmak ve yeniliği tecrübe etmek için ziyaret et-

tikleri ritüel merkezleri olarak büyüdüklerini iddia eder. Fakat şehirler büyüdükçe insanlar oralara yerleşmeye başlamış çünkü bu heyecanın hayat boyu sürmesini istemişlerdir. "İnsanların sosyal, ekonomik ve politik amaçlarını sadece şehirler gibi ritüel merkezlerinde gerçekleştirmeleri mümkündü," diye açıklar Smith.[14] Köylerde herkes birbirini tanır ve birbirine benzerdi. "Şehir yerleşkelerindeki yabancılık insan ilişkilerinin ölçüsü haline geldi," diye yazar. Angkor'a çalışmak için taşınan köylüler sonradan göçenlerden daha farklı bir cazibeyle buraya gelmişlerdi. Modern şehirleri araştıran sosyolog Saskia Sassen, bu tezi şehirlerin keyifli görüşmelere ve hayat değiştiren rastlantılara ev sahipliği yapan yerler olduğunu söyleyerek dile getirir.[15]Suryavarman'ın şehir inşa etme hırsı, kendisinin bile anlamadığı bir amaca hizmet ediyor olabilir. Angkor'un altyapı inşaatı için daha çok *khñum* alındıkça şehir, işçi sınıfı için daha da önemli bir sığınak haline gelmişti. Santa Fe Enstitüsü network teorisyenlerinden Geoffrey West bu fikri *Scale*[16] isimli kitabında araştırmış ve bu araştırmasını günümüzün hızlı büyüyen şehirleri üzerine kurmuştur. Şehir nüfuslarının altyapılarından daha hızlı büyüdüğünü keşfetmiştir. West, örneğin bir şehrin su kanallarının boyutunu iki katına çıkarmanın, nüfusunu iki katından fazla artıracağını bulmuştur. Yüksek nüfuslu kentlerde kaynakları paylaşmak ne kadar verimli olsa da, kentlerin nüfuslarına oranla yüzde 15 daha az altyapıya ihtiyaç duydukları görülmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse, şehirlilerin sayısı şehirdeki alanlardan çok daha hızlı katlanmaktadır.

Angkor'da Suryavarman'ın altyapıya odaklanması şehir nüfusunu patlatmalıydı. Baraylar, Kulen Dağları'ndan gelen nehrin yönünü değiştiren kanal altyapısının en gösterişli kısmını temsil ediyordu ve Zhou bu sayede Angkor halkının her yıl üç ya da dört kez hasat topladığını rapor etmişti. Su altyapısı muhteşem bir şekle sahipti, çiftlikler ve Kmer İmparatorluğu'nun nehirle

bağlantılı şehirleri genişliyordu. Eğer West şehirlerin büyümesi konusunda haklıysa, o zaman Angkor nüfusunun şehrin ayak izinden çok daha hızlı büyüdüğünü varsaymamız gerekir.

Parasız zenginlik

Tüm bu şehriler çiftçilik yapmadıkları ya da kanallar kazmadıkları zaman ne yapıyordu? Antik Angkor'daki hayata dair tek çağdaş tarif Zhou Daguan'ın 13. yüzyılın sonlarında yazdığı raporlarda mevcuttur. Gezip gördüğü Kmer'deki yaşamı, Çinli izleyicilere rehberlik etmesi için kayda almıştır. Sonuç olarak sıradan insanların neler düşündüğünü, onun yazdıklarından çok az öğrenebiliyoruz. Ama Zhou için Angkor tuvaletlerini (tuvalet kâğıdı yoktu!) kullanmanın ne kadar tuhaf olduğu hakkında epeyce bilgiye sahibiz. Ya da kralın binlerce cariyesinin ne kadar seksi olduğu hakkında (Zhou onları odalarına bakan bir balkondan dikkatle incelediğini iddia etmiştir)…

Kmer halkı, tapınak duvarlarına binden fazla yazıt bırakmıştır. Bunlar da bize Angkorluların bazılarının dünyaya nasıl baktıklarıyla ilgili birtakım ipuçları verir. Maalesef bu yazıtların çoğu tapınak bürokratlarının liderleri için düzdükleri övgüleri ya da tapınağa yapılan bağışların kayıtlarını içerir. Fakat son zamanlardaki veri arkeolojisi sayesinde insanların günlük hayatlarına dair standartlarla ilgili bilgileri de elde edebiliyoruz.

Kmer hayatını, halkının anadiliyle yazılmış yazıtlardan öğrenmemiz de nispeten yakın tarihe dayanır. Yüzyıldan fazla süre boyunca Angkor'u inceleyen Batılılar daha kolay çevirebilen Sanskritçe yazıtlara odaklanmışlardı. Bunlarda da tanrılar ve krallar için şiirsel ifadelerle yapılan övgüler yer almaktadır. Sanskritçe, Hintçe temelli olduğu için bu yazıtlar Kmer kültürünün "Hintlileşmiş" ve Güney Asya toplumunun kopyası oldu-

ğu yanlışına kapılan akademisyenler için birer kanıt olmuştur. Angkor tarihini tam olarak anlamaya, ancak Kmer dilbilimcisi Saveros Pou'nun eski Kmer yazıtlarını tercüme etmesinden sonra başladık.

Eski Kmer dili bölgede tekti ve bu dile ait tek örnekler de Angkor yazıtlarında bulduklarımızdır. Pou bu şifrelerin Kamboçya'da gelişip yayıldığını görünce çok etkilendi ve 20. yüzyılın ortasında dilbilimci George Coedès ile çalışmak için Fransa'ya taşındı. Birkaç on yıl boyunca Güneydoğu Asya'da yaşadıktan sonra Coedès, Angkor'un Sanskritçe pek çok yazıtını çevirmiş ve Angkor'un "Hintleştirilmiş" veya "Hindouisé" olduğu fikrini popülerleştiren etkili bir kitap yayımlamıştı. Ama Pou modern dönemin Kmer kültürüne daha bağlı olduğundan farklı bir yoldan gitti. 1960 ve 70'lerde özellikle Kmer dili geleneği konusuna odaklandı. *Ramayana*'nın Kmer versiyonuna dalıp elimizdeki tek eski Kmer sözlüğünü yarattı. Bu süreçte antik lisanı çevirmek için bir sistem icat etti çünkü eski Kmer dilinin kendine ait bir alfabesi vardı. Daha sonra da Angkor çağı yazıtlarını modern akademisyenler için Fransızca ve İngilizceye çevirdi. Pou'nun çalışmaları olmasaydı ve kendisi "Hintlileşme" hipotezini düzeltmeseydi, Angkorluların iş güçlerini nasıl organize ettiklerini anlamak için şu an hâlâ uğraşıyor olacaktık.

Eski Kmer yazıtlarında, Sanskritçe yazıtlarda hiç bahsedilmeyen Angkor hayatına dair pek çok detay yer alır. Nesir şeklinde yazılmış olan bu kayıtlarda ekonomik hayattan kimin kime ne borçlu olduğuna kadar sıkıcı detaylar bile vardır. Bu da bize tapınak işçilerinin din gibi önemli konulardaki şeyleri Sanskritçe, günlük olayları ise eski Kmer diliyle yazdıklarını gösterir. Ekonomik ilişkiler krallar ve guruların seçkin arayışlarından dilsel anlamda ayrıydı. Vergiler tapınaklara ödeniyor olabilirdi ama insanlar ruhani konularla maddi konuları aynı şekilde kaleme almıyordu.

1900'de Fransız kâşif Étienne Aymonier, *khñum* hakkındaki yazıtları "köle isimlerinin bitmez tükenmez listeleri" olarak reddetti. Bu tavrının yansımaları Angkor'la ilgili elit hayata yoğunlaşan 20. yüzyıl akademisyenlerinde de sık sık görüldü. Fakat yakın zamanda Sydney Üniversitesi arkeologlarından Eileen Lustig bu "bitmez tükenmez listeleri" incelemek için veri arkeolojisi tekniğini kullandı ve ilgi çekici dizinleri aramak için her yazıttaki her kelimeden çapraz referanslı veri tabanları yarattı.[17] Gözüne çarpan ilk dizinlerden biri tapınak hizmetkârlarının isimlerinin yüzde 60'ının kadın olmasıydı. İşbölümünün cinsiyete göre yapıldığı süreçte Çatalhöyük'e kadar dönerek, çiftçilik ve diğer tapınak işlerinin kadınlar tarafından yürütüldüğüne inandı. Fakat Kmer kadınlarının tapınak dışındaki çiftliklerde de sözlerinin geçtiğine dair kanıtlar mevcuttur. O yüzden mesela Angkor Thom bölgesindeki yaşamı hayal ederken kadınlar tarafından domine edildiğini varsaymamız gerekir.

Angkor'daki insanların iş haftaları olmadığını görüyoruz, onların işleri iki haftalıktı. Suryavarman dönemindeki bir yazıtta, bir grup tapınak işçisinin iki haftalık iş planı yer almaktadır:

> Şu işleri yapacak olan köleler: tai Kanso, bir başka tai Kanso, tai Kamvrk, tai Thkon, tai Kancan, si Vrddhipura; bunlar ayın hilal şeklini almasına kadar geçen iki haftalık süre içindir. Bunlar da ayın dolunaydan sonra dördüne doğru kararmaya başladığı dönemki iki hafta içindir: tai Kandhan, si Kamvit, tai Samakula, si Samap, si Kamvai.[18]

Kanso ya da Samap örneğindeki gibi her birey ya *tai* (dişi köle / uşak) ya da *si* (erkek işçi) diye bir unvana sahipti ve vardiyaları ayın hilal şeklinden dördüne doğru kararmaya başladığı tarihe kadar iki haftalık süreçlerde değişirdi. 11. yüzyılda bir tapınakta, tapınak işçilerinin tanrılara ne tarz hizmetlerde bulunduğunun açıklandığı şöyle bir yazıt yer alır:

> Ay dönümlerinde değişmek üzere: iki pāda erimiş tereyağı, iki pāda kesilmiş süt, iki pāda bal, iki 'var meyve suyu; sankrantada

bir thlvan öğütülmüş pirinç. Ay dönümleri değişirken sadece bir je öğütülmüş pirinç…[19]

Burada "pāda" ve "thlvan" gibi ölçü birimleri görüyoruz, bunların ebatları muhtemelen zaman içinde değişmiştir. Kmer İmparatorluğu'nda standart bir ağırlık ve uzunluk ölçü birimi olmadığını anlıyoruz. Buna ek olarak akademisyenler kutsal bir gün olan sankrantanın, yaşanan bölgeye göre iki haftada veya yılda bir kutlandığı konusunda da tartışırlar.

Maaşlar da iki haftada bir ödenirdi. Bazı yazıtlarda, tapınakların *khñum*'a iki haftada bir pirinç ve başka yiyecekler verdiği de belirtilir. Siyasi döngüler bile iki haftayla ölçülüyordu. Bazı yazıtlarda vergi ve arazi payı ödemek gibi büyük ekonomik işlemlerin ayın döngülerine göre yapıldığı yazmaktadır. Angkor'un iki haftada bir düzenlenen iş planı, festival günleri ve devlet idaresiyle derinden ilintiliydi. Tapınak görevlilerinin arasında ayın döngülerini izleyen, vardiyaları ve festival günlerini tutan gökbilimciler bulunurdu. Ayrıca iki haftalık dönem günlerinin hangisinin daha şanslı günler olduğuna karar verir, bu şekilde insanları yerel tapınaklarına büyük ya da küçük miktarlarda bağışlarda bulunmaya teşvik ederlerdi.

İki haftalık maaş ödeme tablosu akla, işçilerin nasıl hayatta kaldıkları sorusunu getiriyor. Eğer *khñum* her ay iki hafta boyunca pirinçle ödeme aldıysa, kalan iki hafta yemek için ne yapmıştı? Yüksek rütbeli tapınak memurlarının iki haftada bir tanrılara sunulan kaliteli yiyeceklerden yemelerine izin verildiğini biliyoruz. Ayrıca yerel elitler de ziyafet günlerinden kalanları yerdi, yani insanların tapınaklara hediyeler yağdırdığı günlerden kalanları. Muhtemelen *khñum* da bu günlerden kalan fazladan pirinci alabiliyordu. Çalışmadıkları haftalarda evlerinde aileleriyle birlikte vakit geçiriyor olmalılardı. Angkor'da bu kısmen kolay bir şeydi çünkü duvarlarla çevrili tapınakların hemen yanında yerleşim yerleri bulunurdu.

Bunu da toprağa kazılmış kanıtlardan biliyoruz. Evans'ın lidar taramaları evlerin etrafında bulunan topraktan hendeklerin, tapınakların hemen yanında yer aldığını göstermektedir. Daha fazlasını öğrenmek isteyen Alison Carter, Angkor Wat'ın duvarları içindeki bu hendekleri 2015'te kazmıştır. Tuğla bir ocağın ve yemek yapmak için kullanılan seramik aletlerin kalıntılarını bulmuştur.[20] Kimyasal analizler sonucunda bu kapların içinde greyfurt meyvesinin kalıntıları, zencefile benzeyen bir bitkinin tohumları ve pirinç bulunmuştur. Arkeologların "zeminin gerçekleri" dediği şey de budur ve bu durum tapınakların ticaretle, çiftçilikle, kumaş üreticiliğiyle ve diğer domestik işlerle uğraşan insanların bulunduğu mahallelerin tam ortasına yapıldığını da doğrular. Buralarda yaşayan insanlar vergilerini işçilikle, en azından vakitlerinin bir kısmını vererek yaparlardı. Fakat bu insanlar bir yandan da laik toplumların üyeleriydi. Bu tapınak mahallelerindeki kadınlar, krallarıyla ilgili Sanskritçe şiirler yazan keşişlerin hemen yanında çiftçilik yapardı.

Bu mahalleler tapınak duvarları dışında yer alan diğer yerleşim yerleri gibi olmayabilirdi ama yine de bize Kanso ve Kamvit gibi iki haftada bir çeşitli görevler verilen bölge halkının günlük yaşamına dair bir fikir vermektedir. Stark'ın da belirttiği gibi, imparatorluğu yücelten şey bu yerlerdi ama aynı zamanda imparatorluğun güvenlik açığı da bu yerlerdi. Zira insanları hizada tutmak, suyu hizada tutup bir baraya depolamaktan çok daha zordu.

Lustig'in yazıt verilerinden ortaya çıkan başka bir güçlü sinyal daha vardı, ancak buna sinyal eksikliği demek daha doğru olabilir. Eski Kmer ekonomik kayıtlarının hiçbirinde paradan söz edilmez. Öte yandan yazıtlar bize çok değerli şeylerin satıldığı bilgisini de verir. Bu takasların kabaca yüzde 75'i araziler, yüzde 18'i *khñum*, yüzde 7'si de arazilere sınır çekmek gibi (Angkorluların bahsi geçen araziye sahip olduklarını gösterme şekliydi) hizmetleri vermeyi kapsıyordu. Kalan birkaçı da ta-

pınağa ait eşyalardı.[21] Bunun sebebi Angkorluların para denen şeyin ne olduğunu bilmemeleri değildi. Diğer kraliyetlerle madeni parayla ticaret yaparlardı, kendi paralarını üretmek için yeterince madene sahiplerdi. Erken dönem Kmer kültüründe para kullanıldığına dair kanıtlar da mevcuttur. Lustig, Angkor döneminden önceki bazı yazıtlarda[22] köle kadınlar ve pirinç tarlalarının değerlerini bir çeşit gümüş parayla ölçtüklerini bulmuştur. Ayrıca Kmer'de çok gelişmiş bir matematik (çığır açan sıfır konsepti de dahil), sofistike bir derinlik ölçüsü, faiz oranları ve takas hesabı da vardı.

Ancak II. Jayavarman Angkor'u kurduktan sonra, gümüş veya başka herhangi bir değişim birimiyle değeri belirtilen malları veya insanları asla görmüyoruz. O halde Angkor parasının karşılığı neydi? Bazı tarihçiler, belki de para yerine kullanılması kararlaştırılmış olan bir dizi kıymetli eşya olabileceğini söyler.[23] 12. yüzyılın başlarındaki birtakım alışverişlerde bir parça toprağın, "2 altın yüzük, 1 gümüş kâse, çeşitli miktardaki gümüşler..." karşılığında satıldığını görürüz. Ya da "1 araç, 2 su vazosu, 5 tabak, 3 kap, 1 mumluk, 20 arşın kaliteli kumaş, 2 hızlı öküz, 10 arşın uzunluğunda 2 boy yeni dokunmuş kumaş, 3 keçi" karşılığında. Mesela bir *khñum* ile dört çocuğu "60 parça giysi" karşılığında satılmıştır. Bu tip değer ölçümlerinin insan, hayvan, metal ve çok şık ev aletlerinin karışımından oluştuğunu görürüz. Belki de her alışveriş kendi içinde özel birtakım standart lüks eşyalarla yapıldığı için paraya ihtiyaç duyulmamıştır. Bunun anlamı, elitlerin zenginliklerinin toprak ve toprağı çalıştırmak için gerekli olan eşyalarla (insanlar da dahil) ölçüldüğüdür. *Khñum* sınıfındaki maddi işlemler her gün farklı olurdu. Zhou 13. yüzyılın sonlarında Angkor'u ziyaret ettiğinde, şehir sokaklarında yiyecekten yerlere yaydıkları battaniyelere kadar pek çok eşyayı satan kadınların dizili olduğunu yazmıştır. Çin ve diğer yerlerden gelen müşteriler madeni para kullanırken pirinç, tahıl ve kumaş da para gibi kullanılırdı. Görünüşe bakı-

lırsa pahalı olmayan eşyalar para yerine geçmiyordu, özellikle de bu tip resmî pazar alanı olmayan bölgelerde. Elbette zengin Angkor'ların para kullanmış olma ihtimalleri de bulunmaktadır ve yazıtları yazan kişiler belki de parasal değerin zaten çok bariz olduğunu düşünerek kayıt altına alma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Zhou'nun gözlemlerinden yola çıkarak aklımıza gelen başka bir olasılık da Angkor pazarlarındaki tüm ticaretin kadınlar tarafından yapıldığı, yani parayla uğraşmanın kadının görevlerinden biri olduğu ve bu yüzden de not edilmeye değer bulunmadığı şeklindedir.

Tapınak yazıtlarıyla Zhou'nun gözlemlerini bir araya topladığımızda Angkor devletiyle ilgili derin bir şey ortaya çıkar, o da ekonomik işlemlerde merkezi bir kontrol sisteminin bulunmadığıdır. Yerel krallıklar arazileri ve tapınaklardaki *khñum* için kendileri değer biçiyor ve sıradan insanlar takas ve yabancı paralarla işlerini hallediyordu. Bizim gibi paraya değer veren toplumlar için bu sistem çok dağınık görünebilir ama arazi ve işgücünün bir insanın sahip olabileceği en kıymetli şeyler olduğu bir medeniyet için mantıklıdır. Angkor liderlerinin altın ve gümüşlerini sevdikleri kesindir, muhtemelen yabancılarla değerli metaller karşılığında alışveriş ediyorlardı ama para düşkünü değillerdi. Onlar arazileri dönüştürebilecek vergi yükümlülerine düşkündü. Çoğu Angkor kralı *tai Kamvrk* ve *tai Thkon* gibi bedava işgücü sayesinde zengin olmuştur.

Taşın kırılganlığı

Suryavarman'ın işgücünün Batı Baray'da çığır açmasından yaklaşık 200 yıl sonra Kral II. Suryavarman tahta geçti. İsmi gibi bulunduğu pozisyonu miras almamış, aksine kanlı bir savaşı kazanarak başarılı olmuştu. Şimdi Tayland olan uzak bir krallıktan gelen bir prens, Angkor yaşamını benimsedi ve arkasında

şehrin en ünlü anıtlarından birini bıraktı: iki büyük barajın güneyinde yer alan dağlık bir tapınak yerleşkesi olan Angkor Wat. II. Suryavarman yayılmacı bir kral değildi, ulu bir savaşçı da sayılmazdı ama Angkor'u imparatorluğun diğer kısımları ve ötesindeki bölgelerle birleştiren yol ve kanalları tamir etmek gibi güzel bir iş yapmasıyla anılmaktadır. Bu sırada Angkor Wat'ın dramatik rölyeflerine kendisinin resmedildiği güzel çizimler de koydurmuştur. O, kendisini sanatla gösteren ilk Angkor kralıdır. Yumuşak halılarla kaplı sarayında, birkaç uşağın başının üzerinde yelpaze sallarken çizildiği resmini unutmak çok zordur.

II. Suryavarman'ın kendisini böyle görkemli bir şekilde göstermesi eğlencelidir ama ben ondan ziyade, krala yelpaze tutan uşaklar hakkında daha fazla şey bilmek istiyorum. O yüzden sessiz bir sabah, Angkor Wat'ın yapıldığı yerde Damian Evans'la birlikte vakit geçirdim. Beng Mealea'daki duvarlarla çevrili kompleks, Angkor'un yaklaşık 50 kilometre kuzeydoğusunda yer alıyordu. Bu da II. Suryavarman'ın pek çok yapı projesinden biriydi. Günümüzde çok az ziyaret edilmektedir ve galerileri, kütüphaneleri ve bütün tapınaktan akarak merkezini dengeleyen ve parlak bir su zemini oluşturan kanalları yeni yeni restore edilmeye başlanmıştır. Uzun yıllar önce kendisinin iki katı büyüklüğündeki bir baraydan akan sularla doluyordu. Fakat bugün rezervuar ve Beng Mealea etrafındaki hendek bir zamanlar duvarlarını oluşturan devasa taşlarla doludur. Saraya giriş oldukça zordu, Evans da beni batıdaki yan kapıdan soktu. Ormanda mayınlar olduğu uyarısını aldığımız için çok dikkatli ilerlemek zorunda kaldık.

Çevremizi saran arazi sık kazılmış hendekler sebebiyle inişli çıkışlıydı. "Burada doğal olmayan bir topografya olduğunu görüyorsun," diye belirtti Evans ve bir kez daha antropojenik jeomorfoloji kavramına ya da insanların karaya şekil verme kavramına gönderme yaptı. Bir zamanlar Beng Mealea'yı çevreleyen sıradan insanların ahşap evlerinin kalıntılarını görebiliyorduk.

Kompleksin yıkılmış duvarlarına vardığımızda Evans durdu. "Şu an tapınak evleriyle çevrili yoğun bir şehir merkezinin ortasındayız," dedi. Etrafımızı saran kocaman ağaçların kaybolduğunu ve yerlerine dört ayak üzerine kurulmuş düzenli ahşap evlerin sıralandığını, yükseltilmiş zeminlerinde yanan ocaklardan dumanlar tüttüğünü hayal ettim. Çocuklar bağırıyor, çiftlik hayvanları gürültü yapıyordu.

Sonra ahşap merdivenleri çıkıp tapınağın içine doğru açılan ve yıkılmakta olan yosunla kaplı koridorlardan geçtik. Kemerli tavan, pencerelerinde panjur gibi görünen taş korkulukları olan galerinin üzerini kaplıyordu. Her bir taş korkuluk komplekse dalgalı gölgeler yansıtmaktaydı. Kompleksin merkezindeki taş zeminler kolonların üzerinde duruyordu, böylece su altlarından akabilirdi.

Evans'la birlikte kapılardan taşan kayaların arasından geçerken ayaklarımızın altındaki ahşap merdivenler gıcırdıyordu. Dış duvarlardan birinin en tepesine ulaştığımızda, bir zamanlar Beng Mealea'nın dışındaki hendeklerden biri olan derin, taş bir kanaldan aşağıya baktım. Bugün içinde fil büyüklüğünde kayalar var, zaman suyollarını kurutmuş ve ona kendi istediği şekli vermiş gibi. Sabahın erken saatleriydi ve kalıntıların arasından gökyüzüne uzanan ağaçların altında hava serindi. Sadece kuşların ve böceklerin şarkılarını duyuyorduk. Evans bileşkenin lidar haritasını açarken ben de zihnimde tüm bu kalıntıları yeniden inşa ettim. Binlerce *khñum* hıza yanımızdan geçiyor ve dört yönlü bu uzun ve büyük bölgeye girip çıkıyorlardı. Bu hendeğin ötesindeki mahalle çiftlikleri ile Beng Mealea'nın birçok geçidinin ortasında tembel tembel oturan seçkinler arasında mekik dokuyorlardı. Tapınak bakımı, çiftliklerle ilgilenme ve iki haftada bir yapılan ritüellerin önemli bir parçası olan kokulu çiçek bahçelerini budama gibi olağan görevleri yerine getiriyorlardı. Fakat bu bölgenin yoğun nüfusa sahip olmasının sebebi sıradan bir yerleşke olmamasıydı.

Beng Mealea, II. Suryavarman'ın özellikle ilgilendiği bir konuda uzmanlaşmıştı. İki büyük yolun ve birkaç suyolunun tam ortasına kasten konumlandırılmıştı. Yollardan bir tanesi kumtaşlarının merkezi olan kuzeydeki Kulen Dağları'na, diğeri de batıda yer alan Kompong Svay'deki demir işleme merkezi Preah Khan tapınağı kompleksine bağlanıyordu.[24] Hem Beng Mealea hem de Angkor Wat şu an çevremde sanki az evvel dağdan inmiş gibi duran yığınlarca Kulen kumtaşından inşa edilmişti. Beng Mealea'da *khñum* bu taşı nakletmek, almak ve bazen eşya işlemek için çalışırdı. Kumtaşı kanallardan komplekse geldiğinde onları bloklar halinde keser ve kendi tapınak komplekslerinde kullanmak için saklar ya da doğrudan Angkor'a gönderirlerdi. Preah Khan'dan demir geldiğinde onları Kmer İmparatorluğu'nun yapay suyollarında kullanılması için mavnalarla Angkor'a gönderirlerdi. Aynı şeyi pirinç ve diğer ürünler için de yapıyorlardı. Bu şehirlerden birinin çocuğu olan II. Suryavarman, Beng Mealea'nın imparatorluğu için kilit bir rol oynadığının farkındaydı.

Bazı araştırmacılar Beng Mealea'nın, Angkor Wat'ın beta versiyonu olduğuna inanır. Burası mühendislerin yeni tip kemerli yolları ve yüksek duvarları deneyimlediği yerdir ki örneklerini Angkor Wat'ta görürüz. Ayrıca kentleşme dizininde de benzeşmeler bulunmaktadır. Evans bana lidar haritalarından Beng Mealea'nın çevresini saran simetrik şehir bloklarının, Angkor'dakilere ne kadar çok benzediğini gösterdi. Gerçi buradaki mahallelerde çok çeşitli şekiller bulunmaktadır. Yine de buraya gelen Angkorluların kendilerini evlerindeymiş gibi hissettiklerine hiç şüphe yoktur zira buradaki sıra sıra evler de birbirlerinden balık yetiştirilen havuzlarla ayrılıyordu. Lidar sayesinde Beng Maelea'nın asıl işinin ne olduğunu da keşfetmiş olduk. Kulen Dağları'ndaki kumtaşları tekniği ortaya çıktıktan sonra araştırmacılar için kanal rotalarını birleştirmek ve Angkor Wat ile Beng Mealea'nın yapımında kullanılan onca taşın nereden

geldiğini bulmak daha kolay oldu.

Yine de hâlâ bilmediğimiz çok şey var. Lidar araştırmaları şimdiye dek hiç kimsenin açıklayamadığı iki görülmeyen eski yapıyı ortaya çıkarmıştır. İlki "halkalar", "spiraller" ve "jeoglifler" olarak adlandırılan karmaşık, dikdörtgen labirent dizinidir. Angkor Wat'ın dışında yer alan bu izlere ilk kez 2012'de rastlanmış ama 2015'te Beng Mealea ve Preah Khan dışında da benzer halkalar olduğu görülmüştür. İlk bakışta su çalışması gibi görünseler de Evans ve meslektaşları çok sığ ve şehrin genel su işlerinden ayrılmış olduğu için bu fikri kabul etmemişlerdir. Şu anki geçerli olan hipotez bu doğrusal halkaların, tapınak ritüellerinde kullanılan çiçekli bitkileri yetiştirdikleri özel bahçeler için yapıldığı yönündedir. Su dolu kanallarda nilüfer çiçekleri olabilirdi zira Evans ve meslektaşları bu bölgelerde, "sandal ağacı gibi aromatik bitkilerin" yetiştiğini yazmışlardır.[25] Angkor'un en büyük rezervuar ve kanalların yanında bulunan hendek tarlaları da çok gizemlidir. Carter ve meslektaşları tarafından kazıları yapılan ev kanallarının aksine bu hendekler seramik ya da besin kalıntılarıyla dolu değildir. Bunlar belli ki yükseltmiş bir ya da birkaç yapının temelleri olan hendeklerdir. Bulundukları yerler bize onların şehrin su işleriyle bağlantılı olduğu fikrini verir ama elbette korelasyonla nedensellik birbirine eşit değildir. Halka ve hendek tarlaları antik Kimer'in şehirlerini nasıl inşa ettikleriyle ilgili bize hâlâ çok fazla şey anlamadığımızı hatırlatmaktadır.

II. Suryavarman ve selefleri kumtaşını kesen, demiri eriten, pirinci toplayan ve başkente geri gönderen işçiler ve *khñum* olmadan hiçbir şeydi. Angkor Wat'ı ziyaret ettiğimde evrenin merkezi olan ve yaratılışın parlak suları üzerinde dikilen efsanevi Meru Dağı olarak da bilinen tapınağın süslü kulelerini görmek zordu. Onun yerine ardı ardına gördüğüm şey binlerce bedava işçinin atölyelerde yarattığı yığınlarca taştı. Kalabalık turist grubuyla birlikte solgun duvarlarının içine girdim ve şeh-

ri saran bir koku salan tütsü eşliğinde antik bir tapınak yerleşkesinde altın kıyafetiyle oturmuş olan Buda'yı görmek için para ödedim. Bugünün Tayland'ında Çam'la savaşa giden II. Suryavarman'ın ünlü rölyeflerine bakarken genelde onun çöpünü taşıyan adamların cesetlerine baktım. Angkor'un *khñum*'u daha çok altyapı inşa ettikçe, krallarının onları koruma sorumluluğu da artıyordu. Stark'ın da belirttiği gibi, patronaj ve borç sistemi her an çökmenin eşiğindeydi.

BÖLÜM 9

Emperyalizmin Kalıntıları

Angkor o kadar sık ve o kadar süre boyunca terk edilmişti ki bu kayıp, şehrin kimliğiyle iç içe geçmişti. Ancak "kayıp şehir" itibarının en azından bir kısmını, 1860'ta Angkor Wat'ı ziyaretiyle ilgili ünlü bir hikâye yazan Fransız kaşif Henri Mouhot'ya bağlayabiliriz. Ölümünden sonra yayımlanan seyahatnameleri Fransa'da Kamboçya kültürünü bir anda parlatmış ve herkesi büyülemişti ama bu spesifik tarzda bir büyülenmeydi. Mouhot'nun bölgeyi ziyaretinden kısa bir süre sonra Fransızlar, Kamboçya'ya hamilik iddiasında bulundu. Mouhot, Kamboçyalıların kendi hazinelerine sahip çıkmadıkları yönünde yazılar yazdıktan sonra,[1] cesur bir Fransız doğa bilimcinin Fransa'nın yeni kazandığı kolonideki "zenginlikleri" nasıl da keşfettiğini anlatan hikâyeler ortaya çıktı. Hatta Mouhot Kamboçyalıların böylesine medeni bir şehri inşa edemeyecek kadar vahşi olduklarını, dolayısıyla bu kentin antik Mısırlılar veya Yunanlar tarafından inşa edilmiş olması gerektiğini söyledi. Angkor'u araştırmaları için sadece Avrupalı bilim insanlarına güvenilebilirdi çünkü Kamboçyalılar zaten bu antik şehri ormanda çürümeye bırakmışlardı. Bu beyaz adamın yapması gereken bir arkeoloji çalışmasıydı.

Sonraki yüzyıl boyunca batıda, Angkor'la ilgili hep bu tarz şeyler konuşuldu. Bu düşünce şekli sadece yanlış olmakla kal-

mıyor, ayrıca Angkor'un yoğun bir başkentten Budist keşişlerle dolmuş bir çeşit hac bölgesine dönüştüğüyle ilgili tüm tarihini de siliyordu. Kraliyet ailesi 15. yüzyılın başlarında şehri terk etse de buranın asla boş kalmadığını anlamak çok önemlidir.[2] 16. yüzyılda güya şehir "kayıp" hale geldiğinde, Kamboçya kralı Ang Chan, Angkor Wat'taki bazı rölyeflerin tamamlanması emrini vermiştir. Birkaç yıl sonra Portekizli bir rahip olan Antonio Da Magdalena kabaca Mouhot'dan 300 yıl kadar önce, şehri ziyaret eden ilk Avrupalı olarak burayı tıpkı onun gibi tarif etmiştir. 17. yüzyılda Japon bir seyyah Angkor Wat'ın haritasını çıkarmış ve 18. yüzyılda Kamboçya'nın ileri gelenlerinden biri Angkor Wat'ın topraklarına ailesi adına bir Budist türbesi inşa etmiştir. Tüm bu kanıtlar bize dünyanın dört bir yanındaki insanların Angkor'u bildiklerini ve buranın insanı heyecanlandıran bir hac seyahati bölgesi olduğunu kanıtlamaktadır. 19. yüzyılda Fransız sömürgeciler geldiğinde bölgede yaşayan keşiş topluluğunu temizlemek zorunda kalmışlardır. Mouhot'nun bu açıklamaları da tıpkı Suryavarman'ın eski Angkor'u Batı Baray'ın altına süpürmesi gibi cüretkâr ve uzun süreli bir revizyonist tarih eylemiydi.

Mouhot'dan ilham alan ve Güneydoğu Asya medeniyetlerine yönelen bu Fransız çılgınlığı 1878'de zirve yaptı. O sene Paris Dünya Fuarı'nda, Fransız akademisyenlerin Angkor ve diğer Kmer İmparatorluğu şehirlerinden getirdikleri antik Kmer sanatı sergilendi. 1900'de bir grup Fransız araştırmacı Hanoi'de École française d'Extrême-Orient'ı kurarak kendilerine kalıcı bir yuva yapmış oldular. Derken 1907'de EFEO Angkor'daki arkeoloji çalışmalarının başına geçti. Bu rollerini günümüzde de devam ettirmektedirler. 20. yüzyılın başlarında bu akademik güven toplumda Angkor'u Fransızların keşfettiği ve şehir hakkında en çok bilgiye onların sahip olduğu şeklinde bir fikir yarattı. Ayrıca Fransız akademisyenleri, Angkor Wat'ın Avrupa tarzı duvarlarla çevrili bir şehir olduğu ve Kmer halkının kendi kültürel

geleneklerine sahip çıkamadıkları yanılgısına sürükledi.

1907'den beri çok şey değişti. Damian Evans, lidar haritalama projesiyle Avrupalı akademisyenlerin Angkor'un yazıtlarda iddia edildiği kadar geniş olmadığı fikriyle çatıştığında, EFEO'ya bağlıydı. Bu sırada pek çok modern akademisyen Angkor'un kayıp şehir olduğu ve onu sömürgeci bir toplumun "bulduğu" ve dünya fuarında bu sebeple sergileme hakkına sahip oldukları tezini çürütmüştü.

Her zaman olduğu gibi gerçekler efsanelerden çok daha tuhaf ve karmaşıktır.

İlk sel

Angkor'un ayak izlerinde şehirde neyin ters gittiğine dair dramatik işaretler bulunur. Hem lidar haritaları hem de kazılar yüzyıllar içinde şehrin kanallarının, setlerinin, hendek ve rezervuarlarının çılgın bir şekilde onarılıp gittikçe karmaşık bir hale geldiğini göstermektedir. Batı Baray'a gittiğimiz zaman Evans'ın da belirttiği gibi bu onarımlardan bazıları gerekliydi çünkü kral ve selefleri şehrin, evrenin ideal ölçütlerine göre düzenlenmesi gerektiğine inanıyordu. Fakat bu onarımların bazıları iklim dengesizliği ve zaman içinde binlerce kişi tarafından kullanılmış olmalarının getirdiği yıpranmalar nedeniyle de gerçekleşmişti. Yine de 14. yüzyılda Angkor'da yaşanan yıkıcı sel felaketlerine rağmen, sakinleri şehirlerinin bir daha asla tam olarak iyileşemeyeceğini öngörememiş olabilirler. Bunun sebebi Angkor sakinlerinin çok daha büyük felaketleri geçirmiş ve bunların hepsinden eskisine oranla çok daha büyük bir imparatorlukla çıkmış olmalarıdır.

928'de Yasovarman'ın başkenti Angkor'a taşımasından bir süre sonra, IV. Jayavarman isimli bir kral tahta geçti. Tam olarak anlamadığımız sebeplerden ötürü bütün meclisi yerinden

söküp başkenti bu kez kuzeybatıdaki kalabalık bir şehir olan Koh Ker'e taşıdı. Kral burada *khñum*'a devasa kumtaşlarından saraylar ve halk için işyerleri yapmasını emretti. Tabii ki tacını kutlamak için hiç kimsenin o âna dek görmediği büyük bir baray da inşa etmeliydi. İşçiler Rongea Nehri vadisine birkaç büyük nehri bloke eden 7 kilometrelik bir set yaptılar ve büyük bir denize benzeyen bir alan yarattılar. IV. Jayavarman'ın işçileri, setin güneyine mükemmel şekilde uzanan ve krallığın en yüksek tapınağı olan Prasat Thom'u kurdular. Çok etkileyici bir piramit şeklindeki bu tapınağın basamakları yapıyı katmanlı bir eğime sahipmiş gibi gösteren bir illüzyon yaratıyordu. Prasat Thom'un en tepesinde bronz ya da ahşaptan yapılmış ve uzun zaman önce kaybolmuş olan devasa bir linga duruyordu. Şu an geride sadece piramit kalmıştır. Her basamağından yeşilliklerin fırladığı bu yapı, bir nehir vadisinin yanında bin yıldan daha uzun bir süre önce nehrin taşarak seti birkaç yıl arayla iki kez yerle bir ettiği ve sonra tamamen yıktığı tuğlalarla donanmış arazide yer almaktadır.

Belli ki IV. Jayavarman, şehrine giren seyyahlar için spesifik bir deneyim yaratmak istemiştir. Koh Ker bugünkü Laos'ta, Angkor ve Wat Phu arasındaki büyük yoldu. Set sadece suyu tutması için yapılmamıştı, ayrıca Angkor yolunu doğrudan Koh Ker tapınak bölgesinin kalbine bağlayan nefes kesici bir mesire yeriydi. Baraydan başkente seyahat eden insanların karşısına doğrudan Prasat Thom'un tepesindeki dev linga çıkıyordu. Bu doğurganlık, kutsallık ve güç sembolü[3] 7 kilometrelik yürüyüş yolu boyunca her açıdan görülebiliyordu. IV. Jayavarman'ın niyetinin sadece siyasi değil, aktif üstünlüğünü de göstermek olduğunu söylemeye gerek yok. Setinin var olan yollara bağlanmasını ve tapınaklarıyla eşleşecek şekilde uzamasını istemişti. Tıpkı Batı Baray gibi, bu yapı da mühendislikten ziyade su yönetiminin bir göstergesiydi.

Peki, IV. Jayavarman Angkor'u genişletmek yerine neden

başka bir şehir inşa etmekle bu kadar uğraşmıştı? Fransız arkeolog George Coedès'in teorisine göre kral tahtı gasp ederek ele geçirmişti ve Angkor'u umursamıyordu. Fakat Phnom Penh Royal Üniversitesi tarihçilerinden Duong Keo bir zamanların bu popüler fikrinin, batılı akademisyenlerin Güneydoğu Asya medeniyetlerindeki başarıyı yanlış anladıkları gibi, hatalı da olduğunu iddia eder. Kralın ölümünden sonra tahta oğulları ya da erkek kardeşlerinden birinin geçmesinin "uygun" düzen olduğu beklentisine sahip tarihçiler Angkor'daki hükümranlığın bu kuralları içermediğini unutmuş olmalılardı.[4] Orada krallar başarı savaşlarını kazanarak yönetimi ele geçirirdi. Böylece Duong da daha gerçekçi bir olasılığı ortaya atarak IV. Jayavarman'ın Koh Ker'li olduğunu ve orada çoktan süslü bir saray inşa ettiğini öne sürdü. Neden taşınacaktı ki? Bu öneri bölgede yakın zamanda gerçekleştirilen çevresel çalışmalara da uymaktadır. Bu çalışmalar insanların yüzyıllar öncesinden beri bölgeyi Kmer İmparatorluğu'nun başkenti olmadan önce de sonra da çiftçilik için yakarak temizlediklerini gösterir.[5]IV. Jayavarman'ın Angkor'un yerlisi olmadığını varsayarak, onun da tıpkı diğer uzak bölgelerden gelip tahta çıkan I. ve II. Suryavarman gibi yayılımcı bir kral olduğunu söyleyebiliriz. Bu dışarıdan gelen krallar genelde uzak bölgelerle olan şahsi bağlantılarından ötürü onları birleştirmek konusunda başarılıydı. Koh Ker'de de benzeri bir ittifak oluşumunu görebiliyoruz. Fakat buradaki ittifaklar çok daha farklı. Koh Ker'de "bitmez tükenmez köle isimlerinden oluşan listeler"den bulduk ve binlerce isim vardı. Yazıt uzmanı Eileen Lustig bu listelerde IV. Jayavarman sempatisinin yattığına inanır. O dönem bölgede büyük bir huzursuzluk ve çatışma hâkimdi ve Kmer İmparatorluğu dramatik şekilde küçülüyordu. Aspara National Authority araştırmacılarından Kunthea Chhom,[6] Koh Ker listelerindeki isimlerin *khñum* için kullanılan geniş çaplı unvanlar da dahil olmak üzere, şehirdeki zengin sosyal yapılaşmayı ortaya koyduğunu söyler.

Lustig, IV. Jayavarman'ın muhtemelen *si* diye adlandırılan ve Koh Kehr yazıtlarında sıradan halkın en iyisi anlamına gelen *gho* unvanıyla nitelendirilen sınıfla ittifak kurduğuna inanır. IV. Jayavarman, müttefiki olarak kendisine hizmet etsinler diye işçi sınıfının bazı gruplarını yükseltmiş olabilir. Bu açıdan bakınca listedeki isimler insanın gözüne bir anda "sonsuzmuş" gibi gelmiyor, aksine işçi sınıfı arasındaki hiyerarşiyi anlamanın bir yolu gibi gözüküyor. Kralın *si* ile kurduğu ittifak, tıpkı Roma İmparatorluğu'nun erken dönemindeki *liberti*'nin değişen rolü gibi, Kmer sosyal hiyerarşisinde büyük bir değişim yaratmış olabilir. Lustig şöyle yazar:

> Angkor'dan Koh Ker'e taşınma sebebi, belki de IV. Jayavarman'ın kendisine karşıt olan grubu zayıflatıp kendi gücünü *si* ile ittifak kurarak artırmak için kullandığı bir strateji olarak düşünülürse daha kolay anlaşılabilir. Koh Kehr'den Angkor'a geri dönüşün sonrasında sosyopolitik güç yapısındaki değişim, pek çok devlet görevlisinin ve *gho* işçi sınıfının hızla artan etkisinden net şekilde görülebilir.[7]

Aristokrat komşuları kendi aralarında mücadele ederken IV. Jayavarman, Koh Ker'deki sıradan insanlarla birlikte yaşamıştır. Bir sonraki hamlesi kendine ait yeni bir şehir kurup gücünü artırmak için belki de yine kendine ait bir *khñum* grubu olan *si* ile ittifak kurmaktı. Kralın hükümranlığı sona erip de başkent yeniden Angkor'a taşınınca, *gho* isimli yeni bir *khñum* grubunun gücü artarak ortaya çıktı. Köle isimlerine büyük bir dikkatle bakmak Lustig'in, elitlerin farklı işçi gruplarıyla nasıl ittifak kurduklarını fark etmesini sağladı. Yine de Koh Ker'in görkemli günleri kısa sürdü. İmparatorluğun en büyük barayına ne olduğunu öğrenmek için bir grup arkeolog ve mühendis günümüzün baraj yapısı bilgilerini kullanarak şehrin kuzeyindeki set sınırında ne terslik yaşandığını ortaya çıkarmaya çalıştılar. Her ne kadar sayısız problemle karşılaşsalar da asıl sorunun mühendislerin yeterli bir toprak yol inşa etmemesi olduğu anlaşıl-

dı. Sert bir muson mevsiminde sular beklendiğinden daha hızlı ve yüksek akar. Sonuç olarak sular sadece seti aşmakla kalmamış, duvarın hasarlı taş yapısı hızlı akıntılar yüzünden aşınarak parçalanmıştı.[8] Olayın ardından insanların yıkılan toprak yolu doldurmaya çalıştığına dair kanıtlar mevcuttur, duvarı birkaç yüz metre daha yükseltmişlerdir ama onarımlar asla tamamlanamamıştır. Birkaç yıl içinde sular seti tekrar aşmıştı. Şehrin bir kısmı tamamen sular altında kalmış ve bunun üzerine belli kral, mega barayından vazgeçmişti. 944'te başkent Angkor'a geri döndü. Başkent Angkor'a bir yolla bağlı olan ama küçülen Koh Ker'de yüzyıllar boyunca çok az sayıda insan yaşayıp çiftçilik yapmaya devam etti.

Koh Ker'in hikâyesi, bize Angkor'un başına gelenleri gösteren küçük bir örnektir. Dışarıdan gelen siyasi sorunlar, içerideki yıkılan yapıyla uğraşmak derken şehir kalabalık bir merkezden, birkaç çiftliğin olduğu bir köye dönüştü. Yine de Angkor'un tamamen Koh Ker olması için birkaç yüzyıllık bir genişleme gerekmişti. Bu süre içerisinde Suryavarman'ın işçileri imparatorluğun ticari rotalarını ve bürokrasiyi inşa ederken II. Suryavarman da altyapısını geliştirmiştir.

Derken 1181'de Angkor en derin şehirleşmesini yaşadı. VII. Jayavarman isimli yeni bir kral ortaya çıktı ki bugün bile kendisinden hâlâ "yüce kral" diye bahsedilir. İşçileri binlerce yol, hastane ve okul inşa etti. İsmi Angkor tarihinde o kadar çok anılır oldu ki arkeologlar ona J7 diye bir lakap taktı. Kendisi Angkor'un en başarılı yayılmacı kralıydı. Ayrıca yıllarını şu an Vietnam olan Çam halkının yanında sürgünde geçirmiş ve Kmer-Çam savaşı esnasında Angkor'a geri dönmüştü. Çam güçleriyle ittifak yaparak çalışmış ve barışı sağlayıp Çam'in Angkor'u fethini durdurmuştu. Sonra da tahta geçti. J7 tapınak işçilerinden kendisini barışa adadığı hakkında yazıtlar oluşturmalarını istedi fakat Çam sınırlarının büyük bir kısmını da zorla fethetti. Çelişkilerle dolu biriydi ama Kmer İmparatorluğu'nu yeniden

inşa etti ve bugün arkeologların inceledikleri şehir kalıntıları onun şehir planlarının kalıntılarıdır. Rejimi sona erdikten sonra Angkor'un dönüşümünün son safhasına girmiş oluruz.

Binlerce yüzün kralı

Pipal Heng'in Angkor arkeolojisine duyduğu hayranlık Kamboçya'da büyürken başladı. Bana 1990'ların başında daha küçük bir çocuk olduğu günlerde, Kral J7'nin ünlü Bayon tapınaklarının bulunduğu Angkor Thom'da çok az turist olduğunu anlattı. "11 yaşımdayken ailem yakınlardaki bir tapınağa gitti. Ritüelleri yaparlarken ben de tapınağın tepesine çıktım. Merkezî kuleye ulaştığımda kayboldum. Çok korktum. Ortalıkta hiç kimse yoktu ve etrafım kocaman yüzlerle çevriliydi." Ne demek istediğini hemen anladım. Yaklaşık otuz yıl sonra gittiğimde Bayon turistlerle doluydu ama mekânın insanı büyüleyen bir rahatsız ediciliği vardı. VII. Jayavarman'ın pek çok mimari başarısından biri de Bayon'un duvarlarının olmamasıdır. Her yere yayılan galeri kalın sütunların üzerinde durur. Her biri farklı yükseklikte olan bu sütunların tepeleri çiçek tomurcuğu şeklindedir. Uzaktan bakınca insana bir orman hattı gibi görünür. J7'nin döneminde burası beyaz ve altın sarısı renklerine boyanmıştı ve yüzlerce keşiş, zanaatkâr, uşak ve kralın kompleksindeki aile üyelerinin yaşadığı süslü bir mahallenin ortasında açık renkli bir nilüfer çiçeği gibi parlardı. Bugün yosunlarla kaplı kumtaşları[9] yaşlı ağaç kütükleri gibi gri-kahve bir renktedir. Bir zamanlar yerli halkla hacıların dolaştığı bahçe ve havuzları şu an vahşi ağaçlar kaplamaktadır. Ama üst kattaki terasa çıkarak huşu ve korkuyu deneyimleyebilirsiniz. Bunun sebebi yüzlerdir.

J7 tahta geçtiğinde, Suryavarman'dan sonra Kmer İmparatorluğu'nun ikinci Budist kralı oldu. Aralarında kilit bir fark vardı. Suryavarman, halkı arasındaki Hinduizm inancına müsa-

ade ediyordu. J7 ise Budizm'i resmî din yaptı.[10] Yazıtlarda J7'nin kendisini Buda'nın reenkarnasyonu olarak tanımladığı yazar ki bu da 902'de II. Jayavarman'ın kendisini Hindu kral tanrısı ilan etmesine benzer. Saltanatı döneminde J7, meclisindeki heykeltıraş ve mühendislere kraliyeti Budalarla doldurmasını emretmişti. Günümüz akademisyenleri Budaların yüzlerinin kralın yüzü örnek alınarak yapıldığına inanmaktadır. Bunu yaparken J7'nin niyeti daha çok siyasi ve dinî açıdan gücünü gösteren bir bodhisattva olduğu mesajını vermekti. Bayon'u dolduran bu iki yüzden fazla yüz yetişkin bir insanın uzunluğu kadardı.

Sütun ardına sütun, her biri ana yöne bakan ve keyifli bir dinlenme duygusu yansıtan J7'nin dört yüzünden inşa edilmiştir. Onları uzaktan ilk gördüğümde bana huzur verdiler. Fakat merkezî kuleye çıkarken sürekli o yüzle karşılaşmak bana kendimi gözetleniyormuşum gibi hissettirdi. Sanki J7, Kmer halkına onları sürekli izlediğini söylemek istiyordu. En tepeye vardığımda her yüzeyin bir yüz gibi olduğunu hissettim. J7, bodhisattvayla değil, bizzat şehrin altyapısıyla birleşmişti.

Eğer Miriam Stark insanların gösterişi yüzünden Angkor'a geldiğini söylemekte haklıysa, herhalde en çok görmek istedikleri yerin Bayon olduğunu varsayabiliriz. Yüzyıllar içinde milyonlarca insana mesajını yaymıştır. Fakat bu mesaj sadece kralın her yeri kaplayan yüzleriyle verilmemiştir. Ayrıca şehirden Bayon'a ulaşmak için herkesin geçmek zorunda kaldığı patika yolla da iletilmiştir. J7'nin himayesinde olan uzak bölgelerdeki yöneticiler için kral, onları kendi bölgesine geri döndürmek üzere çok zekice bir plan uygulamıştır. Stark'a göre, Bayon'da bireylerin heykellerine ayrılan 439 tane niş bulunmaktadır. "Akademisyenler bu heykellerin yazıtlarda ismi geçen en az 23 bölge merkezine dağıtılan *Jayabuddhamahānātha* (Bodhisattva *Avalokiteśvara*'nın heykelleri) imgeleri olduğunu düşünüyor," diye yazar. "Bakımlarından sorumlu olan kişiler heykellerin yıllık bakımlarını yaptırmak için onları Angkor'a getirirlerdi." Bu

durum yerel liderlerin J7'nin merkez üssüne gelip rapor vermeleri için mükemmel bir bahaneydi ve Angkor Thom'u kutsal bir hac mekânına dönüştürmüştü. Bu ritüele tanıklık eden Angkor halkı uzaktaki liderlerin Bayon'a, aynı kendilerinin yaptığı gibi, saygılarını sunmaya geldiğini anlarlardı. Yani herkes kralın hizmetkârıydı.

Havadan bakıldığında Bayon, Angkor Thom'un kare şeklinde olan daha büyük duvarının içinde yer alan bir dizi kare şeklinde blok gibi görünür. J7'nin bu muhteşem sarayı doğrudan Batı ve Doğu Baray arasına konumlandırılmıştır. Sıradan hacılar bu duvarlarla çevrili Angkor Thom'un doğu kapısından geçip kapıyı Bayon'a bağlayan mükemmel derecede düz yoldan ilerlemişlerdir. Bu sırada çok sayıda yılan başlı, kanatlarını açmış kartal suratlı, şeytan ve tanrı şekillerindeki heykelin önünden geçmiş ve uzaktan süslü bahçeleri, havuzları ve J7'nin ev halkına ait evleri görmüşlerdir. Angkor Thom'un içine girmeden önce ziyaretçiler zaten şehrin bir kısmını geçmiş oluyordu. Güneyde duvarlarla çevrili Angkor Wat bulunmaktaydı. Şehrin en büyük iki rezervuarı olan Doğu ve Batı Baray'ın kuzeyine, J7 kendi barayı olan Jayatataka'yı eklemişti. Ayrıca Angkor Thom'un doğu duvarı boyunca uzanan geniş bir kanal, Siem Reap Nehri'nin yönü değiştirilmiş bir koluydu.

J7'nin döneminde şehre gelen insanlar şehir merkezindeki mahallelerin de tıpkı duvarlarla çevrili tapınak mahalleleri gibi şık olduğunu fark etmemiş olmalılar. Kendisinden önceki yayılmacı krallar gibi, J7 de başkente işçi gücünü getirmişti. Görünüşe bakılırsa bu insanlar şehrin çehresini değiştirip Manhattan'ı gezenlerin yabancısı olmadığı tarzda süslü bir yer haline getirmişti. Sokaklarda çok sayıda ama düzenli bir şekilde sıralanan ahşap evler vardı. Heng bu derecede bir koordinasyonun merkezî bir şehir planlama otoritesinden çıkmış olması gerektiğini düşünür. J7'nin oğlu tarafından yazılmış kısa bir yazıtta, bunun ne anlama geldiğinin ipuçlarını görürüz. "Yazıt-

ta VII. Jayavarman'ın toprakları zorla aldığı yazar," dedi Heng. Şehrin organik yapısını düzenli bir kentleşmeye dönüştürmek için kralın güçleri halkın yaşayacağı yerleri tekrar belirledi. Bu tarz bir şehir planlaması isyanı bastırmanın da iyi bir yöntemiydi ki bir yayılmacı kral için bu sürekli yaşanan bir sorundu. "İsyanı yıkmanın bir yolu insanların mülklerini ellerinden alıp ailelerini tapınakların uşakları haline getirmekti," dedi Heng.

Şehirde kendisine ait bir ayak izi bırakmak için J7 kent sakinlerinin mülklerini ellerinden alıp ünlü inşaatlarını yapsınlar diye imparatorluğuna işçileri getirmişti. J7, Angkor'un en yüce kralı olabilirdi ama tarih bize onun Kmer İmparatorluğu'nun borç ve patronaj yapısı üzerine kurulmuş olan oyun planını tamamen altüst ettiğini göstermektedir.

İklim kıyameti

J7, 1218 civarında öldüğünde oğlu II. Indravarman tahta geçti ve Angkor'un bir şehir merkezinden bir hac bölgesine ağır ağır dönüşümünün ilk evrelerine tanıklık etti. Sonraki iki yüz yıl boyunca Kmer'in ticari kaynakları dramatik şekilde küçüldü. İmparatorluk şu an Laos, Vietnam ve Tayland diye bilinen bölgelerdeki sınırlarını kaybetti. Fakat Angkor, kesinlikle Kmer'e ait olan toprakların tam ortasındaki varlığını sürdürdü ve Angkor'lular Çin ve ötesindeki ülkelerle birlikte komşu devletlerle de ticaret yapmaya devam ettiler. Şehirde yaşayan insanlar için hayat hâlâ güzeldi. Özellikle de üst sınıflar için. 1200'lerin sonunda Zhou Daguan'ın Angkor hakkında yazdığı o meşhur raporunu hatırlarsak, kent için hem maddi hem de kültürel açıdan çok zengin ifadesini kullanmıştı.

Fakat Kmer sınırları küçüldükçe patronaj sistemi de kendi yıkıntıları altında ezilmeye başladı. Kmer kralları, çoğunu Angkor ve çevresinden aldıkları işçi gücüne güvenirlerdi. Yine de şehirde yaşayan iyimserler için etraflarına bakıp kalabalık so-

kaklarını, genişleyen kanal sistemlerini gördükçe kendi kendilerine her şeyin yoluna gireceğini söylemek güç olmamıştır. Şehrin dönüşümünü görebilmek adına sürekli dönüşen su altyapısına bakmamız daha faydalı olabilir. 13. yüzyılda işçiler kanal sistemini daha yoğun ve daha karmaşık inşa etmişlerdi. Kuzeye kadar uzanan daha çok yapay suyolu ekleyip şehri Kulen Dağları'ndan inen nehirlerle bağlamışlar ve suların doğal akış rotalarını güneye yönlendirmişlerdi. Bu dağ suyu şehir sınırlarını zorladığında birkaç farklı kanalla yönü değiştirilerek, genelde güneydoğu yönüne doğru akıtıldılar. Ama bir problem vardı.

Jeologlar nehrin şehre girdiği kanaldaki kilit noktaların dağdan inen tortularla tıkanmaya başladığını gördüler. Bu da suyun ana kanal sistemine girmeden önce boğulduğu manasına geliyordu ve bu sorun daha fazla kanal inşa edilmesine yol açtı. Fakat 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında diğer yöne akan yoğun kanallar inşa edilir oldu. Bu yeni kanallar büyük miktarda suyu şehrin altyapısından *dışarıya,* Tonle Sap'a[11] atıyordu. Sydney Üniversitesi yerbilimcilerinden ve Angkor'un ölümüne yol açan çevresel faktörleri incelemiş olan Dan Penny bu durumu, "aşamalı ağ hatası"[12] diye tanımlar. Daha basit ifade etmek gerekirse, ağdaki kritik noktalarda ortaya çıkan sorunlar pek çok felaketin ardı ardına yaşanmasına sebep olmuştur.

Bu ağ hatasının arkasındaki en büyük suçlu iklim dalgalanmasıdır. Penny, 14. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılın başlarında Angkor halkının inanılmaz zorluklarla karşılaştıklarını yazar. Çok uzun süren bir kuraklık yüzünden insanlar dağdan mümkün olduğunca su çekebilmek için fazladan pek çok kanal inşa etmek zorunda kalmıştı. Fakat kuraklık bittikten sonra art arda birkaç yıl boyunca sıra dışı bir şekilde yağan yoğun yağmurlar iki yıkıcı etkiyi de beraberinde getirdi. İlki şehre mümkün olduğunca su getirmek için kazılan fazladan kanalların bu defa da aşırı dolması ve sel felaketlerinin yaşanmasıydı, bunu engel-

lemek için Tonle Sap'a doğru akan yeni kanallar yapıldı. İkincisi de musonlar kuru ve tozlu toprağı durmadan kaydırıyor ve kanal sistemine tonlarca tortu yığıyordu. Bu da ihtiyaç duyulan su kaynağının kesilmesine yol açıyordu. Angkor'un bunca sorununa ek olarak sellerin ardından uzun bir kuraklık dönemi daha geldi.

Burada modern dünyaya paralellik gösteren çok sayıda durum bulunmaktadır. UC Berkeley kamu politikası araştırmacılarından Solomon Hsiang iklim felaketlerinin ekonomik etkilerini hem antik hem de modern örnekleri kullanarak inceler. Bölgeler art arda fırtınalar tarafından vurulduğunda bana, "Ülkenin ne kadar zengin olduğu önemli değil çünkü eski GSMH'lerine (Gayri Safi Milli Hasıla) asla kavuşamıyorlar," dedi. Altyapıyı onarmak o kadar pahalı ki halkın önceki ekonomisine geri dönebilmesi neredeyse imkânsız oluyor. Her fırtınayla birlikte GSMH daha da küçülüyor. Hsiang bu duruma "kumdan kale amortismanı"[13] demektedir ve hangi seviyede olursa olsun herhangi bir medeniyetin bu tekrar eden felaketlerin altında eriyip yok olacağını ifade eder. Angkor da bu tip bir kumdan kale amortisman sorunu yaşamış ve her felaket bölgeyi genel anlamda daha da fakirleştirmişti.

Onun bu senaryosu ile Angkor'un üst üste gelen çevresel felaketlerden ötürü ekonomik açıdan da yavaş yavaş bir kıyamete sürüklendiğini hayal edebiliriz. Koh Ker'de yaşanan sel gelecekte olacakların ilk sinyaliydi ama kral bu durumu düzeltmek yerine başkenti Angkor'a taşınmakla yetindi. Sonradan gelen hükümranlar susuzlukla mücadele edip daha çok kanal inşa ettiler. Her kral ne zaman işçilerine yeni bir kanal kazmalarını emretse, bunu kuraklık ya da su altyapısındaki hatalardan dolayı istediğini varsayabiliriz. Bu noktada Angkor vatandaşlarının çiftçiliğin daha kolay olduğu bölgelere taşındığını tahmin etmek durumundayız. Üstelik buralarda her yıl vergilerini işçilik yaparak ödemek zorunda da kalmıyorlardı. Şehir ne zaman bir

iklim krizi yaşasa, insan kaybı da para kaybına eşit oluyordu. Şehri birkaç defa su bastığında yeni kanalları çabucak kazacak yeterince *khñum* vardı ama onların bu çılgın çalışmaları yeterli olmuyordu. Evler ve çiftlikler yıkılıyor ve daha çok insan daha az felaketlerin yaşandığı bölgelere taşınıyordu. Lidar ile şehrin sürekli değişen suyollarını inceleyen Damian Evans, Angkor tarihindeki bir evreyi şu an pek çok şehrin uğraştığı soruna benzetir. Şehir planlamacıları iklim krizinin yol açtığı şartlara dayanıksız şekilde inşa edilmiş asırların "miras altyapıları"yla boğuşurlar. "Arkeoloji bunun tekrar eden bir sorun olduğunu görmemizi sağlayan bir bakış açısı sağlar," dedi Evans. Kanalizasyon ve suyollarını değiştirmek zor, özellikle de yollara ve şehrin mahallelerine yerin altından yönlendirildikleri için onları yeni çevresel koşullara adapte etmek daha da zordur. İşte bu noktada Angkor'un elinde o zamana kadarki en düşük ekonomik fırsatlar olduğundan, şehir artık insanların büyüleyici yabancılarla tanışmak için geldikleri bir yer olmaktan çıkmıştı.

Angkor'un sorunları yeterince kötü değilmiş gibi, günümüz Tayland'ındaki Ayutthaya kapılarına ordular dayanmıştı. Saldırmak için iyi bir zamandı. Şehir işçi gücünden yoksundu ve savunması zayıftı. Ayutthaya birlikleri 1431'de şehri altüst etti ve birkaç yıllığına ele geçirip şehrin sorunlarına bir de siyasi dengesizlik eklediler. İşçi yetersizliği, bitmek bilmeyen sel felaketleri ve yabancı askerlerin isteklerinden iyice bunalan Kmer kraliyet ailesi ve meclisinin canına yetmişti. 15. yüzyılın ortalarında başkenti Angkor'dan Phnom Penh'in yanındaki bir bölgeye taşıdılar. Ayutthaya da gitti.

Pek çok popüler hikâye size bunu söylese de şehrin "düştüğü" dönem bu dönem değildi. Üst sınıf şehri terk etmişti ve giderken borçlu kölelik yasasını da beraberlerinde götürdüler. Sanatçılar, din adamları ve dansçılar başka şehirlere, bazıları da Ayutthaya'ya gitti. Fakat şehrin işçi sınıfı kaldı. Evans, 15. yüzyıldaki şehir sakinlerinin 14. yüzyıldan kalma bir tapınağın

taşlarını kullanarak kocaman bir köprü inşa ettiklerini belirtir. Eskiden olsa Angkor'lular bunun için Kulen'den taş indirir ve Beng Mealea'da işçilere zorla bu taşları işlettirip kanallarla Angkor'a gönderirlerdi. Fakat şehrin elitleri gittikten sonra onarımları yapan insanlar için bu döngü çok daha cazip hale geldi. Yasovarman bir keresinde Doğu Baray'a yol açmak için sıradan vatandaşların mahallelerini yıktırmıştı. Bu olaydan beş yüz yıl sonra sıradan vatandaşlar, atalarının kurdukları altyapıyı onarmak için elitlerin anıtlarını yerle bir ettiler.

Bunu kanıtlamak için Stark, Alison Carter, Piphal Heng ve birkaç araştırmacı daha birlik olup 2019'da Angkor Wat tapınağı çevresindeki mahalleler hakkındaki yeni keşiflerini içeren bir makale yayımladılar.[14] Kazı esnasında elitlerin şehri terk etmelerinden çok uzun zaman sonrasına ait ev eşyaları buldular. Şehrin sözde düşüşünün ardından *Khñum* toplumu orada hâlâ yaşıyordu ve gayet de iyiydi. 2019'da ayrıca Dan Penny de Evans, yerbilimci Tegan Hall ve arkeolog Martin Polkinghorn ile birlikte bir makale yayımladı. Angkor'un iki yüz yıllık yaşam döngüsünü lidar ve zemin gerçeği yöntemleriyle sentezlediler. Bulgularını güzel şekilde özetleyen bir de başlık yazdılar: "Kamboçya-Angkor'daki Jeoarkeolojik Kanıtlar Şehrin 15. Yüzyıldaki Kıyametle Çöktüğünü Değil, Kademeli Şekilde Düşüşünü Ortaya Koymuştur."[15]

Bu makaledeki bir-iki vurucu kısım Angkor hakkındaki söylemleri değiştirmiştir. Ani bir devrilme noktası yoktu: şehir ağır ağır küçülmüş ve halkı yüzyıllar içinde azalmıştı. Bu araştırmacıların hiçbiri Angkor'da bir çöküş yaşandığını inkâr etmiyor. Sadece temposu çok yavaştı. Sebebi de kötü yönetim, kötü şehri planlaması ve kötü talihin zehirli karışımıyla beslenen bir çöp yangınıydı.

Piphal Heng, Angkor'un dönüşümünün, Kmer halkının J7 dönemindeki Mahayana Budizminden günümüzün Kamboçya'sında çok yaygın olan Theravada Budizm'ine dönüşümüne

ayna tutmasından çok etkilenir. "Günümüzde Budizm hâlâ meclis çevresinde dönmektedir ama sadece tek bir Buda vardır. Krallar Buda değildir," dedi. "Bu farklı bir zihniyet." Farklı olan bir diğer şey de Theravada Budist tapınaklarının yerel toplumlara ait olmasıdır. Budizm'in bu yeni uygulanış şekli, nesiller boyunca varlıklı aileleri ve din adamlarını tapınaklarla birleştiren miras zincirini de kırmıştır. Heng, Mahayana Budizm'inin altındayken tapınakların varlıklı ailelere devredildiğini, onların da bu tapınakları arazi ve köleler üzerinde hak iddia etmek için kullandıklarını açıkladı. Fakat Theravada Budizm'inde "Keşişin aile bağları kırılmıştır," dedi. Artık tapınağı ailesine devredemez çünkü "Tapınak topluma, toplum da tapınağa aittir." Heng inançtaki bu değişimin 13. ve 14. yüzyıllarda Angkor'u değiştiren şeyde büyük bir rol oynadığına inanır.

Angkor'un nüfusu arkeologların deyimiyle şehirden çok uzak noktalara dağılmış olsa da aslında hepsi Theravada Budist tapınaklarının merkezde olduğu köy hayatına dönmüştü. Bu durum Çatalhöyük'te yaşananlara paralellik gösterir çünkü oranın sakinleri de kalabalık şehir hayatını terk edip Konya Ovası'ndaki küçük köylere yerleşmişlerdi. Stark, Aşağı Mekong Havzası'nın "çiftçi ve zanaatkârları belki de daha az doğrudan müdahaleyle geçimlerini sürdürmeye devam eden küçük köy ve kasabalardan oluşan bir kırsal tarım sistemiyle" dolduğunu yazar. Çöken Angkor medeniyeti değil, "elitlerin siyasi ve kentsel çekirdeğiydi."[16]

Bu dönüşümün ardından bile elitlerin 16. yüzyılda Angkor'a dönmeye çalıştıklarıyla ilgili kanıtlar mevcuttur. Noel Hidalgo Tan, Güneydoğu Asya Eğitim Bakanlığı Teşkilatı Bölge Arkeoloji ve Güzel Sanatlar Merkezi arkeologlarındadır ve bu keşfi Angkor'daki bir kazıda öğrenci olarak çalıştığı sırada kazara yapmıştır. Antik taş sanatı uzmanı olan Tan, bir gün kazıya ara verip etrafı dolaşmaya çıkar ve tapınağın üst katlarını gezer. Orada eğitimli gözlerine, taşların üzerine yapılmış ve silinme-

ye başlamış sanat gibi görünen bazı izler bulur. Birkaç fotoğraf çekip laboratuvarına götürür. Korelasyon esnemesi adı verilen özel bir dijital teknik kullanarak imgeleri analiz eder ve pigment renklerini genişletmeyi başarır. Bir anda filler, orkestralar ve Angkor'a benzer bir bölgede ata binen insanların resimleriyle karşılaşır. Soyut tasarımlar ve bir zamanlar Hindu tarzı bir kulenin durduğu yerde bir Budist türbesinin resmi vardır. Bunlar MS 16. yüzyılda tapınağın tarihinin spesifik bir dönemine ait resimlere benzemektedir. Yani tapınağın Theravada Budistleri tarafından kullanılması için Hindu'dan dönüştürüldüğü döneme.

"Benim tahminim, Angkor sözde terk edildikten sonra başkentin güneye taşındığı yönünde. Ama sonra Kral Ang Chan, 16. yüzyılda Angkor'u başkent olarak yeniden kurmak için geri döndü," dedi Bangkok'taki ofisinden yaptığımız telefon görüşmesinde. "Angkor'da 16. yüzyılda bir dizi hareketlilik yaşandığıyla ilgili daha pek çok kanıt bulunmaktadır. O dönemden kalma yazıtlarda kralın Angkor'u bir Budist tapınağına dönüştürdüğü yazılıdır." Tan, bu yazıtlarla birlikte Budist türbesinin resminin, bir Budist kralın Angkor'u yeniden canlandırma çabasına giriştiğiyle ilgili net bir işaret olduğunu düşünmektedir. Görünüşe bakılırsa çabaları başarısız olmuş ve Ang Chan Phnom Penh'deki başkente geri dönmüştür. Ama bu da Angkor nüfusunun büyük bir kısmının köylere dönmüş olmasına rağmen, geride birçok kişinin kaldığının kanıtıdır. Şehir yaşamaya devam etmiş ama geçmişteki görkemini giderek yitirmiştir.

Siem Reap'ta gördüğüm en çarpıcı ve muhteşem anıtlardan biri ne bir tapınak ne de bir saraydı. Angkor'dan gelen paha biçilmez heykeller için çoğu açık hava deposu gibi hizmet veren modernist Kmer binalarının oluşturduğu sıradan bir kompleksti. Bazıları restore edilen bu binaların büyük bir kısmı yağmacılara karşı korunuyordu. Otoriteler tarafından yakalanmadan önce yağmacıların binada bıraktıkları hasarları görmek mümkündü.

Evans'ın yerel arkeologlarla olan bağlantıları sayesinde deponun içine girip yüzlerce Buda ve şeytan başıyla birlikte yazıtları da görmeyi başarabildim. Burası ABD otobanlarının kıyılarını kucaklayan o unutulmuş depolara hiç benzemiyordu. Burası Kmer tarihine duyulan saygının simgesi, neredeyse kutsal bir yerdi. Budalar altın kuşaklarla sarılmıştı, ayaklarında tütsüler ve mumlar yanıyordu. Özellikle bir Buda'nın tepesinde asırlar kadar eski bir enerji ışığı vardı. Evans bana onun Budaları havaya uçurmak gibi bir alışkanlıkları olan Kızıl Kmer Pol Pot ordusunun saldırısından kurtarıldığını anlattı. Hikâyeye göre bu Buda'nın üzerine bir sürü mayın sarmışlar ama o yine de kurtulmayı başarmış. Sadece bir zamanlar Buda'nın kafasını koruyan yedi başlı naga (yarı insan-yarı yılan) şemsiyesi patlamış. Depodaki işçiler nagayı restore etmiş ve Buda'yı tütsülerle mumların yandığı bir tapınağa koyup ayaklarına nilüfer çiçekleri sermişler.

Evans'la birlikte onuncu yüzyılda I. Suryavarman'ın emriyle inşa edilen, uçurumun kenarına yapılmış Preah Vihear'daki benzer, büyük bir türbeyi ziyaret ettik. Orada teslim olan Kızıl Kmer güçlerinden iki bin yıl sonrasına, 1998'e kadar ulaşan en sağlam yapıydı. Her biri birbirinden süslü ve yüksek beş tapınağı daha gezdikten sonra Kamboçya ve Tayland topraklarına bakan bir tepeye ulaştım. Beşinci tapınağın arkasındaki çimenli bir alanda sığınakların, gizli silah depolarının ve kocaman bir silah dağının kalıntıları duruyordu. Neredeyse stupa şekline benzeyen silah dağı bir türbeye dönüştürülmüştü. Üzerine çiçekler, metal kurdeleler, yanan tütsüler ve diğer hediyeler bırakılmıştı. Preah Vihear hâlâ tartışmalı olan bir bölgeye inşa edilmiştir ve her yere yayılan Kamboçyalı askerler bazen devasa tapınak merdivenlerinden inip çıkmayan çalışan yaşlı Kmer'li ziyaretçilere kibarlık gösterip yardım ederler. Biz antik oymaların fotoğraflarını çekerken bir muhafız da telefonundan YouTube videoları izliyordu. Son dönemlerde yaşanan olayların ve

derin tarihin kesiştiği bu noktada durup acaba her şehir bitmek tükenmek bilmeyen bir şiddet, genişleme ve terk edilme döngüsüne mahkûm mudur diye merak ettim.

1970'lerin ortasında Kızıl Kmer ordusunun kitlesel bir kent sürgünü oluşturduğu Phnom Penh'e dönerken aklımda bu soru vardı. Böylesine canlı bir şehrin boşaltılmış olmasını hayal etmek çok güçtü. Bugün şehrin sokakları SUV'lerden tutun da gürültülü scooter'lara, turistlerle dolu tuk-tuklardan bisikletli arabalara kadar pek çok araçla doludur. Kaldırımlardaki her bir santimetre kare kullanılmakta, insanlar tuğla ve kömür yığınlarının üzerine kurdukları ızgaralarda yemekler pişirmektedir. Seyyar satıcılar arabalarında meyveden ekmeğe, tuvalet kâğıdından kahveye kadar her şeyi satarlar. Tonle Sap Nehri'nin karşısındaki yüksek ve pahalı binalar dışında hiç boş bina yoktur. Eski sinema salonları gecekondularla dolu kalabalık semtlere dönüşmüştür. Eski bir Fransız mağazasının bulunduğu yer şu an dairelerle dolu, çirkin çatıların arasındaki iplere yeni yıkanmış çamaşırların asıldığı bir bölgeye dönüşmüştür. İnsanlar şehre geri döndüklerinde kalıntıların arasında buldukları her yere evler inşa ettiler. Bunlara eski devasa katedral çatılarının altı ve Budist tapınakları da dahildi. Baktığım her yerde duvarlar, caddeler ve ara sokaklar büyük bir hareketlilik içindeydi.

Ancak Kızıl Kmer kurbanlarının anıtlarının kanıtladığı gibi, şehir sadece birkaç on yıl önce tüm vatandaşlarından şiddetle tasfiye edildi. Kentliler ölüm tarlaları denen yerlerde çalışmaya gönderilmiş, devasa mezarlıklar olarak da kullanılan işçi kamplarında zorla çalıştırılmışlardı. Liseler ve tapınaklar işkence ve gözaltı merkezi haline getirilmişti. Bu, aklıma başkenti yeniden yapan, sakinlerinin elinden topraklarını alan ve işini yaptırmak için binlerce işçiyi imparatorluğunun dört bir yanına gönderen J7'yi getirdi.

Siyasi olaylar da topraklarda en az doğal olaylar kadar iz bırakırlar. Fakat bu izler zamanla insanların nasıl hayatta kaldık-

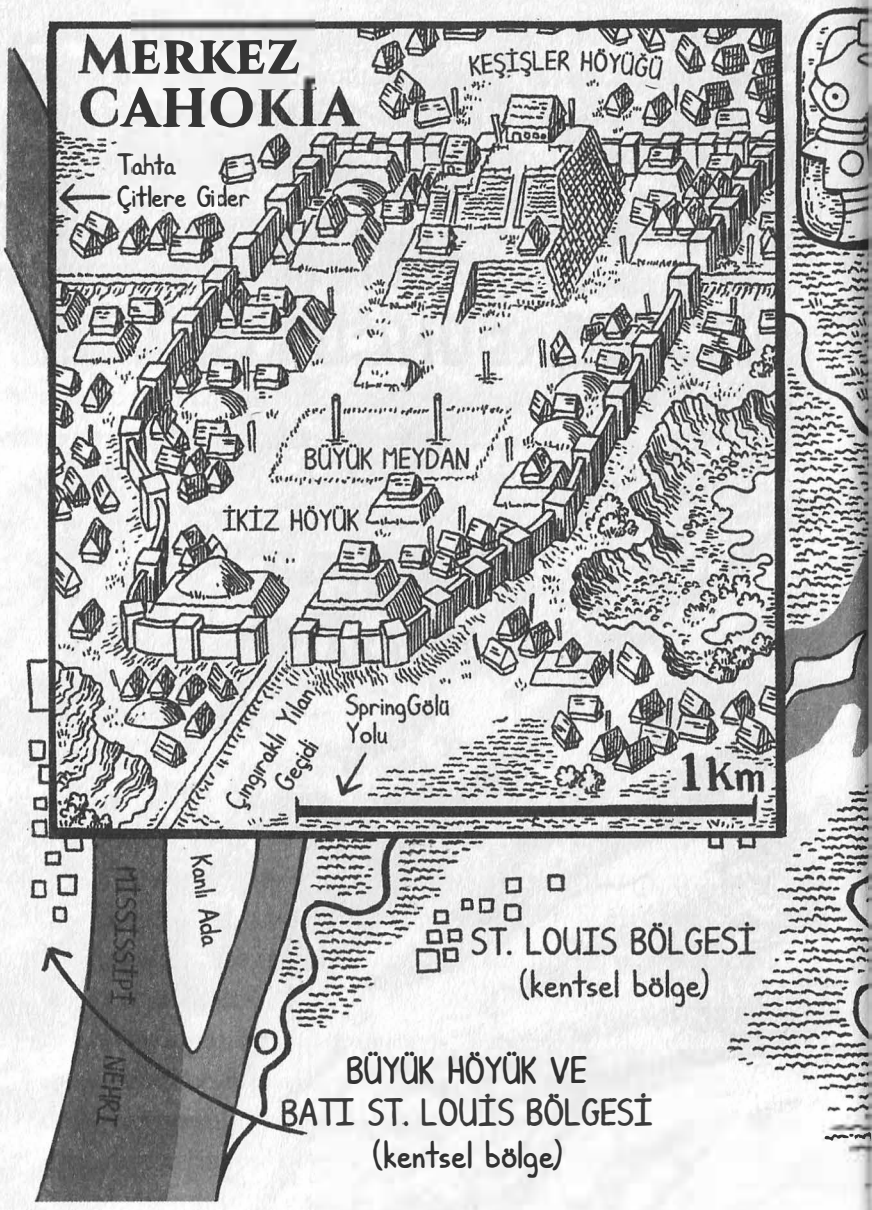
larına tanıklık eden bir parşömene dönüşür. Kmer halkı, kralları gittikten uzunca bir süre sonra bile Angkor'da yaşamaya devam etti ve 700'lü yıllardakine benzer çiftlikler ve köyler oluşturana dek toprağı yeniden şekillendirdi. Kmer halkı yine aynı şekilde, Pol Pot birlikleri kuzeydeki Preah Vihear'a kaçtıktan sonra Phnom Penh'i yeni yöntemlerle canlandırmak için geri döndü. Bu döngü sürekli olarak unutulan ve tekrar eden karanlık bir tarih döngüsü gibidir. Ama bu yorumu yapmak fazla basitleştirmek olur. Bunu başka bir şekilde yorumlamak da mümkündür. O da Kmer kent geleneğinin onu paramparça eden güçlerden çok daha kuvvetli olduğunu söylemektir. Angkor kayıp bir medeniyet değildir, o kendisinden vazgeçmeyi reddeden sıradan insanların devraldıkları canlı bir mirastır.

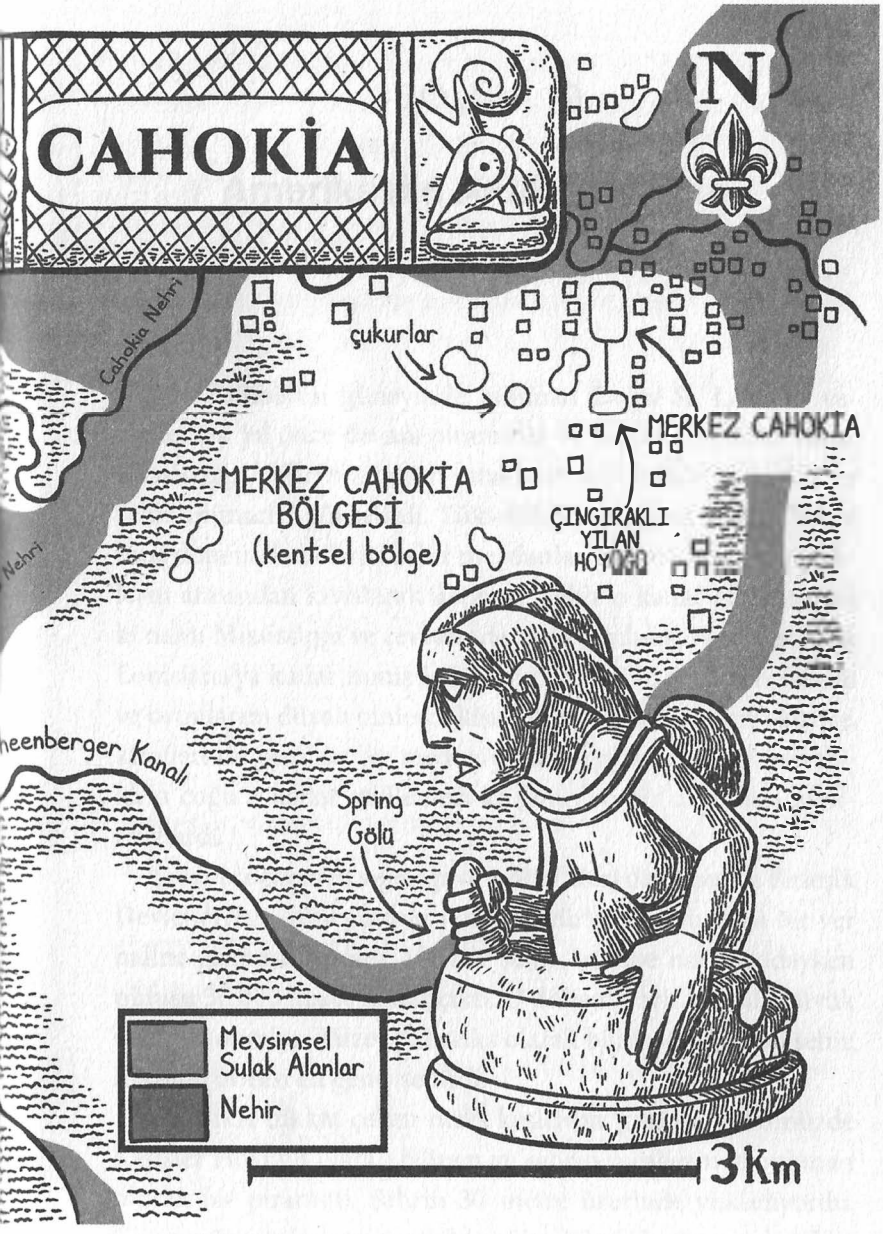
DÖRDÜNCÜ KISIM

Cahokia

PLAZA

MERKEZ CAHOKİA
KEŞİŞLER HÖYÜĞÜ
Tahta Çitlere Gider
BÜYÜK MEYDAN
İKİZ HÖYÜK
Çingırakli Yılan Geçidi
SpringGöla Yolu
1km
Kanlı Ada
MİSSİSİPİ NEHRİ
ST. LOUIS BÖLGESİ
(kentsel bölge)
BÜYÜK HÖYÜK VE
BATI ST. LOUİS BÖLGESİ
(kentsel bölge)

CAHOKİA
N
Cahokia Nehri
çukurlar
MERKEZ CAHOKIA
MERKEZ CAHOKİA
BÖLGESİ
(kentsel bölge)
ÇINGIRAKLI
YILAN
HOYUĞU
Nehri
heenberger Kanalı
Spring
Gölü
Mevsimsel
Sulak Alanlar
Nehir
3Km

BÖLÜM 10

Amerika'nın Antik Piramitleri

Bugün Illinois'un güneyinde bulunan Doğu St. Louis'in yerinde, bin yıl önce devasa piramitler ve toprak höyükler vardı. Mississippi Nehri'nin taşkın yataklarının üzerinde görkemli bir şehir mimarisi yükselirdi. Yükseltilmiş yürüyüş yolları hınca hınç dolu mahallelerin, şehir meydanlarının ve uzaktaki çiftliklerin arasından kıvrılarak ilerlerdi. Şehir o kadar etkileyiciydi ki namı Mississippi ve çevresinde hızla yayılmış, Wisconsin'den Louisiana'ya kadar inmişti. Seçkin partilerini, geçit törenlerini ve oyunlarını duyan binlerce kişi şehre gelirdi. Kimileri eğlence, kimileri de yeni tür bir medeniyet arayışıyla gelirdi. Ziyaretçilerin çoğu o kadar etkilenirdi ki şehirden bir daha asla ayrılmazlardı.

Şehir bir göçmen sığınağı ve mahalleleri de Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyindeki farklı kültürlerin doluştuğu bir yer haline gelmeye başladı. 1050'de şehir en tepe noktasındayken nüfusu 30.000 kişiye kadar çıktı. O dönem Paris'ten bile büyük olan ve sonraları Kuzey Amerika olarak bilinecek olan bu şehir, Kolomb öncesi en geniş şehirdi.

Özellikle dikkat çeken nefes kesici bir yapı da günümüzde Keşişler Höyüğü olarak bilinen ve şehrin merkezinde bulunan toprak bir piramitti. Şehrin 30 metre üzerinde yükseliyordu. Güney eğiminde çarpıcı şekilde yükseltilmiş katlarının her biri tören yapılarıyla kaplıydı. Höyüğün tamamının kapladığı alan

Giza'daki Büyük Piramit'in (Keops) büyüklüğü kadardı. En tepe seviyesinde dikilen bir hatibin sesi güneydeki 50 dönümlük Büyük Meydan'a kadar duyulabiliyordu. Keşişler Höyüğü'nün güneyinden bir kilometre uzunluğunda bir tören geçidi uzanırdı. Bu yükseltilmiş patika yol, zemini keserek bir diğer devasa toprak yapı olan ve arkeologların Rattlesnake Höyüğü dediği yapıyla birleşirdi.

Piramitten batıya doğru dönüldüğünde, gündönümlerini belirleyen ve Woodhenge adı verilen uzun, ahşap direklerden oluşan bir daire görülürdü. Doğuda ise Cahokialıların kendi toprak höyükleri için kazdıkları ve ödünç alınmış çukurlar denen pek çok derin havuzlardan biri uzanırdı. Bu çukurların pek çoğu renkli kille boyanmış ve suyu mevsimsel olarak tutacak şekilde tasarlanmıştı. Bir kuzey-güney hattına sıralanmış bu yapay dağlar ve göller gelen ziyaretçilerde şehirde sadece insanların değil, gökyüzündeki ve yeraltındaki diğer âlemlerden gelen başka yaratıkların da yaşıyor olabileceğine dair fikirler uyandırırdı.[1]

Şehrin en göze çarpan anıtları höyükleri olsa da ve bunlardan kilometrelerce alana saçılmış, irili ufaklı yüzlerce örnek bulunsa da, asıl kalbi meydanıydı. Keşişler Höyüğü'nün ayağında yer alan Büyük Meydan'ın zemini, buraya tören veya spor aktivitelerini izlemeye gelenler için sakinleri tarafından kademeli şekilde yükseltilmişti. Burası kabaca 38 Amerikan futbolu sahası büyüklüğündeydi ve şehrin dışındaki pek çok küçük meydanın şablonuydu. Daha küçük meydanlardan bazıları, etrafı birkaç evle çevrili bir mahalledeki bir avlu büyüklüğündeydi. Diğerleri Büyük Meydan'la kapışırdı. Kentliler bütün meydanlarını açık ve temiz tutar, her türlü sosyal olaya hazır bulundururlardı. Meydanlar şehir planlamasının en önemli bölümleriydi çünkü buralar insanların bir araya geldiği kamu alanlarıydı; buralarda tartışılan fikirler arazinin şeklini değiştirebilirdi ve bunun tam tersi de doğruydu. Tüm kentler sakinlerine kamusal

kimliği deneyimleme şansı verirdi; mesela Çatalhöyük'ün kendi katlı evleri vardı, Pompeii'nin sokakları ve Angkor'un da tapınak kompleksleri. Fakat Cahokia'da tamamen halka adanmış ve bu amaçla inşa edilmiş yapılar görürüz. Meydanlar kalabalıkların bir spor faaliyetini izlemek ya da bir vaazı dinlemek için toplandıkları yerlerdi. Bu meydanlar Cahokia'yı, sokaklarının Pompeii'yi tanımladığı gibi tanımlamaktadır. Bu, bireylerin bir araya gelip kendilerinden daha büyük bir şey haline gelebileceği, özenle hazırlanmış buluşma yerleriyle dolu, kendini kamusal yaşamın dönüştürücü gücüne adamış bir şehirdi. Tüm bu ihtişamına rağmen şehrin orijinal adı zamanla kayboldu. Kültürü "Mississippili" olarak bilinir çünkü kalıntıları kıtanın güney ve kuzey kesimini birbirine bağlayan bu büyük nehrin etrafında bulunmuştur. Avrupalılar 17. yüzyılda Illinois'u keşfettiklerinde, şehir yüzlerce yıldır terk edilmişti. O dönemde bölgede Illinois Konfederasyonu'ndan bir kabile olan Cahokialılar yaşıyordu. Avrupalılar bu antik kente onların isimlerini vermek istediler, gerçi Cahokialılar bu şehri kendilerinin inşa ettiğini iddia etmemişlerdi. Ama bu isim şehrin üzerine yapıştı.

Asırlar sonra bile Cahokia'nın hızlı yükselişi ve düşüşü hâlâ bir sır olarak kalmaya devam eder. 1400'lerde nüfusu büyük oranda dağıldı ve geride tamamen insan eliyle yapılmış bir jeomühendislik örneği olan birkaç köy kaldı. Mississippi kültürü Siouan kabilelerinin özellikle de Osagelerin geleneklerinde ve pek çok kabileden gelen modern yerlilere ilham vermeye devam eden höyüklerde görülebilir. Fakat şehrin kurulmasına ve terk edilmesine neyin sebep olduğu halen bilinmemektedir. Kanıt arayan arkeologlar Cahokialıların bir zamanlar höyüklerini inşa etmek için kullandıkları kalın, ıslak ve inatçı kili kazmaya devam etmektedir. Toprağın bir metre altında gömülü duran bin yıllık bina temellerinin toprak katmanları, çöplük olarak kullanılan çukurları, halk törenlerinden kalan şifreli kalıntılar ve mezarlar bulunmuştur. Hep birlikte bakıldığında belki de

başından beri geçici olarak tasarlanmış bir medeniyetin hikâyesini anlatırlar. Cahokialılar için bu durum bir kayıp ya da bir başarısızlık değildi, onun yerine kabullenilen şehir yaşamının bir parçasıydı.

Harekete katılmak

Roma takviminin tanınmasıyla birlikte insanlar 900'lerin sonunda Cahokia'nın ilk anıtlarını dikmeye başladılar. O dönemde Avrupa, ortaçağın batıl ve zalim monarşilerinin etkisi altındaydı. Fakat Kuzey Amerika'da ne böyle bir aristokrasi ne de kaybolmuş büyük bir medeniyetin ipuçlarını veren antik Latince yazılar yoktu. Onun yerinde güçlü ama sürekli değişen ve en modern çatışmaları siyasi devrimler ya da dini çekişmeler olan kabilelerle ulusları geçici olarak birleştiren bir sosyal hareketlilik mevcuttu. Ve bunlar, kökleri binlerce yıl öncesine dayanan devasa toprak işleriyle taş anıtlarda vücut bularak Amerika'da yaşayan bir kentsel tarih zemininde ortaya çıktı.

18. ve 19. yüzyıllarda Avrupalıların dilden dile aktarılan hikâye ve gözlemlerinden[2] bildiğimiz kadarıyla Cahokia'nın ruhsal ve kültürel bir yeniden doğuşu vaat eden karizmatik bir lider ya da liderler tarafından finanse edildiğini sanıyoruz. Kimileri Cahokia için din üzerine kurulmuş bir şehir der ama kökenleri bundan çok daha karmaşıktır. Belki de bunu anlatmanın en iyi yöntemi, şehrin Amerika'nın güneyinden ve Orta Batı'sından Mississippi Nehri'nin kıyılarına kadar yayılan bir sosyal hareketle büyüdüğünü söylemektir.

Cahokialılar geride herhangi bir yazılı doküman bırakmadılar, o yüzden bu hareketin ne olduğunu net olarak söyleyemeyiz. Fakat Kuzey Amerika tarihinin temel bilgilerinden ilham aldığı söylenebilir. Kıtanın bu bölümünde höyük şehirleri, Cahokia'dan binlerce yıl öncesine uzanan antik bir gelenekti.

Kuzey Amerika'nın bilinen ilk toprak işleri Louisiana'dadır. Bunların en eskisi olan Watson Brake[3] 5500 yıl öncesine dayanır, yani ilk Mısır piramitlerinin yapımından asırlar önceye. Bir diğeri de Kuzey Louisiana'da, 3400 yıl evvel Mississippi'nin yanına inşa edilmiş olan Poverty Point'tir. Bugün bile Poverty Point'in artık kurumuş olan nehir yatağına dev parantezler gibi bakan hilal şeklindeki höyüklerini görebiliriz. Poverty Point'in terk edilmesinden bin yıl sonra Hopewell kültüründen gelen insanlar Ohio'da ve kuzeydoğuda daha da büyük höyük şehirler inşa etmişlerdir. Cahokialılar bu höyükleri atalarının hikâyelerden duymuş olmalılardı, hatta Mississippi boyunda görmüş de olabilirlerdi ama güneydeki Maya ve Toltec metropolislerinde bulunan kalıcı piramitlerden de etkilenmişlerdi.

Cahokia'yı inşa edenler muhtemelen bu eski medeniyetlere benzer bir şehir yapmak istediler. Ayrıca şehri, sanki heyecanla bağlı oldukları bir inanç yüzünden, aşırı hızlı bir şekilde inşa ettiler. Urbana-Champaign'deki Illionis Üniversitesi arkeologlarından Tim Pauketat, kariyerinin büyük bir bölümünü Cahokia'yı inceleyerek geçirmiştir. Bugün Doğu Woodland kabileleri olarak bilinen insanlara ait küçük kasabaların arkeolojik kayıtlarda bir takımyıldızının üzerine inşa edilmiş gibi aniden ortaya çıktığını söyler.[4] Şehirle birlikte çiftlikleri de büyümüş ve işlenmiş tarlaları Cahokia'dan Illinois'un tepelerine kadar yayılmıştır. Nehir boyunca kasabalarla küçük şehirlerin höyükler inşa edip Chokia'nın bazı ritüellerini paylaştıkları Mississippi kültürünün izlerini görürüz. Burası da mimari tarzı ve bürokratik etkisi bir noktada kendisinden binlerce kilometre uzağa erişmiş olan Angkor gibi bir şehirdir.

Chakia başka yönlerden de Angkor'a benzer. Tropik bir tasarımı olan şehrin çiftlik arazileri mahallelerin arasına yayılmış ve toprak höyükler şehir merkezleri haline gelmişti. Cahokia'nın ilk sakinleri Mississippi'nin her iki yakasına da yayılmış, bölgeye mahsulleri ve toprak işleriyle yeniden şekil vermişti. Şehir

çok büyük bir alana kurulmuştu. Arkeologlar bazen bu metropolisin kendine ait "bölgeleri" olduğunu söylerler. Keşişler Höyüğü çevresindeki kalabalık bölge, Doğu St. Louis merkezinde başka bir bölge ve bugün St. Louis şehrinin bulunduğu yerde bir başka bölge daha. Ama bunlar birbirlerinden bağımsız şehirler değildi. Daha çok çiftliklerle ayrılan mahalleler gibilerdi.

Cahokia tamamen insan gücüyle inşa edilmiştir. İşçiler, daha sonra ödünç çukurları haline gelen derin hendeklerden kili çıkarmak için taş aletler kullandılar ve dokuma sepetlerini höyüklerin büyüyen hacmine taşıdılar. Kili boşalttıktan sonra höyükler sertleşene kadar üst üste yığmış ve dağ gibi olana dek de bu işlemi sürdürmüşlerdir. Asırlar sonra Keşişler Höyüğü'nün çevresini kazan arkeologlar, her biri farklı renkli daire şeklindeki kil kalıpları hâlâ bulurlar. Bu renkler sepetlerin boşaltıldığı noktaları gösterir.[5] Cahokialıların bu anıtlar için harcadıkları onca emek ritüelistik olabilir. Belki de şehrin büyüklüğünü ve gücünü göstermek için bu kadar uğraşmışlardır. Ya da belki Angkor'daki *khñum* gibi borçlu köleler oldukları için uğraşmak zorunda kalmışlardır.

Pompeii'nin aksine Cahokia'da dükkânların sıra sıra dizildiği caddeler yoktur. Arkeologların bildiği kadarıyla bu şehrin planlarında kalıcı bir pazar yeri ya da ticari merkezler yoktu. Buna rağmen 20. yüzyıl başındaki antropologlar ticarî merkezi olmayan bir şehrin nasıl bu kadar büyüdüğünü anlamakta güçlü çekmişti. Şehir tanımını parası, vergi sistemi ve uzun mesafeli ticareti olmalı[6] diye yapan ve "Neolitik Devrim"in mucidi olan Gordon V. Childe'den kısmen esinlenmişlerdi. Angkor'daki ilk Avrupalı kâşifler gibi, onlar da dünyadaki her antik şehrin etrafı duvarlarla çevrili merkezî bir pazar alanı olacak şekilde inşa edildiğini varsaydılar. Fakat son birkaç yıldır Pauketat gibi arkeologlar bu şehrin bir ticaret merkezinden ziyade, ruhani bir merkez olduğunu iddia etmektedirler. Pauketat bu iddiasına

kanıt olarak insanların Cahokia'dan alıp evlerine götürdükleri nesneleri gösterir.

İnsanların şehirden aldıkları en yaygın nesnelerden biri Ramey isimli ve sadece Cahokia'da yapılan çok değişik bir tören çömleğiydi. Ramey çömlekleri estetik açıdan güzel ve teknik açıdan karmaşıktı. Kil, zemindeki midyelerin kabuklarıyla karıştırılır, böylece pişirilirken çatlamazdı. Yeraltını simgeleyen karmaşık tasarımların yanı sıra bazı Ramey çömleklerinin sapları hayvan şeklinde olur ve kırmızı-beyaz soyut ama son derece canlı spiraller çizilirdi. Mississippi yerleşim yerlerinde bulunan bu çömlekler insanların Cahokia'dan şarap testisi ya da özel aletler yerine, sembolik nesneler getirdiğinin de kanıtıdır.

Arkeologlar bunun dışında Cahokia'ya ait başka küçük nesneleri de Wisconsin ve Louisiana kadar uzak bölgelerde buldular (heykelcikler, sivri uçlu dekoratif nesneler ve törenlerde kullanılan geniş bardaklar). Bu bulgular da bize Cahokia'nın yiyecek, alet, tekstil ürünü gibi şeylerle değil de fikirler ve ruhani ilkelerle ticaret yaptığını gösterir. Elbette insanlar küçük bir oranda takas yapıyorlardı ama bu durum Pompeii'deki gibi kültürün yaygın bir parçası değildi. Cahokialılar kültürel bakış açılarını paylaşmak için toplanırlardı ve birbirlerine halkın amacına hizmet eden bir düşünce yapısıyla bağlılardı. Bu amacın bir kısmını şehrin genel yerleşimine dikkat ederek anlayabiliriz.

Mississippi halk yaşamı

Çok büyük olmasına rağmen Cahokia'nın Büyük Meydan'ı sanki fonksiyonunun bir kısmı da tüm insanları birleştirmek için gereken her şeyin yapılmasıymış gibi genelde boş tutulurdu. Çeşitli aktiviteler için ahşap ekranlar ve tören direkleri kurulurdu ama dükkân ya da tapınak gibi kalıcı yapılar bulunmazdı.[7] Meydanın bazı günler boşaltılmasının nedeni insanların disk

ve mızraklarla Chunkey isimli bir oyun oynamalarıydı. Pauketat bu oyunun şöyle olduğunu tahmin etmektedir:

> Siyah, toprak piramidin en tepesinde duran şef kollarını iki yana kaldırır. Aşağıdaki meydanda toplanmış olan yaklaşık 1000 kişi çılgınca haykırır. Sonra kalabalık ikiye bölünür ve her iki grup da çılgınca bağırarak arenada koşmaya başlar. Küçük, yuvarlak bir taş diskin çevresinde yüzlerce mızrak uçuşmaktadır. Taraftarlar iki sıra halinde karşılıklı dizilerek iki takım için tezahürat yapar.[8]

Cahokialı sanatçılar, popüler Chunkey oyuncularının heykelciklerini yapmışlardır. Bir tanesinde bir adam dizlerinin üzerine çöküp diski yuvarlamaya çalışır. Saçları şık bir topuz şeklinde toplanmıştır ve süslü takılarla bezeli kulak memeleri sarkmıştır. Bu tip heykelciklere ve Avrupalıların bu oyunun başka yerlerde de oynandığına tanıklık etmelerine dayanarak,[9] bu oyunun bir atletik güç gösterisi olduğu kadar, kumar şekline de dönüştüğünü biliyoruz. Chunkey oyuncuları mızraklarını hareket ettirerek disklerini arenada yuvarlardı. Kazanan, mızrağıyla diski fırlatıp durduran ya da durma noktasına getiren oyuncu olurdu.

Fakat belki de gerçek galipler o oyuncunun üzerine bahse giren insanlardı ve evlerine ödül her ne ise onu götürürlerdi. Belli ki bu oyun biraz ağır ve içinde bolca kumarın ve izleyicinin yer aldığı bir oyundu. Bu da sosyalleşmek için bahane isteyen pek çok kişiyi bir araya getiren en mükemmel spordu. Oyun o kadar çok seviliyordu ki diski bile bir sanat eserine dönüştü ve Cahokia'yı ziyarete gelen insanlar köylerine dönerken yanlarında şehrin şık ve cilalı disklerini de götürmeye başladı. Cahokia ayrıca parti vermeye bayılan bir şehirdi. Bu şehirdeki festivaller genelde grup yemekleriyle gerçekleşir ve insanlar mangalda geyik, bizon, sincap ve hatta kuğu eti bile pişirirlerdi. Asırlar sonra arkeologlar içleri ateşten yanmış kemikler ve kırık tabaklarla dolu, devasa parti çöplüğü çukurları buldular. Gelenler içleri meyve ve ekmekle dolu tabaklarını alıp bu törenlerde kullanılan geniş bardaklarla "siyah içecek" denen şeyden içer-

lerdi. Bu içecek insanın sanrı görmesine ve kusmasına neden olan kafeinli ve halüsinojenli bir tören içeceğiydi.

Bu festivaller esnasında şehrin nüfusu iki katına çıkardı çünkü Mississippi Nehri boyunca tüm yerleşimlerden gelen insanlar olurdu. Bunun sağlam bir kanıtı da insanların gelirken siyah içeceklerini yanlarında getirmeleriydi çünkü bu içeceğin yapıldığı kutsal ağaçlar Cahokia'dan yüzlerce kilometre uzakta yetişirdi. Gelen konuklar ayrıca paylaşmak için evlerinden değerli şeyler de getirirlerdi. Cahokia'nın çöp çukurlarında bu şehre ait olmayan pek çok alet ve çömlek bulunmuştur. Illinois Arkeolojik İnceleme Ofisleri'ni ziyarete gittiğimde, Teksas bölgesinde görülen güney tarzında yapılmış bir sivri uçlu nesneyle karşılaştım. Stili Teksas'a ait olsa da nesnenin yapıldığı madde Cahokia taşıydı. Bu da bize göçmenlerin silahlarını kendi memleketlerinin yöntemleriyle yaptığını ama Cahokialıların silahlarını yapmak için kullandıkları taşı kullandıklarını gösterir. Bu taştan alet, varlığını kültürel karışımın tarihine borçlu olan günümüzün Kore takosuna benzer.

Fakat şehirdeki bu şenlikler her zaman spor ya da şölenle alakalı olmuyordu. Devasa festivaller, ayrıca insanları şamanlara, politikacılara veya her ikisine yönelik kendinden geçmiş bir inanç çılgınlığına sürükleyebilirdi. Halk figürleri Keşişler Höyüğü'nün tepesine çıkar ve meydandaki kalabalığa konuşma yapardı.[10] Sonra da gösteriler olurdu. Hikâyeleri doğurganlık ve diriliş ya da kahramanlarla tanrıların masalları üzerine kurulmuş olan tiyatro oyunları veya törenler sergilenirdi.[11] İnsanların bunları ortaçağ Avrupalılarına göre bir kilise aktivitesi ya da günümüz Amerikalılarına göre bir *Yıldız Savaşları* filmi gibi algılayıp algılamadıklarından emin değiliz ama görünüşe bakılırsa, şartlara göre değişmek üzere, her ikisi de diyebiliriz.

Cahokialılar sahneye benzeyen büyük ve geniş toprak platformlar inşa eder ve mistik figürler gibi giyinmiş olan insanlar da bu sahnenin üzerinde yılın önemli tarihlerini (mesela hasat

gibi) içeren hikâyeleri piyes şeklinde oynarlardı. Bu törenlerin bazılarında insanlar kurban edilirdi. Kurban çok farklı şekillerde de olurdu (onları daha sonra detaylıca anlatacağım) fakat bu performanslar esnasında Cahokialıların tanrılara sundukları tek şey insan canı değildi. Arkeologlar bu kurbanlardan kalan kemikleri bulmuşlar ve bazılarının, eskilerin yanına gömülmek üzere getirilen yeni ölmüş kişilere ait olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Daha sonra olanlar Türkiye'deki Domuztepe'de bulunan Ölüm Çukuru'ndakilere benzemektedir. Sahne ceset, kemik ve daha pek çok şeyle dolduktan sonra üzeri toprakla örtülür ve Çıngıraklıyılan Höyüğü'ndeki gibi sivri uçlu bir şekil oluşturmak için sıkıştırılırdı. Bu sivri uçlu höyükler tipik Cahokia evlerinin çatılarına benzerdi. İnsanlar genelde bu sahneleri/höyükleri şehrin merkezindeki meydan bölgesine dikerdi. Bazı arkeologlar bunların bizim dünyamızla ölüler dünyası arasındaki özel bağı temsil eden simgeler olabileceğini düşünmektedir.[12] Chakoia'lılar için insan kurban etmek, Avrupa topraklarındaki korkunç infazlar gibi olağandışı bir şey değildi. O dönem hem Avrupa hem de Amerika'da kurban vermek, sosyal norm ve hiyerarşileri güçlendirmek için topluma karşı sergilenen bir gösteriydi. Avrupa ülkelerinde meydanlarda gerçekleştirilen infazlar düşmanlarının gözünü korkutmak için yaptıkları birer güç gösterisiydi. Cahokialıların insan kurban etmeyi bıraktıkları yüzyıllar sonra bile İngiltere Kralı VIII. Henry hem danışmanlarını hem de iki karısını meydanda infaz etmesiyle ünlenmişti. Amerika'daki ilk Avrupalı sakinler de Plymouth ve Salem'deki kolonilerde infaz gösterisi yapmaya bayılır ve bunları kayda geçerlerdi. Bu Avrupa infazları gibi Cahokia'daki insan kurban etme törenleri de liderleri Keşişler Höyüğü'nün tepesinde oturan halka sosyal hiyerarşinin gücünü göstermek için yapılıyor olabilirdi.

Cahokialılar, şehirlerini astronomiye duydukları hayranlığı yansıtacak şekilde tasarlamışlardı. Şehir sakinleri yıldızların,

ayın ve güneşin hareketlerini izler ve evlerini genelde gökyüzündeki bu kozmik sıralamaya göre yaparlardı. Şehir nüfusunun en yüksek olduğu dönemlerde sokakları kuzey-güney ekseninin tam tamına 5 derece dışına gelecek şekilde sıralanmıştı. Pautekat ve meslektaşları şehrin, astronomik bir fenomen olan ay tutulmasına ve geceleri ayın yüksekliğinin iki haftalık dönemlerdeki iniş ve çıkışına göre konumlandırıldığına inanır.[13] Şehrin bu en görkemli döneminde çok önemli bir astronomik olay daha yaşanmıştır. 1054'te tam şehir büyürken, bir süpernova gökyüzünde yaklaşık bir ay boyunca parlamıştır. Çok parlak olduğu için gündüz de görülebilen bu yıldız, geceleri de dolunay gibi parlardı. Elimizde bu olaya ait, Çin'deki belgelerden tutun da yeni bir şehir medeniyetinin yükselmekte olduğu New Mexico'daki Chaco Kanyonu'nun duvar resimlerine kadar, dünyanın dört bir yanından kayıtlar mevcuttur. Pauketat, dinî ve siyasî liderlerin bu süpernova olayını filizlenen medeniyetlerini yaymak için bir mesaj olarak gördüklerine inanır. Belki de patlayan yıldız, daha önce farklı olan grupları ortak bir amaçta birleştiren ve Mississippi kültürü haline gelen şeyin temelini atan yeni bir inançlar dizisine kaynaklık etmiştir. Cahokia liderleri her ne yaptılarsa, bu kadar geniş bir çevrenin ilgisini çekmekte son derece başarılı olmuşlardı. Şehir nüfusunun üçte birinden fazlası Cahokia'dan çok uzaklarda doğup büyümüş olan göçmenlerden oluşuyordu.[14] Bunu biliyoruz çünkü bilim insanları sabit izotop analizi denen bir yöntem kullanarak bir insanın büyüdüğü yeri tespit edebiliyorlar. Bilim insanları, Cahokia'daki insan kalıntılarından diş minesinin kimyasal bileşimini inceleyerek, insanların çocukken yedikleri yiyecek ve suyun geride bıraktığı spesifik izotopik izleri ayırt edebilirler. Bu teknik genelde olay yeri incelemede kullanılır, böylece dedektifler cesedin nereli olduğunu tespit edebilirler. Arkeologlar ise bu yöntemi göç dizinlerini tespit etmek için kullanır. Eğer bir insan Cahokia'ya gömülmüş ama uzak bir yerin besini ve suyunu tüketerek büyümüşse, o halde bu insan göçmen demektir.

Cahokia siyasi gücü yüzünden de insanları çekmiş olabilir fakat burası aynı zamanda insanların çiftçilik, avcılık, altyapı onarımı ve aile kurmak gibi aşırı derecede sıradan şeyler de yaptıkları bir yerdi. Arkeologlar burayı kazdıklarında genelde bu tip insan aktivitelerine ait şeyler bulmuşlardır: bir kenara atılmış kırık çapalar, kemirilmiş geyik kemiği artıkları, kilden yapılmış kırık çömlekler ve birinin eski ahşap evini üzerine kurduğu direklerin dikildiği derin çukurlar. Yine de Cahokialılar bu günlük nesneleri, o dönemki Kuzey Amerika'ya göre çok sıra dışı bir ölçekle yapıyorlardı. Şehrin birkaç çeşit yağlı tahıl tohumu ürettiği çiftlik arazilerindeki mahsuller ve bunun yanı sıra meyveler, kabaklar, fasulyeler ve mısırlar 1050 ve 1250 yılları arasında şehrin 30.000 kişilik nüfusunu besliyordu. Şehirden ve çiftliklerinden çıkabilmek için Keşişler Höyüğü'nden Mississippi Nehri'ne kadar kabaca 19 kilometre yürümek, oradan da bir kanoyla karşıya geçmek ve birkaç kilometre daha yürümek gerekiyordu.

Kuzey Amerika'nın kayıp mahsulleri

Cahokia, Amerika'nın Dibi olarak adlandırılan ve Mississippi Nehri boyunca uzanan çılgın bir ekosistemin içinde yer alıyordu. Yağmur ve seller bölgeyi mevsimsel göl ve bataklıklarla doldurur, bu arada toprak da mısır ve nişastalı tohumların yetiştirilmesine uygun bir hale gelirdi. Burası Kuzey Amerika'daki en verimli bölgeydi ve Cahokialılar neredeyse sihirli sayılabilecek kadar doğurgan topraklarda yaşadıklarının farkındalardı.

Cahokia'da bulunan en ilgi çekici kil heykelciklerden biri Birger heykelciği olarak bilinir ve BBB Motor Sitesi olarak adlandırılan doğudaki bir çiftlik bölgesinde keşfedilmiştir (öyle deniyor ama aslında otoban yapımı esnasında bulunmuştur). Diğer bazı aletlerle birlikte bulunan Birger heykelciği kızıl-kah-

ve bir çakmaktaşından yapılmış, dizlerinin üzerine çöküp çiftçilik yapan bir kadını temsil etmektedir. Taş ve ahşap bir çapayı kullanan kadın zorlandığı için dişlerini sıkmaktadır. Fakat çapası toprağa değmez. Onun yerine çapasıyla bacaklarına dolanmış şişkin bir yılanın sırtını keser. Kadının güçlü ellerinden biriyle yılanın başını tuttuğunu görürüz. Yılanın başı hırlayan bir vaşağın başına benzemektedir. Kadının arkasında gördüğümüz üzeri kabak yüklü bir asmanın dallarına kuyruğu dolanmıştır. Kadının sırtındaki sepet asmadan topladığı kabaklarla doludur.

Washington Üniversitesi antropologlarından Gayle Fritz, Birger heykelciğini geleneksel Hidatsa çiftçilerinden biri olan Amy Mossett'a gösterdiğinde, kendisinin heykelciği hemen tanıdığını ve ona "Büyükanne" ya da mahsulleri kollayan güçlü bir ruh olan "asla ölmeyen ihtiyar kadın" dediğini ifade eder.[15] Burada Mississippi inançlarının günümüzün Siouan inançlarına kadar uzandığını ve Mississippililer için çiftçiliğin yalnızca bir meslek olmadığını görürüz. Mahsulleri diğer dünyaların güçlerinden korumak, herhangi bir savaş ya da avdaki kadar tehlikeli ve dramatik bir işti. Cahokia'da tarım hayatın, ölümün ve evrenin içinde süregelen dramın bir parçasıydı.

Güneydeki yerli çiftçilerin aksine, Cahokia halkı şehrin gelişiminden önce mısır ekmemişti. Onun yerine Kuzey Amerika'nın temel mahsulleri olan kazayağı, küçük arpa, karter otu, mayıs otu ve dik düğüm otu yetiştirirlerdi (fakat bunu uzaktan kuzeni olan Asya düğüm otuyla karıştırmamak gerekir). Bu bitkilere bazen "kayıp mahsuller" denir çünkü bir dönem çokça ekilmelerine rağmen, sonra yine vahşileşmişlerdir. Cornell Üniversitesi arkeobotanikçilerinden Natalie Mueller, yazlarını bu kayıp mahsullerden bazılarının bulunması çok zor olan, özellikle de dik düğüm otu olarak bilinen otun kalıntılarını aramakla geçirmiştir.[16] Şu an Amerika Birleşik Devletleri'ndeki nehirlerin kenarlarında büyüyen bu ot sıradan, ince bir bitkiye benzer. Kaşık şeklinde parlak yaprakları vardır. Fakat Cahokia

kurulduğunda düğüm otu binlerce yıldır güneydeki yerliler tarafından yetiştiriliyordu. Çiftçiler nesiller boyunca tohumları geniş, ince etli ve hızlı büyüyen (bin yıllık seçici ekimden sonra mısırın daha hızlı ve iri büyümesi gibi) bu otu yetiştirmişti. Mueller bu otun yüzlerce yıl yaşındaki tohumlarını Mississippi bölgesinde, insanların yaşadıkları yerlerde buldu.

Yerli düğüm otlarının nişastalı sert tohumlarının kabukları da sertti. Mueller onları yemek için ateşte mısır patlatır gibi patlatmış olabileceklerini ve tohumların leziz tatlarının patladıkça dışarıya fırladığını düşünmektedir. Ayrıca antik bir pişirme tekniği olan "nikstamalizasyon"u da kullanmış ve düğüm otunu kirece bulayıp güzel bir lapa elde etmiş olabilirler. Amerika'daki pek çok toplum pişirmeden önce mısırın gövdesini yumuşatmak için bu tekniği kullanırdı. Belli ki Cahokialıların da bu teknikten haberleri varmış. Canları patlamış düğüm otu istemediği zaman, bu kalın ve zengin düğüm otunu et ve baharatlarla karıştırıp yiyor da olabilirlerdi. Düğüm otu ve birkaç kayıp mahsulün yanı sıra beslenme düzenlerinde balık, ekmek, lapa, yağ, kızarmış ceviz, güveç, pişmiş kabak ve fasulye de yer alıyordu.

Az evvel Büyükanne heykelciğinin ne anlama geldiğini açıklayan Fritz, kariyerinin büyük bir bölümünü Cahokia'nın yükseldiği Amerika'nın Dibi denen bölgedeki toplumların mutfaklarını inceleyerek geçirmiştir. Cahokialıların hayatıyla ilgili bu tip bilgileri Keşişler Höyüğü'nün hemen yanında bulunan devasa bir çöp çukurundan edindiğini söyler.[17] Bu çukurları katman katman kazan arkeologlar kuğu kemiği de dahil olmak üzere mangalda pişirilen diğer hayvanların kemiklerini, pek çok çeşit tohumu, kırılmış çömlekleri, hatta üzerleri çimenle kaplanıp yanmadan önce kendilerine ziyafet çekmeye gelen karınca sürülerini bile bulmuşlardır. Fritz bunların Keşişler Höyüğü yeniyken, yani şehrin erken dönemindeki ziyafetlerden kalan atıklar olduğunu açıklar. Çok geniş çeşitliliğe sahip bu yiyecek

kalıntılarının büyük bir kısmı, yarısı bile yenmeden atılmıştır, bu da bize Cahokia'nın halkını nasıl beslediğini gösterir. Pek çok yiyecek BBB Motor Sitesi gibi kilometrelerce uzaklıktaki çiftliklerden çıkmıştır. Fritz ve meslektaşları şehrin çevresindeki pek çok tarım arazisinin de Cahokia aletlerini kullanarak iş yaptığını tespit etmiştir.

Fritz ayrıca çöp çukurunu dolduran partilerin, şehir halkının tarım işlerini nasıl organize ettiğini ve mevsimsel olarak işlerin nasıl bölüşüldüğünü anlamamızı sağladığını da savunur. Bu karmaşık sosyal sistemi yeniden inşa etmek için Fritz hem bitki kalıntılarına hem de 1700'lerde Mississippi kıyılarında höyük inşa eden çiftçilerden oluşan Natchez isimli geniş bir topluluğun düzenlediği aylık ziyafetleri içeren Le Page du Pratz gibi Avrupa kayıtlarına bakmıştır. Her iki kaynakta da çiftçilerin ziyafette dağıtmak üzere kendi memleketlerinden şehir merkezine mahsullerini getirdiği benzer bir düzen göze çarpmaktadır. Burada akla gelen soru şu: Bu dağıtım nasıl gerçekleştiriliyordu? Fritz, Mississippililerin bölgeyi Hidatsa gibi akrabalık ağlarıyla, aynı toprakları paylaşan aileler olarak kontrol ettiğini söyler. "Amerikan öğrencilerine arazinin bireysel sahipliği fikrinin, Amerikan yerlileri için yabancı bir tema olduğu öğretilir," diye yazar. "Nitekim ailelerin ya da geniş akraba gruplarının arazileri çiftçilik yaparak kullanmak adına çok özel haklara sahip oldukları da bellidir."[18] Kadınlar çiftliklerde çalışır, arazilerinin farklı bölgelerine çeşitli mahsuller ekerdi. Erkekler de şehrin içindeki evlerinin yanında yer alan küçük bahçelerinde tütün yetiştirirdi.

Bu uzak çiftliklerin şehir sakinlerini beslediği gerçeği akıllara başka bir soruyu getirmektedir. BBB Motor Sitesi'nde yaşayan insanlar Keşişler Höyüğü'nün tepesinde yaşayan elitlere yiyecekleri vergi olarak mı yoksa onları takdir ettiklerini gösteren birer hediye olarak mı gönderiyorlardı? Bu soruyu bazı arkeologlara, Cahokia'nın tarihinde konuşulabilecek en iyi yerde yönelttim: Illinois-Edwardsville'de bulunan The Stagger Inn

isimli bir barda. Bir arkeolog tarafından işletilen bu bar Cahokia araştırmacılarının arasında kısaca "arkeologlar barı" olarak geçer. Cahokia'nın dört bir yanında kazı yapan insanlar her perşembe akşamı bu bara bira içmek ve hamburgerle leziz patates kızartmasından yemek için gelir.

Müzisyenlerin hazırlandıkları sahnenin hemen yanındaki yıpranmış ahşap masada Tim Pauketat ve Bloomington'daki Indiana Üniversitesi antropologlarından Susan Alt ile buluştum. Onlara hemen Cahokia'nın ekonomik yapısıyla ilgili sorular sormaya başladım çünkü şehir elitlerinin kentin eteklerindeki çiftliklerinde yaşayan insanları, kendilerine yiyecek getirmeleri için ikna edip etmediklerini merak ediyordum. Acaba bir çeşit ticaret ağı mı vardı? Bunu sorduğumda Pauketat gözlerini devirdi. İkisi de şehrin bir ticaret merkezi olduğu fikrine karşıydılar ve Cahokia'yı bir ekonomik varlık olarak görmenin hata olacağını savunuyorlardı. "Şehrin öncelikli amacı ticaret ya da iş değildi. Amaçları ruhaniydi," dedi kendisine biraz daha bira ısmarladıktan sonra Pauketat. "Onların sahip oldukları şeye zenginlik demek doğru olmaz ama bu da yan etkilerinden biriydi."

Cahokia'nın kendisini ruhaniliğe adamış bir şehir olduğu konusunda Alt'ın pek çok kanıtı vardı. Ruhani ritüellerin yapıldığı ve ismi Emerald olan bir bölgede kazı yapıyordu. Illinois'daki St. Clair County'de yer alan Emerald belki de Cahokia'daki maneviyatın ilk doğduğu yerdi. Burası bir sürü Mississippi sanat eseriyle doluydu ama hepsi de Cahokia nüfusunun patlamasından önceki dönemlere aitti. "Belki insanlar önce buraya gelmiş ama sonra Cahokia'ya göç edip orada kalmışlardır, olamaz mı?" dedi Alt. Eğer bu doğruysa, o halde Cahokia'nın temellerinin ticari kaygılardan ziyade inanç sistemleri üzerine kurulu olduğuna dair büyük bir kanıt olurdu.

Ama *biraz da olsa* bir ekonomik sistemin olması gerekir, diye itiraz ettim. Ne de olsa bazıları yiyecek üretirken bazıları da o yiyecekleri tüketiyordu. Nehir boyundaki diğer şehirlerle

ticaretleri ya da çiftçilerin yetiştirdikleri mısırı şehri merkezindeki alet üreticileriyle takas ettikleri bir pazar yeri var mıydı? Pauketat omuz silkti. "Elbette bazı insanlar uzmanlaşmıştı ya da başkalarından yiyecek alıyorlardı ama uygulamalar heterojendi. Yani her mahallede farklı işliyor olabilirdi." Belki bir mahalledeki insanlar ellerindeki Ramey çömleğini, diğer mahalledeki, özellikle de kamıştan harika hasırlar yapan başka bir kişinin ürünüyle takas ediyordu, dedi. Belki başka bir mahallede yaşayan aileler her gün topladıkları besinleri büyük grup yemekleri için saklıyordu. Ayrıca belirli topluluklar çiftliklerle özel anlaşmalar yapıp mahsul anlamında mevsimsel fazlalıklarını alıyor bile olabilirlerdi. Fritz bu dağıtımın ailelerin kendi aralarında gerçekleştiği fikrine katılmaktadır. Buna kanıt olarak da kentte büyük miktarda tahıl ya da elitlerin tükettiği besinleri sakladıkları büyük depolar olmamasını gösterir. Hidatsa gibi buradaki kabilelerin arasında da kültürel bir miras söz konusuydu. Bu miras onları mahsulü bölüştürmek için akrabalık sistemini kullanan Mississippili gruplardan ayırırdı.

Şehir tarihçisi William Cronon, bir şehrin binalarıyla tarımının toplamından oluştuğunu yazar. Cahokia'nın çiftliklerinin çeşitliliği ve büyüklüğü de en az anıtsal höyükleri kadar nefes kesici ve tartışılabilir biçimde daha demokratikti. Her ne kadar Keşişler Höyüğü'nün tepesinden halka hitap eden kişi sayısı az da olsa, Cahokia'nın çiftlikleri herkes içindi. Onlar da şehrin pek çok meydanı gibi halka açık ve herkese ürün sağlayan yerlerdi.

Evi kapatmak

Cahokia'da kutlamalar şehir merkezindeki büyük höyükte olmazdı. Genelde küçük meydanlar ve halk binalarında, kurbanlardan ve vaazlardan uzak mahallelerde yapılırdı. Elbette herkes

şehir merkezindeki Büyük Meydan'a sığamıyordu ama bu yerel kutlamalarda genelde oturma yerleri insanlarla dolup taşmazdı. Bu kutlamalar Cahokia'nın çok çeşitli kültürel makyajını yansıtırdı. Burası tek bir dili ya da geleneği paylaşan bir şehir değildi. Burası bir göçmen şehriydi. Özellikle festival dönemlerinde şehre bir sürü turist geldiğinde, benzer geçmişten gelen insanlar ve aileler ya da akrabalar bir araya gelirdi. Belki de o mahalledeki insanların tercih ettiği dillerde törenler düzenleyebilecek yerel liderleri de dahil ederek, çeşitli büyük şehir kutlamalarına katılıyorlardı.

Özellikle bilinen bir tören, arkeologlar arasında "kapanış" adı verilen törendi. Bu, kulağa tanıdık gelebilir çünkü Dido'nun ve Çatalhöyük'teki pek çok evin başına gelen şeyin aynısı yaşanırdı. Arkeologlar şehrin çeşitli yerlerinde kent sakinlerinin bir evin ya da binanın hayatını sona erdirdikleri birtakım ritüeller yapıldığına dair kanıtlar bulmuşlardır. Önce evin duvarını oluşturan ahşap direkleri söker ve onları odun ateşinde kullanmak için geri dönüştürürlerdi. Sonra direklerin söküldüğü çukurlara dikkatle renkli kil doldurur, bazen bu kile parlak mika ekler ya da onu evin geçmişinde kullanılmış olan çömlek ve aletlerle karıştırırlardı. Zemin ya suyla yıkanır ya da toprakla kaplanırdı. Bazen de ev yakılırdı. İnsanlar terk edilmiş bir evin zeminine bir çukur kazar ve çukuru evde kullanılan çömlek, mısır koçanı, kamıştan hasır, mücevher veya kırık taş bıçak gibi yanmış eşyalarla doldururlardı. Tüm bu ritüeller eski evi mühürlemek ve mekânı yeni bir ev için hazır hale getirmek adına yapılırdı.

Cahokialılar yeni evlerini eski evlerin üzerine yapmaya bayılırlardı. Son evin dolu direk deliklerine yeni direkler dikerlerdi. Arkeologlar bir evi kazdıklarında birbirinin üzerine dikkatle doldurulmuş birkaç zemin bulurlar ve bu zeminlerin her biri evin bir önceki sakinlerini temsil eder. İnsanlar sanki evlerine cenaze yapma hakkı veriyor gibiydi. Böyle bakınca Cahokialıların şehirlerinin yaşadığına inandıklarını söyleyebiliriz, öte

yandan ömrünün bir gün sona ereceğini de kabul ediyorlardı.

Bu kapanış ritüeli Çatalhöyük'te gördüğümüze pek benzemez çünkü orada evler genelde boşaltılır ve yeni birileri taşınmadan çökerdi. Pompeii'de de bunu görmeyiz. Orada yeni bir nesil olan *liberti*, efendilerinin villalarını fırın ya da dükkânlara dönüştürürdü. Burada daha çok terk etme fikrinin kendisini bizzat şehrin altyapısına dahil ettiklerini söyleyebiliriz. Höyükler ve borç alınmış çukurlar sonsuza dek kalmaları için yapılmıştı ama insanların evleri geçiciydi.

Belki de bu bakış açısı insanların şehri terk edip hayatlarını sürdürmelerini daha kolay hale getirmiştir. Cahokia'nın dramatik genişleme ve terk edilişini düşünecek olursak, bunun ana fikrinin "kapanış" olduğunu aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Burası ne de olsa bir Avrupa ya da Güneydoğu Asya şehri değildi. Burası Amerikan yerlilerinin şehriydi ve bu şehrin sakinleri kentselliği okyanus ötesindeki insanlar gibi görmüyordu. Dünyaya yayılacak ve sonsuza dek kalacak bir medeniyet yaratma peşinde değillerdi. Belki de şehri, başlangıcına bir son eklenmiş evlerinin bir versiyonu olarak düşünmüşlerdi.

BÖLÜM 11

Büyük Uyanış

Cahokia dünyasına ait daha fazla şey öğrenebilmek için iki yaz art arda oradaki arkeolojik kazı çalışmalarına katılıp araştırmacıları ziyaret ettim. Bu kazılar Cahokia tarihinde uzmanlaşmış iki arkeolog tarafından yönetiliyordu: Eastern Connecticut State Üniversitesi profesörlerinden Sarah Baires ve Toledo Üniversitesi profesörlerinden Melissa Baltus. Araştırmacı Elizabeth Watts'tan ve Saha Araştırma Enstitüsü'nün yorulmak nedir bilmeyen mezunlarından yardım alıyorlardı. Hep birlikte yaz mevsimlerini Keşişler Höyüğü'nün güneybatısındaki küçük, sessiz bir mahalle olduğunu düşündükleri bölgeyi kazarak geçirdiler.

Kazdıkça buranın sıradan bir yer olmadığı daha da belirginleşti. Kazdıkları yapılar kutsal ateşte yanmış pek çok ritüel nesnesiyle doluydu. Festival kalıntılarıyla birlikte sarı toprakla çerçevelenmiş nadir görülen toprak bir yapı bulduk. Baires, Baltus ve ekipleri kazara şehrin ölümüyle bağlantılı mimari bir hazineye denk gelmişlerdi. Bu yerin hikâyesi bizi halk yaşamının radikal bir dönüşüme doğru gittiği büyük bir şehrin son yıllarına geri götürdü.

Doğu St. Louis parşömeni

Modern dünyada kayıp bir şehri ortaya çıkarmak *Tomb Raider* oynamaya benzemez. Bir ormandan geçip bir ejderhayla dövüşmek yerine, Doğu St. Louise ve Illinois-Collinsville'deki işçi sınıfının mahallelerinden döne döne ilerleyen bir yolda Cahokia'ya direksiyon salladım. 1970'lerde olduğu gibi antik şehrin yükseltilmiş yürüyüş yolları ve höyükleri gelişen banliyölerle kaplanmıştı. Keşişler Höyüğü'nün batısında Höyük Arabalı Sineması vardı. Çiftçiler asırlar boyunca Cahokia'nın daha küçük bölgelerinde çalışmışlardı. İnşaat projeleri yüzünden höyükler yıkılmıştı. 19. yüzyıldaki inşaat işçileri bir zamanlar St. Louis'in üzerinden uzanan devasa Büyük Höyük piramidini yerle bir etmiş ve kilini tren yollarının altını doldurmak için kullanmıştı.

Tüm bunlar 40 yıl önce Illinois, Cahokia'yı tarihi alan ilan ettiğinde sona erdi ve UNESCO da bölgeyi Dünya Mirası Listesi'ne ekledi. Hükümet sakinlerden 2200 dönüm araziyi satın alıp içindeki bütün dükkân ve küçük işletmeleri temizledi. Şu anda Cahokia Höyükleri Tarihi Alanı, antik kentin anıtsal mimarisinden geride kalanları korumaya adanmıştır.

Ben vardığımda Baires ve Baltus kavurucu Illionis sıcağında zaten birkaç haftadır kazı yapıyordu. Kazı bölgesine ulaşabilmek için eski gaz tanklarından birinin arkasındaki bir çakıl öğütücüsünün üzerine binip üç açık çukurun etrafına toplanmış, ellerinde kürekler olan insanları görene kadar çamurlu sahada ilerledim. Saat sabahın 7Ssiydi ama ben biraz geç kalmıştım çünkü ekip kazıya her gün 6.30 civarında başlar ve öğleden sonra geç saatlere kadar kavurucu sıcakta çalışırdı.

Baires ve Baltus, Spring Lake Tract[1] diye bilinen bu öngörülmeyen bölgeyi, Watts'ın birkaç ay önce yaptığı manyetometre araştırması sonucunda seçmişti. Omza takılarak kullanılan bir manyetometreyle Watts tüm alanı dikkatle gezmiş ve antik bir yerleşimin izlerini aramıştı.

Manyetometreler gömülü şeyleri bulabilmek için idealdir çünkü toprağın değişmesine yol açan anormallikleri, yanmış nesneleri ve yüzeyin birkaç metre altındaki metalleri tespit edebilirler. Watts'ın manyetometre haritası farklı bir desenle yapılmış koyu renkli dikdörtgen şeklinde noktaları veya anormallikleri gösteriyor, şekil ve pozisyonlarının doğal olmadığını ortaya çıkartıyordu. Bir avlunun ya da bir yarım dairenin içine yapılmış evlerin zeminlerine çok benziyorlardı.

Baltus ile Baires'in dikkatini çeken de bu avlu şekli oldu. Cahokia tarihinin son dönemlerinde şehrin görünüşünde açıklanamayan bir değişim olmuştu. İnsanlar bir anda binaları kuzey-güney hattına yapmayı bırakmış ve açık avlu planlarına geri dönüp Cahokia'nın bulunmasından çok önce var olan köylerin şekillerini taklit eder olmuştu. Belki de haritada gördükleri şey bu son dönem mahallelerinden biriydi. Spring Lake Tract'te ilgilerini uyandıran başka bir şey daha vardı. Arkeologlar şehrin dönüşümü esnasında insanların neler yaptığını bilmek istiyordu ve bu nokta tam da Keşişler Höyüğü'nün elit alanındaydı.

Böylece toprağı üç ayrı anormalliğe göre ayırdılar ve kazı blokları adı verilen üç hendek yarattılar (EB1, EB2 ve EB3).

Kazı bölgesine girdiğimde Baires, Baltus ve Watts EB1'e bakıyor ve buldukları hakkında birbirlerine bir şeyler mırıldanıyorlardı. "Iğğhhh, bu da ne?" diye sordu Baires neredeyse bin yıldır ışık yüzü görmemiş bir yapının zeminine bakarak. Çukurun kenarında dikkatle yanına diz çöktüm ve orada bir bina olduğunu hayal etmeye çalıştım. "Bu bir parşömen," dedi Watts. Grup, katman üstüne katman oluşturmuş bir malzemeyi ortaya çıkarmıştı ve bu da zaman içinde aynı yere pek çok yapının inşa edildiğini gösteriyordu. Ekibin çoğu gibi Watts da sanki bir zamanlar Cahokialıların yürüdüğü zemini rahatsız etmek istemezmiş gibi çamurlu hendeğe çıplak ayakla basıyordu.

Eğitimsiz gözlerimle bile, üst üste binen bina zeminlerini işaret ettiğini anlayabiliyordum: daha koyu renkli kilden bir

alan, duvar gibi çapraz bir çizgide aniden sona eriyordu ve onun yanında, kömür ve eserlerle bezenmiş tekdüze renkli bir kil alanı vardı. Kile batan ahşap direklerden oluşan duvarlar Cahokialılar tarafından uzun zaman önce başka yerden getirilip geri dönüştürülmüş olmalıydı.

EB1 mütevazı bir ev büyüklüğündeydi ama yaşamı sıradanlıktan çok uzaktı. Burada en az bir ritüel ateşi yanmış; alevleri de mika, çok güzel işlenmiş bir hasır, uzak bir köyden getirilmiş bir çömlek malası ve Cahokia'dan önceki insanlar tarafından buraya gömüldüğünde asırlık yaşta olan antik bir sivri uçlu nesneyi yakmıştı. EB2 ve EB3 de benzer şekilde sıra dışıydı içinde bulunan nesneler burada şölen ve dünyayı yerinden oynatan birtakım aktivitelerin gerçekleştirildiğini gösteriyordu.

Baires ve Baltus buldukları şeyin ev olduğunu zannederken aslında buraların, arkeologlar arasında amaçları gündelik hayatın ötesine geçen herhangi bir bina için kullanılan bir terim olan "özel kullanımlık yapılar"la dolu halka açık bir alan olduğu ortaya çıktı. İnsanlar bu binaları siyasi tartışmalardan tutun da ruhani törenler için bir araya gelmek ve partiler vermek için inşa etmişti. Çevreye şöyle bir bakan Baires, "Daha önce hiç böyle bir şey görmedim," dedi. Ben de baktığı yere baktığımda artık ağaçlar ve gaz tanklarıyla dolu boş bir arazi görmüyordum. Onun yerine toplantı salonları, merkezinde süslü ahşap bir direğin durduğu geniş bir avlu ve Cahokialıların höyükleri için kil ödünç aldıkları kutsal bir çukur görmekteydim. Büyük bir ziyafetten kalan geyik kemikleri ve kırık çömleklerle dolu kocaman bir çöp çukuru.

Etrafımdaki sessiz arazilerin insanlarla, evlerle ve ufka kadar uzanan höyüklerle dolu olduğu bir döneme bakıyordum.

Spring Lake Track üzerinde uzanan gökyüzü masmavi ve kavurucu, hava fazlasıyla nemliydi. Baires ve Watts serinlemek için kullandıkları sırlarını gösterdiler: sabah tamamen donmuş suyla dolu bir şişe getiriyorlar ve buzlu su öğlene doğru eriyip

soğuk suya dönüşüyordu. Bu terleyen alınlarına bastırmak ve susuzluklarını gidermek için mükemmel bir yöntemdi. Her ne kadar kazı alanları kalın kumaş çatılarla perdelense de su içmek ve güneş kremimizi yenilemek için sık sık mola veriyorduk. Herkes kafasına terzi elinden çıkmış çeşitli şapkalar takıyordu. Sonuçta yanmış bir yüz ya da enseyle eve dönmek istemiyorsanız, ne kadar şapşal göründüğünüzün hiçbir önemi yoktu.

İlk etapta kazı bloklarının arasında gezinip öğrencilerin işlerini kontrol eden Baires ve Baltus'un peşinden gittim. EB1 ve EB2'de düzinelerce şey bulunmuştu: tören kâseleri, kilden yapılmış minik bir insan suratı, sivri uçlu nesneler, kamıştan yapılmış bir hasırın kalıntıları ve bir zamanlar içinden halüsinasyonlar gördüren siyah içeceğin içildiği özel bir bardak. EB3 gizemini korumaya devam ediyordu. Manyetometre araştırmasında çitten bir duvara benzediği tespit edilmişti ve Baires ile Baltus burada önemli bir şey olduğuna inanıyordu.

İkisi de her bir blokun kenarına diz çöküp Watts ve öğrencilerle durum değerlendirmesi yapıyordu. Öğrencilerden sık sık buldukları şeyleri alüminyum folyoya sarmalarını ya da yemek kutularının içine koymalarını istiyorlardı. Her şey dikkatle etiketleniyordu: Toprak bile kovalara doldurulup işaretleniyor, içinde kalan nesneler var mı diye kontrol edilmek üzere elekten geçiriliyordu.

Baires ve Baltus'un birlikte yıllardır kazı yaparken oluşturdukları kısa sözel ifadeleri öğrendim. Mesela kilden ortaya çıkan bir şey için "kovalamak" ya da "takip etmek" stratejileri anında geliştiriliyordu. Baires EB1'deki bir öğrenciye, "Bu yanmış kil hattını takip edelim," diye talimat verdi. Her yapının altı bir "havza"ydı çünkü Cahokialılar batık zeminin üzerine inşaat yapardı. Bir yapının duvarını bulduğumuzda, onun "kenarını" ya da "köşesini yakalardık." Sanki kaçan bir tarihi kovalıyor gibiydik.

Cahokia'daki hemen hemen her kazı, çiftçilerin yıllarca ek-

tiği steril toprağı 30 santim derinliğinde "parçalayarak" başlar. Onun hemen altında da şehrin katmanları başlar. Çıkarılan her bir santimle birlikte arkeologlar geçmişe gider ve şehrin klasik çağdaki döneminin muhteşem çömlekleri ve sanat eserleriyle buluşurlar. Ben geldiğimde kazıların bazıları çoktan bir metre derinliğe ulaşmıştı.

Kazı yapmak uzmanlık gerektiren bir zanaatkârlıktır ve öğrenciler bunu iş üstünde öğreniyorlardı. Gizemli EB3'ün sarı topraktan yapılmış garip katmanını yorulmaksızın kazan Eastern Connecticut State mezunlarından Emma Wink bana işine çok fazla odaklandığını ve her şeyi unuttuğunu söyledi. "Ben tam bir köstebeğim," diye espri yaptı. Pek çok sanat eserinin fışkırdığı EB1'de çalışan Western Washington Üniversitesi son sınıf öğrencisi Will Nolan dikkat çeken bir yanık katmanını takip ediyordu. Yanık "gevrek, pürüzlü ve kazması zor" bir katmandı. Fakat bu katmanı ne zaman aştığını anlayabiliyordu çünkü bir sonraki katman "pürüzsüz ve yapış yapış"tı. Baires bana kenarları özenle bilenmiş bir kürek ödünç verip kazmayacağımı söyledi. EB2 havzasındaki ince katmanı "kürekle temizleyecektim" sadece. Her bir hamle küreğimde kalın, kirli bir yığın kil tabakası bırakıyordu. Çamurda ne zaman bir direnme hissetsem ya da bir çıtırtı duysam hemen durup zemini inceliyor ve sivri uçlu bir mala kullanarak anormal yumruların etrafını nazikçe kazıyordum. İlk bulgum parmaklarımın arasında ufalanan kırmızı bir çömlek parçası oldu. "Sorun değil," dedi Baires, "Bu pişirilmemiş kil olduğu için zaten ufalanırdı." Daha sonra odun kömürü parçaları, sarı pigment balçıkları, pişirilmiş bir çömleğe ait birkaç kırık parça ve birkaç tane de yanmış geyik kemiği buldum.

En kötüsü kemiklerdi çünkü sayıları o kadar fazlaydı ki kazımızı düzinelerce kez durdurmak zorunda kaldık. Bunların insan kemiği olmadığını net şekilde ayırt etmemiz gerekiyordu çünkü insan kalıntılarının derhal rapor edilmesi lazımdı. Her

ne kadar biz bulduklarımızın geyik kemiği olduğunu anlasak da arkeologlar bazen bunların kemik şeklinde taşlar olup olmadığını belirlemek için "yalayarak kontrol" ediyordu. Yalayarak kontrol etmek mi? Dehşetle Baires'e baktım. "Yalamak ister misin?" diye sordu. "Kemikler gözenekli olur, o yüzden dilin yapışacaktır." Öğrenciler bana baktı. Tuhaf gazeteci bunu yapacak mıydı? Tabii ki yapacaktım. Küçük bir kemiği ağzıma götürdüm ve tuz tadı aldım. Dilimin hafif şekilde yüzeye yapıştığını hissettim. "Evet, işte kemik böyle olur," dedi Baires omuz silkerek.

Bir saat boyunca kürekle çalıştıktan sonra parmaklarım su toplamaya başladı. Saat 20.30'da bitkin bir halde kendimi yatağa attım, küreğin ucunu toprağa saplamak için kullandığım bacağımın ağrıdığını hissediyordum. 900 yıl önce Cahokia'daki bir ziyafette pişirilen bir geyiğin kemiğini nasıl yaladığımı düşünüp durdum. Keşke ben de o partide olsaydım ama bu ikinci en güzel şey olurdu.

Cahokia'nın demokratikleşmesi

Cahokia'yı gösteren internetteki ya da kitaplardaki çizimlere bakacak olursanız evrensel bir hatayla karşılaşırsınız. Şehrin höyük ve hendekleri yeşil çimenlerle kaplı gün ışığının altında çizilmiştir, neredeyse bir golf sahasına benzer. Ama bunun gerçekle hiçbir alakası yoktur. Çığır açan bir kitap olan *Envisioning Cahokia*'da bir grup arkeolog şehrin anıtlarının siyah kilden inşa edildiğini açıklamıştır. Pek çok ev fasulye, kabak ve diğer ürünlerin yetiştirildiği küçük avlularla çevrili de olsa şehir sınırları içinde asla çimen yoktu.

Siyah bataklık çamurunun aksine Cahokialıların ahşap çerçeveli sazdan evleri rengârenk hasırlar, el işleri ve alçılarla süslüydü. Cahokialılar halka açık alanlara direkler diker ve onları kürk, tüy, sepetler dolusu tahıl ve diğer sembolik nesnelerle süs-

lerlerdi. Bu direklerin tören için mi yoksa yön tabelası olarak mı kullanıldıklarından emin değiliz. Belki her iki amaç için de kullanılıyorlardı. Arkeologlar bu direklerin yerlerini höyüklerin, meydanların ve evlerin ön bahçelerinin zeminlerde bulunan silindir şeklinde geniş deliklere bakarak anlamaktadır. Ahşap her ne kadar uzun zaman önce çürümüş olsa da direğin dikildiği yerin altından bazen bir parça tören mikası ya da toprak boyası çıkar.

Arkeologlar şehrin çağlarını evlerinin konumlandırılmasına göre belirler. Lohmann döneminde (MS 1050-1100) insanların Büyük Meydan'ı ve Keşişler Höyüğü'nü ilk inşa ettiği zamanlarda, evlerini küçük merkezi bir meydana bakacak ve küçük avluları olacak şekilde inşa ederlerdi. Stirling döneminde (MS 1100-1200) ki bu döneme Klasik Cahokia denir, insanlar kuzey-güney yönüne konumlandırılmış evler ve höyükler inşa ederdi. Bu dönem ayrıca şehir nüfusunun en yüksek noktasına ulaştığı zirve dönemiydi. En son Moorehead döneminde (MS 1200-1350) insanlar Lohmann dönemindeki avlulu ev planlarına geri döndüler.

Fakat şehrin bu farklı dönemleri sadece mimari değişikliklerden ibaret değildi. Arkeolog Susan Alt bu dönemlerin "önemli sosyal değişikliklerin" gerçekleştiği zamanlar olduğunu söyler. Bu değişimler en çok Büyük Meydan'ın üzerinde yükselen Keşişler Höyüğü'nün bulunduğu şehir merkezinde görülmektedir. Bu merkezî toplanma yeri bir mühendislik harikasıydı. Halka açık etkinlikler yapılırken suyun birikmeden akması için şehrin inşası sırasında dikkatle eğim verilmişti. Buradaki mimariyle ilgili her şey Keşişler Höyüğü'nün tepesinde yaşayan karizmatik liderler tarafından yönetilen Cahokia'nın oldukça yüksek tabakadan bir toplum olduğunu göstermektedir. Şehrin sıradan sakinleri höyükleri inşa etmek için saatler boyunca çukurlardan sepetler dolusu kil taşımışlardır. Liderleri de buna karşılık, onlara olan borçlarını bilgelikle ve çok büyük şölenlerle ödemiştir.

Fakat bir noktada artık bu da yeterli olmamıştır.

Stirling döneminin sonlarında şehirde oldukça büyük bir huzursuzluk hâkim olmuş gibi görünüyor. Keşişler Höyüğü'nün elitleri Büyük Meydan'ın tüm çevresini ahşap duvarlarla çevirmiş ve kendilerini duvarlarla çevrili bir mahalleye kapatarak bu halk meydanını daha özel ve mahrem bir alana dönüştürmüşlerdi. Bu da daha çok soruna yol açmış olmalıydı. Eğer insanlar dev bir duvarla şehir merkezindeki bölgeden mahrum edildiyse, Baltus'un da söylediği gibi, "kendilerini haklarından mahrum bırakılmış" gibi hissetmiş olabilirlerdi. Bundan kısa bir süre sonra Büyük Meydan bakımsızlıktan çöktü. Alt, "Yakın zamanda inşa edilen ahşap duvarla birlikte Cahokia şehir merkezinin yeniden tasarımının bir parçası olarak, yerel binalar ve çöp dolu yapılar plaza çevresine taşınmış gibi görünmektedir. 1300'lerde şehrin bu kutsal alanında neredeyse birkaç kişi dışında başka sakin kalmamıştı," diye yazar. Başka bir deyişle elit olmayan kesim o bölgeye taşınmış hatta çöplerini bile oraya boşaltmaya başlamıştı. Bu dönemde insanlar ayrıca gündönümünü belirleyen ahşap direklerden yaptıkları Woodhenge adlı büyük daireyi de yıkmıştı.

Moorehead döneminde şehir kendi kendini yeniden şekillendirirken Cahokialılar bir zamanlar anıtsal olan şehir merkezindeki sembolleri şiddetle reddediyordu. Kabaca şehir nüfusunun yarısı gitmiş ve geride kalanlar halk kutlamalarını veya ritüellerini kendi mahallelerindeki daha küçük alanlarda yapmaya başlamıştı. Spring Lake Tract bölgesindeki avlular ve halka açık binalar bu yeni sosyal organizasyonu yansıtmaktadır. Şehrin merkezî otoritesinin yerini yerel toplumlar almıştı.

Bu durumda şehrin otoriteyle yönetilen şeklinin daha demokratik bir şekle dönüştüğü düşünülebilir. Günümüzde Meksika-Oaxaca'daki yerli şehirlerin tarihsel gelişimini inceleyen arkeolog Lane Fargher, MS 1250'de yani Cahokia'nın büyük bir canlanma ve dönüşüm döneminden geçtiği süreçte inşa edilmiş

olan Tlaxcallan isimi bir şehri tarif eder. Gazeteci Lizzie Wide, Fargher'in *Science*'taki çalışması hakkında şöyle yazar:

> Çoğu Mezoamerikan şehirlerinin merkezinde anıtsal piramit ve meydanlar yer alırdı. Tlaxcallan'da net bir merkezi veya hiyerarşisi olmayan meydanlar her mahalleye yayılmıştı. Kralların yaptığı gibi şehrin kalbinden bölgeyi yönetmektense, Fargher, Tlaxcallan senatosunun şehir sınırlarının 1 kilometre dışında bulduğu tek bir büyük binada toplandığına inanır. Bu dağınık düzenin paylaşılan bir siyasi gücün göstergesi olduğunu söyler.[2]

Tlaxcallan'ın düzeni Moorehead dönemindeki Cahokia'nın düzenine çok benzemektedir. Yani insanların Büyük Meydan'a sırt çevirdiği ve mahallelerindeki avlulara kendi küçük meydanlarını inşa ettikleri döneme. Bu değişim de bize Cahokia'nın halk kültüründe bir demokratikleşme olduğu sinyalini verebilir.

"Çöküş"e karşı

Bu kitapta gördüğümüz tüm şehirler gibi Cahokia da durağan değildi. Kalıntıları bize asırlar içinde çeşitli dönemlerden geçmiş bu şehrin dinamik kültürünün hikâyesini anlatır. Günümüzde pek çok arkeolog bu yüzden medeniyetlerin "çöküş" dönemiyle karşılaştırabileceğimiz bir "klasik" ya da "zirve" dönemleri olduğu fikrini sorguluyor. Çöküş dönemi fikri de kayıp şehirlerin "mucizevî" şekilde Avrupalı arkeologlar tarafından bulunduğu fikrini bize getiren 19. ve 20. yüzyılın başarındaki aynı koloni geleneğinden çıkmıştır. Bu gelenekteki düşünürler tüm toplumların Avrupalı medeniyetlerle aynı yolu izlediğini varsayıp zamanla daha da büyüdüklerini, daha hiyerarşik bir yapıya sahip olduklarını ve daha çok sanayileştiklerini düşünürler. Ekonomileri gelişmemiş toplumları "gelişmemiş" olarak nitelendirir ve genişlemesi duran şehirleri kültürleri çöken başarısızlıklar olarak değerlendirirler. Fakat bu bakış açısı kanıtlara uymamaktadır.

1970'lerde arkeologlar ve şehir tarihçileri şehir medeniyetlerinin aynı gelişim sürecini izlemediğine dair pek çok kanıt buldular. Angkor ve Cahokia da dahil olmak üzere bir sürü şehir ekonomik prensipler etrafında organize olmamıştır. Metropol bölgeleri zaman içinde gelen göçmen dalgalarıyla genişleyip gelişmiştir. Bir şehrin nüfusunun küçük köylere dağılması bir başarısızlık değildir. Bu sadece çevresel stratejiler yüzünden gerçekleşen bir dönüşümdür. Şehrin kültürü ataları o şehirde yaşamış olan insanlarla birlikte yaşamaya devam eder ki bu insanların çoğu o eski kentin görüntüsünde pek çok yeni şehir inşa etmiş olan kişilerdir. Asırlar içerisinde medeniyetler birkaç yoğun kentsel dönemden ve sonunda dağılma döneminden geçmiş olabilirler.

Jared Diamond 2005'te *Çöküş* (Collapse) isimli popüler kitabını yayımladığında bu çöküş fikri neredeyse ölmüştü. Paskalya Adası'ndaki Maya ve Polinezya gibi kültürlerin anekdotlara dayalı kanıtlarından yola çıkan Diamond, çevresel anlamda kötü koşullardan geçen toplumların "çöktüğünü" ya da başarısız olduğunu iddia eder. Argümanı, yüksek yoğunluklu yerleşim yerleri ortadan kalktığında kültürlerin yok olduğu fikri de dahil olmak üzere, şehirlerin nasıl çalıştığına dair birçok efsanede rol oynadı. Bu kitapta gördüğümüz yerlerde olduğu gibi, şehirlerin terk edilmesi kültürel bir ölüm veya son anlamına gelmemektedir. Genelde bunun anlamı başka yere göç eden sakinlerin yanlarında değerlerini, sanatlarını ve şehrin teknolojilerini de yeni evlerine götürdükleridir. Diamond çevresel faktörlerin şehirlerin çözülmesinde önemli bir etken olduğunu söylemekte haklıdır ama bu hikâyenin sadece bir kısmıdır. Terk etmek aslında siyasi bir süreçtir.

Çöküş çıktıktan hemen sonra pek çok arkeolog ve antropolog Diamond'ın yol açtığı yanlış anlaşılma ve hataları düzeltmeye çalıştı. Antropolog Patricia McAnany ve Norman Yoffee *Questioning Collapse* (*Çöküşü* Sorgulamak) isimli bir eser

yayımladılar. Bu, Diamond'ın "çöküş" fikrinin bilimsel açıdan sağlam olmadığını gösteren ve akademisyenlerin antolojisine dayalı verileri içeren bir eserdir. Paskalya Adası'ndaki gibi medeniyetlerin kötü çevresel koşullar sebebiyle değil, kolonileşmenin siyasî süreci sebebiyle yok olduğunu savunurlar. Konu Mayaların "çöküşüne" gelince, Meksika'da hâlâ yaşamakta olan milyonlarca Mayalı olduğunu belirtirler. Yaşamaya hâlâ devam eden bir kültürün çöktüğü söylenebilir mi? Kariyerini sosyal dönüşümü incelemekle geçirmiş olan antropolog Guy D. Middleton *Understanding Collapse* (*Çöküşü* Anlamak) isimli bir kitap yazmış ve kitabında terk etmenin asla bir tek sebebinin olmadığını savunmuştur. Üstelik toplumlar yerleşim yerlerine oranla çok daha dirençli olma eğilimindedirler.

Günümüzde antik şehirleri inceleyen pek çok arkeolog "çöküş" terimini kullanmayı reddeder ve bunun yerine sosyal değişim demeyi tercih ederler. Yine pek çoğu Diamond'ın çalışmasının medeniyetlerin gerçek işleyişi anlamında toplumu yanılttığını düşünür. Çoğu bir düzeltme olarak karşı kanıt sağlamayı tercih etse de diğerleri bundan bıkmıştır. David Correia, Diamond'ın çalışması hakkında yayımladığı bir makaleye "Jared Diamond'ı Siktir Et"[3] diye başlık atmıştır. Correia, Diamond'ın kentsel dönüşümün önemli siyasi yönlerini dışarıda bırakan "çevresel determinizm"ine seslenir. Bu arada, antropologlar David Graeber ve David Wingrow, Diamond'ın zirvedeki medeniyetlerin her zaman hiyerarşik olduğunu ve bu hiyerarşilerin ancak çevresel felaket ve ardından bir çöküşle yerinden edilebileceğini öne sürmesine karşı çıkıyorlar. Bu görüşlerini şu şekilde kaleme almışlardır:

> Jared Diamond'ın yukarıdan aşağıya yönetim yapılarının büyük ölçekli bir örgütlenmenin zorunlu sonucu olduğuna dair fikriyle alakalı kesinlikle hiçbir kanıt yoktur. Egemen sınıfın bir kez kurulduktan sonra, genel bir felaket olmadan ortadan kaldırılamayacağı kesinlikle doğru değildir. İyi belgelenmiş sadece bir örneğe bile bakacak olursak: MS 200'lerde Meksi-

ka Vadisi'nde bulunan Teotihuacan şehri 120.000 kişilik bir nüfusa sahipti (o dönemde dünyanın en kalabalık şehirlerinden biriydi) ve şehir engin bir dönüşüm geçirerek piramit tapınaklarla insan kurban etme törenlerine sırtını döndü. Kendisini neredeyse tamamı aynı büyüklükte olan geniş villaların dolu olduğu bir şehir olarak yeniden inşa etti.[4]

Burada Moorehead döneminde Cahokia'da ve bugün Meksika olan Tlaxcallan'da gördüğümüze benzer demokratik bir mimariden söz ediyorlar. Bütünüyle bakıldığında Graeber ve diğer tüm çöküş karşıtı akademisyenler şehirciliğin ve sosyal karmaşıklığın tek bir yolunun olmadığını, daha da önemlisi, şehirlerinin terk edilmesinin sosyal çöküşe yol açmadığını vurguluyorlar. İnsanlar dayanıklıdır ve şehirlerimiz olmasa da kültürlerimiz volkanların ya da sellerin üstesinden gelebilir.

Bazen sert geçen bu tartışmalar nihayetinde kamusal alanları ve onları kullanan toplumları nasıl tanımladığımızla ilgilidir. Her şehir, bir kamusal alan yaratmak için mimariyi kullanan bir deneydir ve Diamond'ın çevresel determinist bakış açısı, insanlar doğal kaynaklarını yanlış yönettiklerinde bu alanın çöktüğüne işaret eder. Yanıldığı noktaysa toplumun çeşitliliği ve sürekli bir değişim halinde olduğudur. Üstelik bu değişim şehrin görüntüsünde de çok net şekilde belli olur. Değişim için var olan bu kapasiteyi yok sayarak Diamond, şehir inşasıyla ilgili hikâyelere popüler bir nihilizm enjekte etmiştir. Bazı medeniyetlerin başarısızlığa mahkûm olduklarını, bazılarınınsa başarısının kaçınılmaz olduğunu söyler. Belki de şehirlere bileşenleri sürekli dönüşen ve sınırları doğal olarak genişleyip küçülen birer ekosistem olarak bakmak daha iyi olur. Belki de tüm şehirlerimiz merkezîleşme ve dağılmanın sabit döngüsü içindedir veya galaksi beyinlerimizle düşünecek olursak, insan toplumunun uzun tarihindeki geçici duraklardır.

BÖLÜM 12

Kasıtlı Terk

Cahokia'da kazı yaparken bin yıl önce buralara höyükler kurmanın nasıl bir şey olduğunu düşünüp takdir etmeye başlıyorsunuz. Terlemiş ve susuz kalmış bir halde kovalarca kili hiç durmadan doldurup boşalttık. Ellerimiz pislik ve toprakla kaplandı. Zamanı anlamak için güneşe baktık ve fırtına bulutları yüzünden hep dikkatli olduk. Elbette tamamen ortaçağ havasına bürünmedik. Baltus telefonundaki hava durumu uydu uygulamasıyla bizim şahsi gözlemlerimizi destekledi. Gökyüzünde bulut olmadığında bile, Amerika Dibi denen bu yerde bir saatten daha kısa bir sürede fırtına kopabilirdi.

Bir gün öğleden sonra herkesin cep telefonuna tehlikeli bir dolu fırtınası uyarısı geldi. Havayla yarıştığımız için askerî bir hassasiyetle derhal kürek ve çantalarımızı topladık. Koyu gri bulutlar Mississippi'nin üzerini kapladığı gibi yağmur yağmaya başladı. Kendimizi bir minibüse attık ve yakınlardaki bir Meksika lokantasına giderek gök gürültüsü camları sarsıp rüzgâr Doğu St. Louis'deki ağaçları savururken bekledik.

Tabaklar dolusu enchilada yiyip kadehler dolusu soğuk margarita içerken arkeologlara, Cahokia'daki insanları bir araya getiren sosyal yapının nasıl bir şey olduğunu sordum. Bu boğucu nem ve sıcakta büyük işçilik gerektiren şeyleri yapmak için bu kadar çok insanı çeken şey ne olabilirdi? Aklım Cahokia'nın

canlanma hareketini başlatan karizmatik liderlere gitti. "Keşişler Höyüğü'nün tepesindeki kimdi?" diye sordum. "Bir şef mi yoksa bir çeşit dinî lider miydi?" Arkeologların birbirlerine bakışlarından bunun tetikleyici bir soru olduğunu anladım. "Bu çok tartışılan bir konu," dedi Baltus sonunda gülerek.

Bizler bu uyanış ve gelişimin tek bir şefin öğretilerine bağlı olduğunu hayal etsek de Baires insanlara evlerini belirli bir hatta inşa etmelerini ya da çukurlarını renkli killerle süslemelerini söyleyen muhtemelen tek bir "şef"in olmadığını belirtti. "Tek bir şef fikri hiç hoşuma gitmiyor," dedi. "Bence güç bundan çok daha çeşitliydi. Bence orada heterarşi vardı."

Tanımadığım bu kelimeyi dilimde yuvarladım. "Heterarşi, pek çok kişinin güce sahip olduğu monarşi gibi bir şey mi?"

Cevap hem evet hem de hayır oldu. Cahokia'nın heterarşisi, karar alan pek çok farklı grup ve kendi kendilerini yöneten bir toplumdu. Bunlar belki zanaat loncaları veya mahalle dernekleriydi. Zaten Spring Lake Tract'in ritüel aletleriyle dolu olduğunu görmüştüm. Belki kendi liderlik konseyleri de vardı. "Eğer Cahokia dinî bir hareketse, insanlar kendi şartları doğrultusunda bununla işbirliği yapmış olabilirler," dedi Baltus. "Yani ruhanilikle ilgili fikirleri höyüğün tepesinden değil de kendi memleketlerinden geliyor olabilir." Başka bir deyişle sıradan Cahokialılar şehrin ruhani gücünü belki de kendilerince yorumluyorlardı. Hem kendi yerel liderlerini ve törelerini takip ediyor hem de Keşişler Höyüğü'nün tepesindeki insanlara kulak veriyorlardı.

Keşişler Höyüğü'nü reddetmek

1960'larda bilim insanlarının izinsiz bir şekilde Amerikan yerlilerinin atalarını kazmak gibi bir alışkanlıklarının olduğu dönemde, Melvin L. Fowler isimli bir arkeolog bir höyüğü açtı.

Burada birkaç halk ritüelinin kalıntılarını ve 250'den fazla da insan cesedi buldu. Bu bulgular da bize Cahokia'nın Stirling çağındaki siyasî ve ruhani durumuyla ilgili bir ışık tuttu.

Fowler klasik Cahokia altyapısının genelde kuzey-güney yörüngesine hizalandığını biliyordu. Fakat bu dizine uymayan tuhaf şekilli tek bir höyük vardı. Höyük 72, şehrin birkaç "çıkıntılı tepeye sahip" höyüğünden biriydi. Yani dikdörtgen şeklindeki gövdesinin üzerine çatıya benzer sivri uçlu bir üst konmuştu. Buna rağmen Keşişler Höyüğü'nün güneyinde, doğu-batı yörüngesine 30 derece açıyla hizalanmış bir şekilde duruyordu. Yani yaz ve kış gündönümlerinin olduğu yöne. Fowler da bu yüzden söz konusu höyüğün özel bir höyük olabileceğinden şüphelendi.

Fowler ve meslektaşları kazdıkça Höyük 72'nin her biri şehrin 10 ve 11. yüzyıllardaki önemli anlarını temsil eden üç eski höyüğün üzerine inşa edildiğini keşfettiler. Bu höyüklerden birinde, kemiklerinde iz bırakmayacak şekilde kurban edilmiş 52 genç kadının cesedi vardı. Cesetleri iki katman arasına özenle yığılarak kilden platformların üzerine konmuş, sonra da toprakla örtülmüştü. Diğerinde aynı şekilde konmuş erkek cesetleri vardı. Asırlardır binlerce kiloluk kilin altına gömülü olan bu cesetlerin iskeletleri tıpkı bir kitabın arasındaki çiçek gibi dümdüz olmuştu. İnsanların nerede doğduklarını gösteren bir teknik olan sabit izotop analizi dişlerine yapıldığında hepsinin Amerika'nın Dibi'nin yerlileri olduğu ortaya çıktı.

Belki de Höyük 72'den çıkan en ünlü cesetler, birbirlerinin üzerine konarak gömülmüş olan "boncuklu mezar"dı. Üstteki ceset nehirdeki kıymetli mavi istiridye kabuklarının üzerine konmuş ve belki de bir şahine benzemesi için üzerine bir pelerin giydirilmişti. Mezarda yığınlarca kıymetli nesnenin yanı sıra, yüzlerce muhteşem sivri uçlu tören nesnesi de bulunuyordu. Boncuklu cesedin hemen yanında birkaç kişinin daha kalıntıları vardı ve bunlardan bazılarının kafaları yoktu. Bu bulgu

Cahokialıların ruhani ve siyasi inançlarını merak eden bilim adamları için baştan çıkarıcı bir tabloydu.

Boncuklu mezarla ilgili tartışmalar arkeoloji dünyasında onlarca yıl sürdü. Sonuç olarak boncukla bezenmiş iskeletlerin erkek olduğu ortaya çıktı ve en üstteki cesede "Kuş Adam" dendi. Fowler ve diğer arkeologlar Kuş Adam'ın önemli bir hükümdar ya da savaşçı olduğunu, hatta belki de Siouan hikâyelerinde geçen Kızıl Boynuz isimli süper kahraman olabileceğini düşündüler. Fakat bu tahmin 2016'da Illinois Eyaleti Arkeolojik Araştırma Direktörü Tom Emerson ve meslektaşlarının yaptıkları çığır açan bir çalışmayla bir kenara itildi. Emerson ve ekibi Höyük 72'deki cesetlerin ilk kapsamlı iskelet analizini yaptılar. Tablonun merkezindeki iki kişinin aslında genç bir kadın ve erkek olduğunu ve bunun bir doğurganlık ritüelini temsil ettiğini keşfettiler. Bu tahmin onlarla birlikte gömülmüş olan diğer kadın/erkek cesetleriyle ve doğurganlığı temsil ettiği düşünülen diğer 52 kadın cesediyle de desteklendi.

Artık boncuklu mezarın büyük bir savaşçıyı ya da bir Cahokia kurucusunu temsil etmediği düşünülmektedir. Emerson onun yerine, bizlerin muhtemelen efsanevi figürleri temsil eden insanların kurban edildiği bir halk performansının kalıntılarını gördüğümüzü savunur. Belki de bu performansı siyasî ve ruhani güçlerini göstermek için, tıpkı kendi çağlarında Avrupa'daki liderlerin infazları yönettikleri gibi, şehrin elitleri yönetmişti. "Bu sahne bir mezardan çok teatral bir kurban törenine benziyor," diye yazar Emerson ve meslektaşları. Şehrin yaratılış ve yeniden doğuşu kutladığı bir tören olabileceğini öne sürerler. İstiridye kabukları gibi pek çok nesne Amerikan yerlilerinin inanç sistemindeki Yeraltı Dünyası'yla ilgilidir. Yeraltı Dünyası da tarımla ve toprağın doğurganlığıyla bağlantılıdır.

Höyük 72'deki gibi kurbanlar belki de Cahokia'nın en güçlü dönemlerinde bir yaratılış hikâyesinin yeniden canlandırıldığı coşkulu törenlerin birer parçasıydı. Belki de Cahokia liderleri

verimli bir hasat alabilmek için şehirde ilham veren bu tip partiler düzenliyorlardı. Fakat zamanla bu ölü kalabalığı insanların gücüne gitmiş olmalı, özellikle de yaşam ve ölüm kararı tepedeki birkaç kişinin ellerindeyse. Bir siyasî isyan çıkmış olma ihtimali yüksektir. Büyük Meydan'ın reddi de bu fikri destekliyor gibi görünüyor. İnsanlar şehir merkezindeki bölgeyi kullanmayı bıraktıktan sonra, insan kurban etmeyi de bıraktılar. Belki de şehir halkı Keşişler Höyüğü rejimini devirip yeni bir sosyal model yarattı.

Cahokialıların siyasî çekişmelerinin neler olduğunu bir zaman makinesi olmadan kesin bir şekilde bilemeyiz. Yine de dünyayı nasıl gördükleriyle ilgili bazı ipuçlarına sahibiz. Geride bıraktıkları semboller, evreni ruhların ve atalarının yer aldığı Üst Dünya, hayvanların ve toprağın yer aldığı Yeraltı Dünyası ve ikisinin arasındaki İnsan Dünyası diye ayırıyordu. Aslında bu dünyalar birbirinden tam anlamıyla ayrı değildi ve bir araya toplandıkları eşik bölgeleri büyük gücün olduğu yerlerdi. Dünyaları bir araya getiren nesneler Mississippi sanatında son derece yaygındır. Üst Dünya gök gürültüsü ve ruhlarla, Yeraltı Dünyası su ve tarımla temsil edilir ve iç içe geçmiştir. Baires ve Baltus, Cahokialıların Üst Dünya ile Yeraltı Dünyası'nı bir araya getirmek için su ile ateşi günlük ritüellerinde kullandıklarına inanır.

Suyun dönüştürücü gücünü Cahokia'nın görüntüsünden de anlayabiliriz. Her ne kadar göze çarpan şey şehrin höyükleri olsa da ödünç alınmış derin çukurlar da son derece dikkat çekicidir. İçindeki elementler açık bırakılır ve mevsimsel olarak suyla doldurulurdu. Keşişler Höyüğü'ne kil sağlayan bu çukurlar o kadar dayanaklıdır ki bugün bile hâlâ suyla doludur. Mississippi dünyasında bulunan pek çok Ramey çömleğinin su ve balık şeklinde yapılmış olduğu görülürken mezar höyükleri de istiridye kabuklarıyla doludur.

Spring Lake Tract kazısı sırasında, bir mahallenin suyu nasıl günlük aktivitelerine dahil ettiğini görme şansım oldu. Baires öğrencilerin EB3'te kazdıkları derin bir deliği gösterdi. Sarı toprakla döşenmiş yaklaşık bir metrelik eğimli bir rampa ortaya çıkarmışlardı. Bu sarı tabakanın doğal olmadığı çok belliydi zira çevredeki toprakta böyle bir renk bulunmamıştı, üstelik tam tamına 30 derecelik bir eğimle aşağıya doğru iniyordu. Baires, Baltur ve Watts buranın bir zamanlar mahalleye çamur sağlayan sığ bir çukurun girişi olabileceğinden şüphelendiler. Çukurun tarihini tortulu katmanlarında görebiliyorduk: Yerliler ilk başta bu çukurun mevsimsel bir göle dönüşmesine izin vermişlerdi. Daha sonra onu âdeta ters bir höyük inşa eder gibi, kil katmanlarıyla dikkatle doldurmuşlardı. "Çok özenle doldurulmuş bir çukurun kenarını yakaladık," dedi Baires sırıtarak. Bu inanılmaz derecede sıra dışı bir bulguydu ve Cahokia'nın höyükleri kadar çukurlarının da önemli olduğu fikrine bir kanıt daha ekliyordu.

Ateş daha da önemliydi, özellikle de şehrin son dönemki tarihinde. Ateş dünyaları birleştirebilirdi çünkü toprağın üzerinde yakılıyor ve dumanlarla Üst Dünya'ya kadar ulaşıyordu. Arkeologlar nereyi kazsa, kül olmuş kurbanlar buldular. 2013'te Doğu St. Louis'e bir otoban inşa eden işçiler tamamen ritüel yakılma işlemleri için yapılmış son dönemdeki bir Cahokia mahallesinin kalıntılarına rastladılar. Düzinelerce küçük ev, mısır ve diğer değerli şeylerle doluydu. Arka arkaya inşa edilip yakılmışlardı. Bu evlerde hiç kimse yaşamamıştı. Görünüşe göre tüm mahalle esasen kukla olarak yakılmıştı.

Spring Lake Tract'teki bütün kazılarımızda dönemsel yangın katmanları vardı. EB1'deki grup, zemini Baires ve Baltus'un bir zamanlar üst üste binen tüm yapılarının nerede durduğunu anlamasına yetecek kadar kazmıştı. En alttaki katman Cahokia'nın gücünün zirve yaptığı Stirling döneminden kalan kil bir zemindi. Bu zemin bir noktada yakılmış ve üzerine daha sonra

inşa edilen bir yapının kilden zemini kaplanmıştı. Bu son yapıda insanlar zemine bir çukur kazmış, çukuru bir hasırla dikkatle örtmüş ve antik Woodland sivri uçlu nesneleri ya da törenle kullandıkları bardak sapları gibi değerli şeylerle doldurmuşlardı. Muhtemelen ilk yangını anmak için daha sonra bu çukuru ve içindekileri yakmışlardı.

Baires ve Baltus'un bir zamanlar çukurun dibini süsleyen hasırın yanmış kalıntılarını ortaya çıkarmak için özenle malalarını kullanmalarını izledim. Kıvrılmış kenarında kömürleşmiş bir çapraz desen görülüyordu. Aslında hasırın kendisine değil, için için yanarken toprakta bıraktığı izlere bakıyorduk. "Bu çılgınlık," dedi Baires. "Hiç böyle şeyler bulmayız."

EB2'de ritüel bir yanginın katman izleri yoktu ama yapının kendisi sıra dışı genişlikte bir dikdörtgendi ve bu da bize bir evden ziyade halka açık bir yer olduğunu gösteriyordu. Dahası tüm o yanmış geyik kemikleri ve kırık Ramey çömlekleri burada bir kutlama yapıldığının en belirgin sinyalleriydi. EB1 ve EB2'de ortaya çıkardığımız törensel yapıların, ritüel bir şekilde kazılmış ve zemini sarı kille kaplanmış bir çukurun yanında durduğunu hayal etmek çok kolaydı.

Mahalle yavaş yavaş çevremizde belirmeye başlıyordu. Burası sıradan bir yerel bölge değildi, burada yaşayan insanlar şehrin siyasî ve ruhani yaşamıyla yakından ilgiliydi zira pek çok ritüel gerçekleştirilmişti. Fakat burası aynı zamanda Cahokia'nın daha sonraki dönemlerinde karşımıza çıkan bir akımı da temsil ediyordu. Şehir sakinleri halk gösterileri için Keşişler Höyüğü'nü ve Büyük Meydan'ı kullanmayı bırakmış ve evlerinde daha küçük çaplı törenler yapmaya başlamışlardı. Yerel kimlik şehrin kimliğine tutunmuş ve katı şehir yapısı, Cahokia'dan önceki o avlulu ev planlarına geri dönmüştü.

Bu bakış açısı ayrıca EB3'teki çukurun önemine de ışık tutmaktadır. Zira burası Keşişler Höyüğü'ne kil sağlayan devasa çukurların yerel haliydi ve mahallede yaşayan halka Yeraltı'nın

bizim dünyamızla nasıl iç içe olduğunu sürekli hatırlatan bir yapıydı.

Düşüşten önceki uyanış

Baires ve Baltus iyi bir araştırma ekibi oldu çünkü uzmanlık alanları şehrin tarihine açıklık getirdi: Baires klasik Stirling dönemine odaklanırken Baltus da daha sonraki Moorehead dönemini keşfetti. Fakat her ikisi de şehir hayatının son dönemlerinde görünen ve Baltus'un "diriliş dönemi" dediği dönemden çok etkilendi. 1400'de tamamen terk edilmeden önce Cahokia son bir uyanış hareketi döneminden geçti. Bu hareket yeni bir yaşam tarzı öneren bir kişi ya da grup tarafından başlatılmış, yeni müttefiklerle işbirliğinin yapıldığı ya da tarım ve Yeraltı Dünyası'yla yeni bir ilişkinin kurulduğu bir dönemdi. Sonuç olarak Cahokia bu yeni inancın ateşiyle yanan insanlar tarafından tekrar inşa edildi.

Yeni evlerini, şehrin ilk dönemlerindeki gibi avlularla dolu mahalleler şeklinde inşa ettiler. Baltus onların tarihi inceleyip farklı bir ışıkla gördüklerine inanır. Cahokialılar kazı yaptıklarında, şehir kurulmadan önce bu bölgede yaşayan Woodland halkından kalan sivri uçlu nesneler buldular. Günümüz insanlarının antik Cahokia nesnelerine değer verdikleri gibi, onlar da bu nesnelere değer verdiler. Görünüşe bakılırsa Cahokialılar da, Ian Hodder'ın Çatalhöyük için söylediği "tarih içinde tarih" benzeri bir şeyi kutluyorlardı. Baires ve Baltus EB1'in katmanlarındaki törensel yangınlarda yanmış, Woodland döneminden kalma sivri uçlu nesneler bulmuşlardı ve bunlara da tıpkı Ramey çömlekleri gibi saygıyla davranılmıştı. Cahokialılar sanki retro tarzları veya geleneksel değerleri kucaklıyor gibiydi.

Son uyanış döneminde insanlar geçmişe olan bu takıntılarını yeni bir sosyal harekete dönüştürdüler. "Merkezi olmayan

dinî uygulamalar da dahil olmak üzere eski uygulamalara dönüş olduğunu görüyoruz," dedi Baltus. Fakat bu merkezden uzak olma hali şehir sınırlarının içinde kalmadı. Bölgedeki diğer Mississippi yerleşimlerine de sıçradı. Cahokia uygulamaları yavaş yavaş Cahokia'dan bağımsız hale geldi. BBB Motor Sitesi'ndeki gibi, çiftlik arazileri yine orman tarafından yutuldu. Arkeologlar hâlâ zeminde ritüel yanıklar bulmaktadır ama hiçbiri şehri sembolize eden Ramey çömlekleri gibi karakteristik değildir. Şehrin nüfusu azalıyor ve insanlar giderken Cahokia'nın kültürünü de yanlarında götürüp diğer kısımları geride bırakıyorlardı.

Stirling döneminde Cahokialılar büyük meydanlar inşa etmiş ve inanç sistemlerini yaşadıkları toprağa kazımışlardı. Fakat şehrin son uyanış döneminde, bu inançlar şehirden bağımsız hale geldi. Bunun nedeni belki de eskiye dönüş olması ya da daha küçük topluluklara odaklandıkları yeni bir model tercih etmeleriydi. Nihayetinde şehrin bölgeleri birbirinden o kadar ayrılmaya başladı ki artık buraya birleşik bir şehir demek pek mümkün görünmüyordu. Şehrin kamusal hayatı dağılıyordu. Baltus bu durumu, "Eğer insanları bir arada tutan uygulamalarla bir yere bağlayan bir kimlik etrafında birleştiremezseniz parçalanma yaşanabilir," diye açıklar.

Şehrin parçalanmasında çevresel faktörler de rol oynadı. Bazı arkeologlar Mississippi Nehri'nin taşmasıyla şehirde çok büyük bir sel felaketinin yaşandığına ve bu felaketin son derece yıkıcı ve ölümcül olmasından dolayı insanların artık şehirde yaşamak istemediklerine inanır.[1] Baires ve Baltus bu fikre şüpheyle yaklaşmaktaydı[2] ve yaz mevsiminin bir kısmını bunun tersini ispatlamaya adamışlardı. Kazı bölgelerinin kenarlarından toprak örneği alması için jeomorfolog Michael Kolb'u davet ettiler. Kendisi bir kepçe yardımıyla 3 metre derinlikten toprak örnekleri toplayarak bir sel felaketini işaret eden gömülü nehir tortuları aradı. Ama böyle bir şeyi hiç bulamadı.

Fakat Cahokia birkaç kuraklık geçirmişti ki bu da şehrin kalabalık nüfusunu doyurmak konusunda güçlük yaşamasına yol açtı. Cahokialıların inançlarının yaşadıkları toprağa bağlı olduğu düşünülünce, bu çevresel değişimlerin kültürlerini de etkilemiş olabileceği ortaya çıkar. "Bir döngü var," diye açıkladı Baltus. "Bir kuraklık oluyor ve insanların toprakla olan ilişkileri değişiyor, sonra ruhani uygulamalar değişiyor, ardından toprak bu değişiklikleri kullanıyor ve sonrasında ruhani uygulamalar yine değişiyor ve daha ne olduğunu bile anlamadan parçalanma ve terk ediş başlıyor." Bu süreç Çatalhöyük'te olanların ağır çekim bir versiyonu gibi görünebilir. Orada da şehir tamamen boşalana kadar küçük gruplarla başlayan taşınma hareketi, giderek daha büyük sayıda insanın şehri terk etmesiyle devam etmişti. En sonunda Cahokia da tıpkı Çatalhöyük gibi, insanların atalarını gömdükleri bir yere dönüştü.

Cahokia'nın bu kadar büyümesinin nedeni şehrin bizzat kendisinin, içinde yaşayan sakinlerin dünyevi ve ruhani görüşlerinin bir parçası olmasıydı. Fakat zamanla bu merkezî inanç sistemi ufalanmaya başladı. Son uyanış şehri silip süpürdüğünde insanlar eski yöntemlere döndüler. Toplum ve kimlik anlayışı için meydandan ziyade evlerine baktılar. Bir zamanlar birleşik olan şehirleri, höyükleri geride bırakan pek çok farklı insan grubuna ayrıldı.

Hayatta kalma

Cahokia'daki yoğun şehir hayatının terk edilmesi Jared Diamond'ın dediği gibi sosyal çöküşün kanıtı değildi. Onun yerine yerlilerin bölgenin çeşitli yerlerine göç etmeye başladıkları yeni ve dramatik bir dönemin başlangıcıydı. Osage antropoloğu Andrea Hunter, Mississippi hayatının bir sonraki dönemini,[3] yani Cahokia sakinlerinin pek çok Siouan kabilesine katılmak

için Orta Batı'ya doğru hareket ettikleri dönemi inceler. Osage'ın sözel tarihi Ohio'da başlayan ve bir zamanlar Cahokia'nın bulunduğu bölge olan Missouri Nehri'nin Mississippi'ye uzandığı yerde asırlarca durduğu büyük bir göçün hikâyesini anlatır. Hunter, Osage ve diğer Siouan kabilelerini Cahokia bölgesine bağlayan güçlü bir dilsel kanıt olduğuna dikkat çeker. Orta Batı'ya doğru yayılan kabilelerin "mısır, kabak, balkabağı, fasulye, ürün yetiştirme, bitki ekimi, yemek hazırlıkları ve yay" için aynı kelimeleri kullandıklarını yazar. Bu da bize bu yöredeki ilk mahsulleri yetiştiren Woodland halkı dönemine uzanan ortak bir kökene sahip olduklarını gösterir. Bu bahsi geçen Woodland halkı büyük uyanış çağrısını takip etmiş ve çiftçilik yapan bir şehir toplumu inşa etmek için Cahokia'ya yerleşmiş, en sonunda da yine buradan ayrılarak yoluna devam etmiştir.

Cahokia-Siouan bağına dair bir başka kanıt da Cahokia'da bulunan sanat eserleri parçalarından gelir. Pek çok heykelcik ve resimde örgülü saçları kırmızıya boyanmış ve bir boynuz gibi tepesine toplanmış olmasından dolayı bu ismi alan Siouan kahramanı Kızıl Boynuz temsil edilmektedir. Şu an hâlâ Sioular tarafından anlatılan pek çok efsanede Kızıl Boynuz, bir savaşçı ve bir oyuncu olduğu kadar çeşitli ruhlarla kurduğu yoğun ilişkileriyle de övgüyle anılır. Bir hikâyede Kızıl Boynuz kulak deliklerini insan kafalarına dönüştürerek zaferini kutlar (bu da ona "Kulaklarına İnsan Kafası Asan Kişi" lakabının takılmasına yol açmıştır). Bir başka hikâyede birkaç ruhla yaptığı akıllıca anlaşmalar sayesinde öldükten sonra tekrar hayata döner. Kızıl Boynuz, Cahokialıların anlattığı hikâyelerde övgüyle anılan pek çok kahramandan biridir. Kızıl Boynuz'un ilk kez Cahokia'da ya da belki şehre göçen Woodland halkından kalma daha eski hikâyelerde belirmiş olması muhtemeldir.

Günümüzde Osage kabilesi Cahokia'yı terk eden halkın şekillendirdiği kültür ve ideallere sahip pek çok kabileden biridir. Cahokia da, Avrupalıların Kuzey Amerika ve Kanada dedikleri

bölgelerde yaşayan kabilelerin hâlâ ilham aldığı bir semboldür.

Nefes kesici höyük mimarisi ile Mississippi kültürü bize yerli medeniyetlerin ne kadar karmaşık ve uzun yaşadıklarını da hatırlatmaktadır. Coushatta-Chamorro sanatçısı Santiago X birkaç yıldır çalışmalarını höyüklerle sürdürmektedir.[4] Yeni Cahokia isimli bir projesinde doğadan imgeler, soyut imgeler ve yerli imgelerin dans ettiği bir ekranın kapladığı devasa bir höyük inşa etmiştir. Ayrıca, Avrupa'nın kabile kimliğine el koymasına karşı bir protesto olarak yaktığı Chicago Blackhawks formalarından "mezar höyükleri" yapmıştır. Santiago X çalışmalarına yerli kültürünün insanlığın geleceğinin bir parçası olduğunu ve geçmişte çöküp yok olmadığını vurgulamak için Yerli Fütürizmi der.

Ohkay Owingehli yazar Rebecca Roanhorse, yazdığı *Trail of Lightning* gibi popüler fantezi romanlarında yerli tarihi ve kültüründen bahseder. Hatta son romanlarından bir tanesi Cahokia'da geçmektedir. Bu romanı yazarken onunla tanışma şansım oldu. Benimle New Mexico'daki evinden konuşan Roanhorse, bana Cahokia'nın kendisi için önemli olduğunu çünkü okurların, "Amerika'da Avrupa istilasından önce de geniş ve sofistike şehirlerle ticaret yollarının bulunduğunu" bilmelerini istediğini söyledi. Şehri son derece kozmopolit, demir çağı teknolojisine sahip, kalabalık caddeleri, hayvanlarla dolu ağılları ve güneydeki Chaco Kanyonu'nda yaşayan şehirlerin canlı kalabalığıyla dolu bir yer olarak hayal ediyordu. Konuştuğum pek çok arkeoloğun aksine Roanhorse, Cahokia'da yaşamış insanların ruhani inançlarına odaklanmadığını söyledi. "Benim için önemli olan bir devletimizin, bir hiyerarşimizin, ticaretimizin ve teknolojimizin olduğunu söylemek," dedi. "Zira Avrupalıların bizde olmadığını iddia ettikleri şeyler bunlardı ve güya bunlardan yoksun olduğumuz bahanesine sığınarak topraklarımızı elimizden aldılar."

20. yüzyılın sonlarında Anishinaabeli yazar ve akademisyen Gerald Vizenor "hayatta kalma" terimini günümüz Amerikan yerlilerinin kültürü için kullandı. Her ne kadar bu terim belirsiz gibi görünse de anlamının bir kısmını *Manifest Manners* isimli kitabında özetler: "Hayatta kalmak var oluşun aktif halidir, yerli hikâyelerinin devam ettiğinin, sadece bir tepkiden ya da hayatta kalabilen bir isimden ibaret olmadığının göstergesidir. Yerlilerin hayatta kalma hikâyeleri hâkimiyetten, trajediden ve kurban olmaktan vazgeçiştir." Santiago X gibi Vizenor da geleceğe sürekli değişen ve yaşayan yerli kültürüyle dolu olarak bakar. Cahokia'nın orada yaşayan insanlar için ne anlam ifade ettiğini tam olarak bilemeyiz ama gelenekleri Avrupa sömürgeciliğine rağmen dirilen toplumlarda yaşamaya devam etmiştir. Roanhorse ve diğer yerli sanatçıların da belirttikleri gibi, günümüzün kabile kültürleri bir kıyametten sağ çıkmışlardır ve yeni bir şey inşa etmektedirler. Cahokia, Amerikan yerli hareketi tarihinin bir parçasıdır ve bu hareket günümüzde Standing Rock Sioux kabilesine ait olan topraklardaki petrol boru hattını durdurmak gibi çeşitli protestolarda yeniden vücut bulmuştur. Antik kentin siyasi ruhu insanların toprağı nasıl şekillendirmesi gerektiğine odaklanan bu tip hareketlerde hayatta kalmaya devam eder.

Başka bir şekilde ifade edecek olursak, Cahokia halkının yaşamı topraklarından asla silinemeyecek bir iz bırakmıştır. Diğer kabileler şehrin boş alanlarında yaşamış, Avrupalı koloniciler üzerlerine çiftlikler ve banliyöler inşa etmiştir ama Mississippi medeniyetinin anıtları tüm bunlara karşı hâlâ dirençle ayakta kalmayı başarmaktadır. Cahokia'nın hikâyesi Amerika'daki en canlı ve en yaşayan hikâyedir. İnsanlar bu höyük şehrine sadece değerli madenleri bulmak için göç etmemiştir. Bu kentin meydanlarına yeni bir siyasî ve ruhani fikir ekmişlerdir. Fakat Cahokia halkının tamamı bu fikirlerin pratiğe nasıl dökületeceği konusunda hemfikir değildi. Mississippi kültürünün yaşamaya devam etmesi için halkının şehirlerinin değişmesi gerektiğini

kabul etmeleri lazımdı. İşte başka bir şey aramak için şehri tam da bu noktada terk etmişlerdi.

Bir akşam alacakaranlıkta bir zamanlar şehri yönetenlerin gördüğü manzarayı görmek için Keşişler Höyüğü'ne tırmandım. Uzun merdivenlerden çıkarken yarı yoldaki düz terasta durup biraz dinlendim. Burada bir zamanlar özel amaçla kullanılan binalar duruyordu. Höyüğün tepesine ulaştığımda gökyüzü gök gürültüsüyle doluydu ve şimşeklerle aydınlanan kara bulutların ardındaki güneş kıpkırmızı bir renk saçarak batıyordu. Ayak bileklerime uzanan otlarda ateş böcekleri yanıp sönüyordu ve hava serindi. Hemen altımda uzanan ve antik halkının artık olmadığı Büyük Meydan'ın temiz zemini görebiliyordum. Nehrin karşı kıyısında sakinleri polisin gazabına uğrayan Ferguson ile başlayan "Zencilerin Hayatı Önemlidir" hareketine katılan St. Louis'in ışıkları yanıyordu. Bu protestocular Büyük Höyük'ü bir asırdan fazla bir süre önce yerle bir edilmiş olan Cahokia topraklarında yürümüş fakat otoriteyi sorgulayan Mississippi kültürünü sürdürmüşlerdi.

Hava ıslak toprak ve ekin kokuyordu. Ayaklarımın altında antik bir mega kent uzanırken gözlerim uzaktaki gökdelenlere takıldı. Şehirler bana bu toprakların doğal ürünleri gibi geldi. St. Louis çevresindeki topraklar çok uzun bir süre şehirdi. Ben bir New Age insanı değilim ama bunda inkâr edilemeyecek bir büyü vardı. Düzleştirilmiş zirvede dikilirken, neredeyse kaotik cennetlere dokunmuş bir kara parçasının üzerinde duruyordum. Cahokialıların Üst Dünya ile Yeraltı Dünyası'nın burada buluştuğuna inanmaları bana mantıklı geldi. Gök gürültüsünün altında ve şekli insan tarihi tarafından sürekli değiştirilmiş olan kilin üzerinde...

SONSÖZ

Uyarı – Sosyal Deney Devam Ediyor

San Francisco'ya teknoloji pazarının çöktüğü 2000 yılında taşındım. İlk nesil dijital şirketlerin tuhaf iş planları kan kaybederken, terk edilme sürecinde olan bir şehre tanıklık ettim. Her gün yüzlerce insan işinden kovuluyor ve sürüler halinde şehri terk ediyorlardı. İnternet tasarımcıları ve kodlayıcılarına yemek hizmeti sunan süslü dükkânlar kapanmıştı. Alışveriş bölgeleri suratlarına durmadan yumruk yemiş gibi sırıtan insanlara benziyor ve kararan her dükkân, düşen bir diş gibi görünüyordu. O yılki tatil sezonunda Union Meydanı çevresindeki alışveriş bölgesi tıpkı bir çöp çukuruna benziyordu. Normalde bu güzel meydanın tam ortasına dev bir ağaç ve menora kurulurdu ama hiç bitmeyen bir yeraltı inşaat projesi tüm bu bölgeyi çamurlu bir deliğe dönüştürmüştü.

Teknoloji alanında çalışmayan bizler bile bu ıssızlık hissine kapılmıştık. Şehrin gözlerimizin önünde dönüştüğünü elimizde olmadan görüyorduk. Daha bir yıl önce son derece varlıklı olan komşularımız ellerinde sadece bilgisayarları ve arabalarının arkasına attıkları DVD oynatıcılarıyla birlikte küçük kasabalarına geri dönüyordu. Yepyeni İkea masaları ve SoMa'daki her sokak köşesinde yer alan pahalı ofis mobilyaları ya biri tarafından alınmayı ya da parçalanmayı bekliyordu. Yıllar sonra ilk kez, San Francisco'da sürekli artan kiralar düşmeye başlamıştı. Ben

de o dönem haftalık bir gazete olan *San Francisco Bay Guardian*'da çalışıyordum ve biz de insanları işten çıkarmaya başlamıştık. Reklamlarımız azalıyor, şehirdeki ticaret küçülüyordu. Kalmakla aptallık edip etmediğimi düşündüm. Fakat kimliğimi bu şehrin tepelerine ve hendeklerine bağlamıştım. Bunu kaybetmek bana bir bacağımı kaybetmek gibi geliyordu. Üstelik çok da gözde olmayan bir mahalledeki pansiyonda, gayet ucuza tuttuğum bir odada kalacak kadar şanslıydım. Ben de şehre tutunmaya ve hayatta kalmasını umut etmeye karar verdim.

Kaldı da. Bugün San Francisco'da tam tersi bir kriz yaşanıyor. Zira nüfus arttığı için şehir yönetimi altyapımızı destekleme konusunda ciddi sorunlar yaşıyor. İkinci nesil teknoloji firmaları para basıyor. Her ne kadar COVİD-19 pandemisi bu dengeleri biraz değiştirmiş de olsa varlıklı teknolojiciler, çalışan sınıfı ve uzun süredir buranın sakinleri olan halkı destekleyerek şehri besliyor. Gelişimciler bir zamanlar fabrika ve depolarla dolu olan Mission Bay gibi bölgeleri şık dondurma dükkânları ve dijital yapım stüdyolarıyla dolu bir bölgeye dönüştürüyor.

Gelecekteki arkeologların buraları kazıp insanların endüstriyel bölgeleri neden tavernaya dönüştürdüklerini bulmaya çalıştıklarını hayal etmek hiç de zor değil. Tabii ki bu arkeologların dalgıç kıyafeti giyip yüzen robotlarla kazı yapması lazım çünkü iklim değişikliği San Francisco'nun 500 yıl içinde sular altında kalacağını garanti ediyor. Üstelik buradaki yerleşimlerin suyun dibine batması ilk kez de olmayacak. Batık şehirden örnekler çıkaran gözü pek bilim insanları, buralardaki insan yerleşiminin Avrupalılar gelmeden binlerce yıl önce başladığını ortaya çıkartacaklar. Antik çevresel değişimler yavaş yavaş genişleyerek günümüzde San Francisco ile Oakland'i ayıran körfeze kadar büyüyen bir nehrin çevresine kurulmuş pek çok yerli köyünü sular altında bırakmıştır.

Çatalhöyük, Pompeii, Angkor ve Cahokia gibi yerlerin dramatik şehir tarihlerine baktığımızda asırlar içinde yükselen ge-

nişleme ve terk edilme süreçlerinin aynı düzeni takip ettiğini görürüz. Ancak bir insanın yaşam süresi içinde bile, kentleri terk etme aşaması yenilenmeye dönüşebiliyor ya da tam tersi. Şehirlerin uyanış projeleri birkaç metrelik sıcak külle durdurulabilir, yepyeni altyapı sistemleri sel tehlikelerine dönüşebilir. Bir pandemi ekonomiyi yerle bir edebilir. Bir şehrin geleceğini yakın tarihine bakarak tahmin etmek o yüzden çok zordur. Sadece tek bir ekonomik altüst olma döngüsünde San Francisco'da deneyimlediğim şeyler geçmişe baktığımızda hiç önemli değilmiş gibi gelebilir, özellikle de bir sonraki yüzyıl bir Pasifik savaşını getiriyorsa ya da California halkının "büyük deprem" dediği ve sonunda şehri vuracak olan depreme gebeyse. Aynı sebeple Detroit ya da New Orleans gibi, 21. yüzyılın başlarında ekonomik ve doğal felaketlerin kurbanları olan ABD şehirlerinin de gelecekte tamamen terk edilip edilmeyeceklerini tahmin edemeyiz. 200 yıl içinde bugün olduklarından çok daha farklı, kalabalık mega şehirlere dönüşebilirler. Kaderleri siyasi iradeye olduğu kadar şehri yeniden inşa etmek için gereken insan gücüne de bağlıdır.

Her ne kadar şehirlerin gelecekleri belirsiz olsa da kentsel tarihin örneklerine bakarak insanların bir şehri neden terk ettiklerine dair varsayımlarda bulunabiliriz. Neolitik Türkiye'deki Konya Ovası'na dağılmış köylerden gelen insanlar bir araya toplanıp Çatalhöyük'ü oluşturmuş ve bin yıldan fazla bir süre orada yaşamışlardı. Sonra şehirleri yine dağılmış ve kültürünün tohumları bir karahindiba gibi toprağı dönüştürüp kemiklerle dolduran küçük köyler ve diğer büyük yerleşkelere yayılmıştı. Aynı düzeni Pompeii, Angkor ve Cahokia'da da görüyoruz. Şehirdeki sorunların farklı neden ve etkileri olsa da her birinin temelinde sürekli değişen bir çevresel ortamda insan eliyle yapılmış koca bir altyapıdan oluşan büyük nüfuslu şehirleri yönetmenin güçlükleri yatıyordu. İnsanların kendilerini yönetmek daha da büyük bir sorundu. Şehirler insan işçiliğinin vücut

bulmuş halleridir ve halklarının dağılışını şehrin dökülen duvarlarından, rezervuar ve meydanlarından okuyabiliriz.

Günümüzde sahil ve adalarda yer alan şehirler iklim değişimine bağlı olarak yaşanan kaotik hava durumuyla mücadele etmektedir. 2019'da Mississippi Nehri kıyısındaki şehirleri tahmin edilemeyen bir ölçekte sel basmış[1] ve topluluklara olduğu kadar çiftliklere de zarar vermiştir. Bu sırada tüm dünyada ısı dalgaları da artmaktadır.[2] Şehirlerde kentsel ısı adası etkisiyle bu dalgalar daha da büyümekte ve sıcaklık, yeşil bölgelerde olduğundan birkaç derece daha artmaktadır. Bunaltıcı sıcaklar Angkor'da olduğu gibi, su altyapılarının da etkileneceği anlamına gelir. Yangınlar daha çok şehri etkisi altına alacak ve 79'da Vezüv'ün Pompeii'de yaptığı gibi, kentlerin küller altında kalmasına yol açacaklardır. Los Angeles 2018'deki Woolsey Yangını ile yok olmanın eşiğinden dönmüş, Batıdaki şehirler 2020'deki yaz ve sonbaharın çoğunu yangın dumanıyla boğuşarak geçirmiş ve dünyanın diğer ucundaki Avustralya'da yangın mevsimleri giderek daha yoğun bir şekilde artmıştır. Dünya çapında salgın hastalıklar daha da yaygınlaşmış hatta bazıları ölümcül pandemilere yol açmıştır. Bugün şehirlerde yaşayan pek çok insan iklim ve sağlık krizleriyle boğuşmaktadır ki bu da altyapı ile evleri korumayı giderek zorlaştırmaktadır.

Tarihte şehirlerin değişen çevresel koşullardan sağ çıktıklarına dair örnekler olduğunu söyledik. Mesela Çatalhöyük halkı kıtlıktan, beslenme düzenlerini değiştirerek sağ çıkmıştır. Hatta Angkor önce kavrulup sonra seller altında kaldığında bile pek çok insan altyapıyı onarıp yenileyerek asırlarca orada yaşamaya devam etmiştir. Pompeii'den giden göçmenler eski komşularının yanı başında yaşadıkları yeni şehirlerde zenginliğin tadını çıkarmışlardır. Altyapısı genişleyip parçalanırken Cahokia da birkaç kuraklık atlatmıştır ama bütün bunlar nüfusu oradan sonsuza dek göndermeye yetmemiştir.

Fakat günümüz şehirleri yangın ve sellerden çok daha faz-

lasıyla boğuşmaktadır. Küresel olarak hepimiz siyasi dengesizliğin ve otoriter ulusçuluğun olduğu bir dönemden geçiyoruz. Maalesef tarih bize bu tip sorunların kentlerin ölümüne yol açtığını gösteriyor. Her ne kadar güçlü liderler devasa altyapılar için insan gücünü mobilize edebilse de bu tip bir tepeden aşağıya kent gelişiminin uzun süre varlığını sürdürdüğüne çok az rastlanmaktadır. İstismar edilen işgücü, mutsuz işgücü demektir ve terk etme süreci de işte böyle başlar; özellikle de siyasetçiler mantıklı bir mühendislik kullanmaktansa şehrin tasarımını daha da karıştırdıkları zaman. Sorunlu bir şehir yönetimi o şehirdeki halkın dağılmasını tetikleyebilir ki Çatalhöyük, Angkor ve Cahokia'da da buna benzer bir şey olmuştur. Pompeii'de bunun tam tersi bir örnekle karşılaşırız. Orada devlet kentin mültecilerine insanî yardım ve afet yardımı sunmak için devreye girmişti. Her ne kadar Pompeii'nin terk edilmesi gerekmiş olsa da halkı Roma şehir hayatından uzaklaşmadı.

Günümüzde yüzleşmek zorunda kaldığımız siyasal ve çevresel dengesizlikler, gelecekte şehirlerin terk edilme sürecini yaşayacakları bir döneme doğru gitmekte olduğumuzu göstermektedir. Şehirler yaşanmaz hale geldikçe insanlar ölecektir. Seller, yangınlar ve hastalıklar yüzünden ölen insan sayıları daha önce görmediğimiz oranda artacak ve cesetlerle dolu çökmüş şehri sahneleri yaygınlaşacaktır. Bir şehrin yeni bir kasırga felaketine yem olması an meseledir çünkü devletler kurtarma harcamalarına para harcamayı reddetmektedir.[3] Halkın huzursuzluğu ve sınıflar arası ayrımın giderek büyümesi bu sorunları daha da derinleştirecektir. Eğer siyasî sistemlerimiz iklim ve kıtlık krizi gibi ikiz sorunlarla baş edemezse daha fazla besin ve su isyanı çıkacak ve doğal kaynakların azalmasıyla beraber küresel savaşlar yaşanacaktır. Şehir yaşamının maliyeti faydalarından çok daha ağır basacak, kendilerine yeni evler arayan insanların kitlesel göçlerini ve daha fazla uluslararası çatışmayı tetikleyecektir. En sonunda günümüzün pek çok mega şehri, çok uzak

gelecekteki bir bilimkurgu filminden fırlamış gibi görünecek, artık üretmeye ya da satın almaya gücümüzün yetmediği ürünlerin reklam tabelalarının yıkıldığı metalden birer iskelet yığınına dönüşecektir.

Fakat eğer tarihten bir şey öğrendiysek, birkaç şehrin ölümünün tüm dünyanın dağılıp çökeceği anlamına gelmediğini biliriz. Tıpkı Çatalhöyük, Pompeii, Angkor ve Cahokia'daki insanların yaptıkları gibi, bizler de şehir yaşamının sonlandığı dönemden sağ çıkıp hayatta kalacağız. Asıl soru, ondan sonra ne yapacağımızdır.

İnsanlar 9000 yıldan fazla bir süredir şehirler inşa etmektedir. Fakat çoğunluğumuzun kentsel bölgelerde yaşamaya başlaması son birkaç yılda gerçekleşmiştir. Cahokia'nın modern versiyonu olan şehirlerimize akın eden pek çok insan yüzünden kentler kaçınılmazmış gibi görünmektedir ama öyle değildir.

Gelecekteki şehirlerimizi terk ettikten sonra, bazıları tıpkı Angkor ve Çatalhöyük'teki gibi küçük kasaba hayatına geri dönebilir. Bu toplumların merkezinde genellikle çiftçilik olur, o nedenle yarının köylülerinin yerel besinleri tükettiklerini, altyapı kaynaklarını güçlendirerek kendi tarım faaliyetlerini beslediklerini görebiliriz. Bir başka olasılık daha var. Cahokia ve Çatalhöyük'ü yarı göçebe olmak için terk etmiş bir sürü insan vardı. 21. ve 22. yüzyılın post-şehirli insanları arabalarında ya da diğer araçlarda yaşayan göçebelere dönüşebilir, güvenlik için karavanlar yapabilirler. Dünya küçük insan yerleşimleriyle dolu bir yere dönüşebilir ve şehirler kural olmaktan çıkıp birer istisnaya dönüşebilir. Nerede doğduğunuza bağlı olarak, bu oldukça güzel bir hayat da sayılabilir. Fakat neolitik dönemdeki çiftçi ve göçebelere bakarsak, tam tersine aşırı derecede zor bir hayat olacağı söylenebilir. Üstelik iklim krizi ve kaynakların azalmasıyla birlikte durum daha da kötüleşecektir.

Ama tehlike altındaki şehirlerimizi kurtarmanın bir yolunu bulma ihtimalimiz de var. Belki de tıpkı Pompeii halkı gibi, in-

sanların yeni yerler inşa etmesi için büyük çaba sarf edeceğiz. Domuztepe gibi hem kendisinden önceki gelenekleri sürdüren hem de yeni fikirlerle gelişen, radikal anlamda farklı metropoller tasarlamaya girişeceğiz. Belki bu süreç bizi şehirleri daha sürdürülebilir ve iklim krizine daha dayanıklı olacakları yerlere inşa etmeye götürecek. Bu kulağa ütopik bir imkânsızlık gibi gelebilir, ancak kentsel başarısızlıklarımızdan ders alırsak böyle olmak zorunda değil. Çatalhöyük, Pompeii, Angkor ve Cahokia'ya dönüp bakarsak bir şehri neyin canlı tuttuğunu anlamamız hiç de zor olmaz: iyi rezervuar ve yollar, erişilebilir kamusal meydanlar, herkes için alanlar, sosyal hareketlilik ve şehir işçilerine onurlu davranan liderler gibi bir altyapı. Özellikle de atalarımızın binlerce yıl önce asırlar boyu devam etmiş sağlıklı şehirler kurduğunu göz önünde bulundurursak, bu hiç de büyük bir şey sayılmaz.

Belki de tarihteki şehirlerin terk edilme süreçlerinden çıkaracağımız en önemli ders, o dönemki şehir halkalarının takdir edilesi dayanıklılığıdır. Şehirler ölebilir ama kültürlerimiz ve geleneklerimiz yaşamaya devam eder. Sayısız felaketten sonra bile şehirler yeniden hayata dönmüş ve mahallelerini en baştan başlayarak yine yerli yerine oturtmuştur. Şehirlerin dağılmasının genişleyen döneminden sonra bile insanlar tekrar şehir inşa etmeye geri dönmüşlerdir. Her ne kadar her nesil ahir zamanları yaşadığına inansa da geri dönmediğimiz hiçbir büyük medeniyet çöküşü olmamıştır. Onun yerine uzun süren bir dönüşüm dönemi yaşanmış ve işlerini bitiremeyen her nesil, onları bir sonraki nesle devretmiştir.

Şehirler devam eden birer sosyal deneydir ve antik ev ve anıtların kalıntıları atalarımız tarafından bizlere bırakılan yarısı silinmiş laboratuvar notlarına benzer. Bunlar bize dağılmış toplumların ortak bir amaç için nasıl yeniden bir araya getirildiğini, insanların nasıl birbirlerinin yaralarını sarıp eğlendiğini, siyasi çatışmaların ve iklim felaketlerinin üstesinden nasıl ge-

lindiğini gösterir. Ayrıca başarısızlıklarımızı da tarif eder: otoriter ve köle yanlısı liderlik, kötü mühendislik ve pek çok insanın kaynaklara erişimini sınırlandıran yasalar. Atalarımızın aşınmış mekânları ve villaları bizi toplumların nasıl yanlış yapabileceği konusunda uyarır ancak sokakları ve meydanları, birlik olunca anlamlı şeyler inşa ettiğimize her zaman tanıklık eder.

Şehirli atalarımızın hikâyelerini anlatmaya devam ettiğimiz sürece hiçbir şehir, asla kaybolmayacaktır. Hepsi hayal gücümüzde ve şimdi yaşadığımız topraklarda işler ne kadar kötüye giderse gitsin, insanoğlunun her zaman yeniden başlayacağının birer vaadi gibi yaşayacaktır. Bin yıl içinde şehir deneyleri konusunda çalışmaya başlayacağız. Elbette yine başarısız olacağız fakat bir yandan da bunu nasıl düzelteceğimizi öğreneceğiz.

TEŞEKKÜR

Bu projenin araştırılıp tamamlanması yıllar sürdü ve bu süreçte pek çok yeni arkadaşım oldu, yabancılarla bir sürü muhteşem sohbetler ettim ve dünyanın dört bir yanına gittim. Bunların hepsi için minnettarım. Özellikle vakit ayırıp benimle fikirleri hakkında konuşma nezaketini gösteren, beni kazılarına ve işyerlerine davet edip en güzel şekilde karşılayan araştırmacılara çok teşekkür ederim. Hepsinin isimleri bu kitabın sayfalarında yer alıyor. Umarım bilgilerinin ve hoş mizaçlarının hakkını verebilmişimdir. Söylememe gerek yok ama tüm hatalar bana aittir.

Ayrıca Norton'daki çabuk sinirlenen editörüm Matt Weiland ve sıra dışı bir editör asistanı olan Zarina Patwa'ya teşekkür ederim. Tüm bunların gerçekleşmesini süper güçlü ajansım Laurie Fox sağladı. Kitapta gördüğünüz muhteşem haritaları Jason Thompson yaptı; teşekkürler Jason!

Tabii bir de uzun ve sancılı yazı dönemini benimle birlikte geçiren arkadaşlarım ve bu kitaptan parçalar okuyup bana geribildirimde bulunan kurbanlarım var: Charlie Jane Anders, Benjamin Rosenbaum, Mary Anne Mohanraj, David Moles, Anthony Ha ve Jackie Monkiewicz. *Arts Techica*'daki editörlerim Ken Fisher, Eric Bangeman ve John Timmer'a, sonunda bu kitabın omurgasını oluşturan makaleleri yazmam için beni desteklediklerinden ötürü çok, çok teşekkür ederim. Bana ilham

verip iyi birer rol model oldukları için Carl Zimmer, Charles Mann, Rose Eveleth, Amy Harmon, Seth Mnookin, Deb Blum, Veronique Greenwood, Alondra Nelson, Maia Szalavitz, Maryn McKenna, Maggie Koerth, Jennifer Ouellette ve Thomas Levenson'a teşekkürlerimi sunarım.

Hepsinden öte Chris Palmer, Jesse Burns ve Charlie Jane Anders'a benimle birlikte uzun, sıcak ve pis yolculuklara çıktıkları, şehir hayatıyla ilgili bitmek bilmeyen ineklemelerime dayandıkları ve bu son yirmi yıllık tarihimiz için çok teşekkür ederim. Sizi çok seviyorum.

NOTLAR

GİRİŞ: Bir Şehri Nasıl Kaybedersiniz?

1. Brendan M. Buckley vd., "Climate as a Contributing Factor in the Demise of Angkor, Cambodia," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107, no. 15 (Nisan 2010): 6748–52.
2. "68% of the World Population Projected to Live in Urban Areas by 2050, Says UN," Department of Economic and Social Affairs, United Nations, son değiştirme Mayıs 16, 2018, https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html.

Bölüm 1: Yerleşik Hayatın Şoku

1. Ian Hodder, ed., *The Archaeology of Contextual Meanings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).
2. C. Tornero vd., "Seasonal Reproductive Patterns of Early Domestic Sheep at Tell Halula (PPNB, Middle Euphrates Valley): Evidence from Sequential Oxygen Isotope Analyses of Tooth Enamel," *Journal of Archaeological Science:* Reports 6 (2016): 810–18.
3. A. Nigel Goring-Morris ve Anna Belfer-Cohen, "Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope," *Current Anthropology* 52, no. S4 (2011): S195–S208.
4. D. E. Blasi vd., "Human Sound Systems Are Shaped by Post-Neolithic Changes in Bite Configuration," *Science* 363, no. 6432 (15 Mart 2019).
5. Carolyn Nakamura ve Lynn Meskell, "Articulate Bodies: Forms and Figures at Catalhoyuk," *Journal of Archaeological Method and Theory* 16 (2009): 205–30.
6. Ian Hodder, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Catalhoyuk* (New York: Thames and Hudson, 2006).

7. Peter Wilson, *The Domestication of the Human Species* (New Haven, CT: Yale University Press, 1991).
8. Wilson, *Domestication of the Human Species*, 98.
9. Julia Gresky, Juliane Haelm ve Lee Clare, "Modified Human Crania from Gobekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult," *Science Advances 3*, no. 6 (28 Haziran 2017): e1700564.
10. K. Schmidt, "Gobekli Tepe—the Stone Age Sanctuaries. New Results of Ongoing Excavations with a Special Focus on Sculptures and High Reliefs," *Documenta Praehistorica 37* (2010): 239–56.
11. Marion Benz ve Joachim Bauer, "Symbols of Power—Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems," *Neo-Lithics Special Issue* (2013): 11–24.
12. Janet Carston ve Stephen Hugh-Jones, *About the House: Levi-Strauss and Beyond* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
13. Cigdem Atakuman, "Deciphering Later Neolithic Stamp Seal Imagery of Northern Mesopotamia," *Documenta Praehistorica 40* (2013): 247–64.
14. Hodder, *Leopard's Tale*, 63.

Bölüm 2: Tanrıçalar Hakkındaki Gerçek

1. Kamilla Pawłowska, "The Smells of Neolithic Catalhoyuk, Turkey: Time and Space of Human Activity," *Journal of Anthropological Archaeology 36* (2014): 1–11.
2. Ian Hodder ve Arkadiusz Marciniak, ed., *Assembling Catalhoyuk* (Leeds: Maney, 2015).
3. Ruth Tringham, "Dido and the Basket: Fragments toward a Non-Linear History," *Object Stories: Artifacts and Archaeologists*, ed. A. Clarke, U. Frederick ve S. Brown (Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2015).
4. Michael Marshall, "Family Ties Doubted in Stone-Age Farmers," *New Scientist* (1 Temmuz 2011), https://www.newscientist.com/article/dn20646-familyties-doubted-in-stone-age-farmers/.
5. Nerissa Russell, "Mammals from the BACH Area," *Last House on the Hill: BACH Area Reports from Catalhoyuk, Turkey, 8. bölüm*, ed. Ruth Tringham ve Mirjana Stevanović, Monumenta Archaeologica, vol. 27 (Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press, 2012).
6. Michael Balter, *The Goddess and the Bull: Catalhoyuk, an Archaeological Journey to the Dawn of Civilization* (New York: Free Press, 2010).
7. Balter, *Goddess and the Bull*, 39.
8. Carolyn Nakamura, "Figurines of the BACH Area," *Last House on the Hill: BACH Area Reports from Catalhoyuk, Turkey, 17. bölüm*, ed. Ruth

Tringham ve Mirjana Stevanović, Monumenta Archaeologica, vol. 27 (Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press, 2012).

9. Lynn M. Meskell vd., "Figured Lifeworlds and Depositional Practices at Catalhoyuk," *Cambridge Archaeological Journal* 18 (2008): 139–61; ayrıca bkz. Carolyn Nakamura ve Lynn Meskell, "Articulate Bodies: Forms and Figures at Catalhoyuk," *Journal of Archaeological Method and Theory* 16 (2009): 205.
10. Meskell vd., "Figured Lifeworlds and Depositional Practices at Catalhoyuk," 144.
11. Ian Hodder, *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Catalhoyuk* (New York: Thames and Hudson, 2006).
12. Rosemary Joyce, *Ancient Bodies, Ancient Lives: Sex, Gender, and Archaeology* (London: Thames and Hudson, 2008), 10.
13. Wendy Matthews, "Household Life Histories and Boundaries: Microstratigraphy and Micromorphology of Architectural Surfaces in Building 3 (BACH)," *Last House on the Hill: BACH Area Reports from Catalhoyuk, Turkey, 7. bölüm*, ed. Ruth Tringham ve Mirjana Stevanović, Monumenta Archaeologica, vol. 27 (Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press, 2012).
14. Burcum Hanzade Arkun, "Neolithic Plasters of the Near East: Catal Hoyuk Building 5, a Case Study" (master tezi, Pennsylvania Üniversitesi, 2003).
15. Daphne E. Gallagher ve Roderick J. McIntosh, "Agriculture and Urbanism," *The Cambridge World History, 7. bölüm*, ed. Graeme Barker ve Candice Goucher (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 186–209.
16. Hodder, *Leopard's Tale*, 6. bölüm.
17. Jeremy Nobel, "Finding Connection through 'Chosen Family,'" *Psychology Today*, son değiştirme 14 Haziran 2019, https://www.psychologytoday.com/us/blog/being-unlonely/201906/finding-connection-through-chosen-family.

Bölüm 3: Tarih İçinde Tarih

1. Sophie Moore, "Burials and Identities at Historic Period Catalhoyuk," *Heritage Turkey* 4 (2014): 29.
2. Patricia McAnany ve Norman Yoffee, *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).
3. Melody Warnick, "Why You're Miserable after a Move," *Psychology Today* (13 Temmuz 2016), https://www.psychologytoday.com/us/blog/is-where-you-belong/201607/why-youre-miserable-after-move.

4. "Immigration," American Psychological Association, erişim: 12 Kasım 2019, https://www.apa.org/topics/immigration/index.
5. Pascal Flohr vd., "Evidence of Resilience to Past Climate Change in Southwest Asia: Early Farming Communities and the 9.2 and 8.2 Ka Events," *Quaternary Science Reviews* 136 (2016): 23–39.
6. Peter Schwartz ve Doug Randall, "An Abrupt Climate Change Scenario and Its Implications for United States National Security" (Ekim 2003), erişim: 11 Kasım 2019, https://web.archive.org/web/20090320054750/http://www.climate.org/PDF/clim_change_scenario.pdf.
7. Daniel Glick, "The Big Thaw," *National Geographic* (Eylül 2004).
8. Ofer Bar-Yosef, "Facing Climatic Hazards: Paleolithic Foragers and Neolithic Farmers," *Quaternary International* pt. B, 428 (2017): 64–72.
9. Flohr vd., "Evidence of Resilience to Past Climate Change in Southwest Asia."
10. Michael Price, "Animal Fat on Ancient Pottery Reveals a Nearly Catastrophic Period of Human Prehistory," *Science* (13 Ağustos 2018), https://www.sciencemag.org/news/2018/08/animal-fat-ancient-pottery-shards-reveals-nearly-catastrophic-period-human-prehistory.
11. David Orton vd., "A Tale of Two Tells: Dating the Catalhoyuk West Mound," *Antiquity* 92, no. 363 (2018): 620–39.
12. Ian Kuijt, "People and Space in Early Agricultural Villages: Exploring Daily Lives, Community Size, and Architecture in the Late Pre-Pottery Neolithic," *Journal of Anthropological Archaeology* 19, no. 1 (2000): 75–102.
13. Monica Smith, *Cities: The First 6,000 Years* (New York: Viking, 2019), 9.
14. Joseph Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
15. William Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: W. W. Norton, 1991).
16. Stuart Campbell, "The Dead and the Living in Late Neolithic Mesopotamia," in *Sepolti tra i vivi. Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Atti del Convegno Internazionale* [Buried among the Living], ed. Gilda Bartoloni ve M. Gilda Benedettini (Universita degli Studi di Roma "La Sapienza," 26–29 Nisan 2006), https://www.academia.edu/3390086/The_Dead_and_the_Living_in_Late_Neolithic_Mesopotamia.

Bölüm 4: Via dell'Abbondanza'da İsyan

1. Marco Merola, "Pompeii before the Romans," *Archaeology Magazine* (Ocak/Şubat 2016).

2. Mary Beard, Pompeii: *The Life of a Roman Town* (London: Profile Books, 2008).
3. "Samnite Culture in Pompeii Survived Roman Conquest," *Italy Magazine*, son değiştirme : 6 Temmuz 2005, https://www.italymagazine.com/italy/campania/samnite-culture-pompeii-survived-roman-conquest.
4. Andrew Wallace-Hadrill, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994).
5. Çevirinin kaynağı: Alison E. Cooley ve M. G. L. Cooley, *Pompeii and Herculaneum: A Sourcebook* (New York: Routledge, 2013).
6. Eve D'Ambria, *Roman Women* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
7. D'Ambria, *Roman Women*.
8. Pliny the Elder, Book 7, Letter 24, erişim: 12 Kasım 2019, http://www.vroma.org/~hwalker/Pliny/Pliny07-24-E.html.
9. "Via Consolare Project," San Francisco State University, erişim: 11 Kasım 2019, http://www.sfsu.edu/~pompeii/.
10. Henrik Mouritsen, *The Freedman in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
11. Mouritsen, *The Freedman in the Roman World*, 121, 140.
12. Heather Pringle, "How Ancient Rome's 1% Hijacked the Beach," *Hakai Magazine* (5 Nisan 2016), https://www.hakaimagazine.com/features/howancient-romes-1-hijacked-beach/.

Bölüm 5: Toplum İçinde Yaptıklarımız

1. Ilaria Battiloro ve Marcello Mogetta, "New Investigations at the Sanctuary of Venus in Pompeii: Interim Report on the 2017 Season of the Venus Pompeiana Project," erişim: 1 Kasım 2019, http://www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2018-425.pdf.
2. Steven Ellis, *The Roman Retail Revolution: The Socio-Economic World of the Taberna* (Oxford: Oxford University Press, 2018).
3. Miko Flohr, "Reconsidering the Atrium House: Domestic Fullonicae at Pompeii," *Pompeii: Art, Industry and Infrastructure, ed. Eric Poehler, Miko Flohr ve Kevin Cole* (Barnsley, UK: Oxbow Books, 2011).
4. Lei Dong, Carlo Ratti ve Siqi Zheng, "Predicting Neighborhoods' Socioeconomic Attributes Using Restaurant Data," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116, no. 31 (Temmuz 2019): 15,447–52.
5. Eric Poehler, *The Traffic Systems of Pompeii* (Oxford: Oxford University Press, 2017).

6. Mouritsen, *The Freedman in the Roman World*, 122.
7. Klasikçi Beth Severy-Hoven, villalarının içindeki bazı resimlerde de kardeşlerin sınıfsal konumlarıyla huzursuz ilişkisinin başka belirtileri olduğunu öne sürüyor. Beth Severy-Hoven, "Master Narratives and the Wall Painting of the House of the Vettii, Pompeii," *Gender & History* 24 (2012): 540–80.
8. Sarah Levin-Richardson, "Fututa Sum Hic: Female Subjectivity and Agency in Pompeian Sexual Graffiti," *Classical Journal* 108, no. 3 (2013): 319–45.
9. Sarah Levin-Richardson, *The Brothel of Pompeii: Sex, Class, and Gender at the Margins of Roman Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).
10. Levin-Richardson, "Fututa Sum Hic."
11. Ann Olga Koloski-Ostrow, *The Archaeology of Sanitation in Roman Italy: Toilets, Sewers, and Water Systems* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2015).

Bölüm 6: Dağ Yandıktan Sonra

1. Son kanıtlar, patlamanın daha önce düşünüldüğü gibi yaz sonunda değil, sonbaharda olduğunu gösteriyor. "Pompeii: Vesuvius Eruption May Have Been Later than Thought," BBC World News, son değiştirme: 16 Ekim 2018. https://www.bbc.com/news/world-europe-45874858.
2. William Melmouth, çev., *Letters of Pliny*, Project Gutenberg, son değiştirme: 13 Mayıs 2016, https://www.gutenberg.org/files/2811/2811-h/2811-h.htm#link2H_4_0065.
3. Brandon Thomas Luke, "Roman Pompeii, Geography of Death and Escape: The Deaths of Vesuvius" (master tezi, Kent State, 2013).
4. Nancy K. Bristow, "'It's as Bad as Anything Can Be': Patients, Identity, and the Influenza Pandemic," supplement 3, *Public Health Reports* 125 (2010): 134–44.
5. J. Andrew Dufton, "The Architectural and Social Dynamics of Gentrification in Roman North Africa," *American Journal of Archaeology* 123, no. 2 (2019): 263–90.
6. Andrew Zissos, ed., *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome* (Malden, MA: Wiley & Sons, 2016).

Bölüm 7: Tarımın Alternatif Tarihi

1. "Ancient Aliens," History Channel (4 Mayıs 2012), https://www.history.com/shows/ancient-aliens/season-4/episode-10.

2. Patrick Roberts, *Tropical Forests in Prehistory*, History, and Modernity (Oxford: Oxford University Press, 2019).
3. Patrick Roberts vd., "The Deep Human Prehistory of Global Tropical Forests and Its Relevance for Modern Conservation," *Nature Plants* 3, no. 8 (2007).
4. Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings through History* (London: Thames and Hudson, 1999).

Bölüm 8: Su İmparatorluğu

1. Miriam T. Stark, "From Funan to Angkor: Collapse and Regeneration in Ancient Cambodia," *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*, 10. bölüm, ed. Glenn M. Schwartz ve John J. Nichols (Tucson: University of Arizona Press, 2006), 144–67.
2. Eileen Lustig, Damian Evans, and Ngaire Richards, "Words across Space and Time: An Analysis of Lexical Items in Khmer Inscriptions, Sixth–Fourteenth Centuries CE," *Journal of Southeast Asian Studies* 38, no. 1 (2007): 1–26.
3. Zhou Daguan, *A Record of Cambodia: A Land and Its People*, çev. Peter Harris (Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books, 2007).
4. David Eltis and Stanley L. Engerman, eds., *The Cambridge World History of Slavery*, vol. 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
5. Lustig vd., "Words across Space and Time."
6. Miriam Stark, "Universal Rule and Precarious Empire: Power and Fragility in the Angkorian State," *The Evolution of Fragility: Setting the Terms*, 9. bölüm, ed. Norman Yoffee (Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2019).
7. Matthew Desmond, "In Order to Understand the Brutality of American Capitalism, You Have to Start on the Plantation," *New York Times Magazine*, 14 Ağustos 2019, https://www.nytimes.com/interactive/2019/08/14/magazine/slavery-capitalism.html.
8. Stark, "Universal Rule and Precarious Empire."
9. Stark, "Universal Rule and Precarious Empire."
10. Kenneth R. Hall, "Khmer Commercial Development and Foreign Contacts under Sūryavarman I," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, no. 3 (1975): 318–36.
11. Dan Penny vd., "Hydrological History of the West Baray, Angkor, Revealed through Palynological Analysis of Sediments from the West Mebon," in *Bulletin de l'Ecole francaise d'Extreme-Orient* 92 (2005): 497–521.

12. Christophe Pottier, "Under the Western Baray Waters," chap. 28 in *Uncovering Southeast Asia's Past,* ed. Elisabeth A. Bacus, Ian Glover ve Vincent Piggot (Singapore: National University of Singapore Press, 2006), 298–309.
13. Penny vd., "Hydrological History of the West Baray, Angkor."
14. Monica Smith, *Cities: The First 6,000 Years* (New York: Viking, 2019).
15. Saskia Sassen, "Global Cities as Today's Frontiers," Leuphana Digital School, https://www.youtube.com/watch?v=Iu-p31RkCXI. Bu fikirlerini ayrıca şu kitabında da detaylandırmaktadır: *The Global Cities: New York, London, Tokyo* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991).
16. Geoffrey West, *Scale: The Universal Laws of Life, Growth, and Death in Organisms, Cities, and Companies* (New York: Penguin, 2018).
17. Lustig vd., "Words across Space and Time"; ayrıca bkz. Eileen Lustig ve Terry Lustig, "New Insights into 'les interminables listes nominatives des esclaves' from Numerical Analyses of the Personnel in Angkorian Inscriptions," *Aseanie* 31 (2013): 55–83.
18. Kunthea Chhom, *Inscriptions of Koh Ker* 1 (Budapest: Hungarian Southeast Asian Research Institute, 2011), https://www.academia.edu/14872809/Inscriptions_of_Koh_Ker_n_I.
19. Terry Leslie Lustig ve Eileen Joan Lustig, "Following the Non-Money Trail: Reconciling Some Angkorian Temple Accounts," *Journal of Indo-Pacific Archaeology* 39 (Ağustos 2015): 26–37.
20. "Household Archaeology at Angkor Wat," *Khmer Times,* 7 Temmuz 2016, https://www.khmertimeskh.com/25557/household-archaeology-at-angkor-wat/.
21. Lustig ve Lustig, "Following the Non-Money Trail."
22. Eileen Lustig, "Money Doesn't Make the World Go Round: Angkor's Non-Monetization," *Economic Development, Integration, and Morality inAsia and the Americas,* ed. D. Wood, Research in Economic Anthropology, vol. 29 (2009), 165–99.
23. Lustig, "Money Doesn't Make the World Go Round."
24. Mitch Hendrickson vd., "Industries of Angkor Project: Preliminary Investigation of Iron Production at Boeng Kroam, Preah Khan of Kompong Svay," *Journal of Indo-Pacific Archaeology* 42 (2018): 32–42, https://journals.lib.washington.edu/index.php/JIPA/article/view/15257/12812.
25. Damian Evans ve Roland Fletcher, "The Landscape of Angkor Wat Redefined," *Antiquity* 89, no. 348 (2015): 1402–19.

Bölüm 9: Emperyalizmin Kalıntıları

1. Henri Mouhot, *Travels in the Central Parts of Indo-China (Siam), Cambodia, and Laos during the Years 1858, 1859, and 1860*, 2 vols., Gutenberg Project, son değiştirme: 11 Ağustos 2014, http://www.gutenberg.org/files/46559/46559-h/46559-h.htm.
2. Alison Carter, "Stop Saying the French Discovered Angkor," *Alison in Cambodia* (blog), erişim: 12 Kasım 2019, https://alisonincambodia.wordpress.com/2014/10/05/stop-saying-the-french-discovered-angkor/.
3. Terry Lustig vd., "Evidence for the Breakdown of an Angkorian Hydraulic System, and Its Historical Implications for Understanding the Khmer Empire," *Journal of Archaeological Science: Reports* 17 (2018): 195–211.
4. Keo Duong, "Jayavarman IV: King Usurper?" (master tezi, Chulalongkorn University, 2012).
5. Tegan Hall, Dan Penny ve Rebecca Hamilton, "Re-Evaluating the Occupation History of Koh Ker, Cambodia, during the Angkor Period: A Palaeo-Ecological Approach," PLoS ONE 13, no. 10 (2018): e0203962, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203962.
6. Kunthea Chhom, *Inscriptions of Koh Ker 1* (Budapest: Hungarian Southeast Asian Research Institute, 2011), https://www.academia.edu/14872809/Inscriptions_of_Koh_Ker_n_I, 12.
7. Eileen Lustig ve Terry Lustig, "New Insights into 'les interminables listes nominatives des esclaves' from Numerical Analyses of the Personnel in Angkorian Inscriptions," *Aseanie* 31 (2013): 55–83.
8. Lustig vd., "Evidence for the Breakdown of an Angkorian Hydraulic System."
9. Wensheng Lan vd., "Microbial Community Analysis of Fresh and Old Microbial Biofilms on Bayon Temple Sandstone of Angkor Thom, Cambodia," *Microbial Ecology* 60, no. 1 (2010): 105–15, doi:10.1007/s00248-010-9707-5.
10. Peter D. Sharrock, "Garud.a, Vajrapān·i and Religious Change in Jayavarman VII's Angkor," *Journal of Southeast Asian Studies* 40, no. 1 (2009): 111–51.
11. Roland Fletcher vd., "The Development of the Water Management System of Angkor: A Provisional Model," *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association* 28 (2008): 57–66.
12. Dan Penny vd., "The Demise of Angkor: Systemic Vulnerability of Urban Infrastructure to Climatic Variations," *Science Advances* 4, no. 10 (17 Ekim 2018): eaau4029.
13. Solomon M. Hsiang ve Amir S. Jina, "Geography, Depreciation, and Growth," *American Economic Review* 105, no. 5 (2015): 252–56.

14. Alison K. Carter vd., "Temple Occupation and the Tempo of Collapse at Angkor Wat, Cambodia," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116, no. 25 (Haziran 2019): 12226–31.
15. Dan Penny vd., "Geoarchaeological Evidence from Angkor, Cambodia, Reveals a Gradual Decline Rather than a Catastrophic 15th-Century Collapse," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116, no. 11 (Mart 2019): 4871–76.
16. Miriam Stark, "Universal Rule and Precarious Empire: Power and Fragility in the Angkorian State," *The Evolution of Fragility: Setting the Terms*, 9. bölüm, ed. Norman Yoffee (Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2019), 174.

Bölüm 10: Amerika'nın Antik Piramitleri

1. Sarah E. Baires, *Land of Water, City of the Dead: Religion and Cahokia's Emergence* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2017).
2. Bkz. Michael Hittman, *Wovoka and the Ghost Dance* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1997) ve Alice Beck Kehoe, *The Ghost Dance: Ethnohistory and Revitalization* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1989).
3. John Noble Wilford, "Ancient Indian Site Challenges Ideas on Early American Life," New York Times, 19 Eylül 1997, https://www.nytimes.com/1997/09/19/us/ancient-indian-site-challenges-ideas-on-early-american-life.html.
4. Timothy Pauketat, *Cahokia: Ancient America's Great City on the Mississippi* (New York: Viking, 2009).
5. Rinita A. Dalan vd., *Envisioning Cahokia: A Landscape Perspective* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2003).
6. V. Gordon Childe, "The Urban Revolution," *Town Planning Review* 21, no. 1 (1950): 3–17.
7. Dalan vd., *Envisioning Cahokia*, 129.
8. Timothy Pauketat, "America's First Pastime," *Archaeology* 6, no. 5 (Eylül/Ekim 2009), https://archive.archaeology.org/0909/abstracts/pastime.html.
9. Ressam George Catlin bir mektupta 1830'larda Siouan Mandan kabilesini oyunu oynarken izlediğini yazdı. George Catlin'den, *Letters and Notes on the Manners, Customs, and Conditions of North American Indians*, no. 19, erişim: 12 Kasım 2019, https://user.xmission.com/~drudy/mtman/html/catlin/letter19.html.

10. Margaret Gaca ve Emma Wink, "Archaeoacoustics: Relative Soundscapes between Monks Mound and the Grand Plaza" (60. Yıllık Orta Batı Arkeoloji Konseransında sunulan poster, Iowa City, Iowa, 4–6 Ekim 2016).
11. Thomas E. Emerson vd., "Paradigms Lost: Reconfiguring Cahokia's Mound 72 Beaded Burial," *American Antiquity* 81, no. 3 (2016): 405–25.
12. Baires, Land of Water, *City of the Dead*, 92–93.
13. Andrew M. Munro, "Timothy R. Pauketat, *An Archaeology of the Cosmos: Rethinking Agency and Religion in Ancient America*," Journal of Skyscape Archaeology 4, no. 2 (2019): 252–56.
14. Gayle Fritz, *Feeding Cahokia: Early Agriculture in the North American Heartland* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2019), 89.
15. Fritz, *Feeding Cahokia*, 150.
16. Natalie G. Mueller vd., "Growing the Lost Crops of Eastern North America's Original Agricultural System," *Nature Plants* 3 (2017).
17. Fritz, *Feeding Cahokia*, 146.
18. Fritz, *Feeding Cahokia*, 143.

Bölüm 11: Büyük Uyanış

1. Sarah E. Baires, Melissa R. Baltus ve Elizabeth Watts Malouchos, "Exploring New Cahokian Neighborhoods: Structure Density Estimates from the Spring Lake Tract, Cahokia," *American Antiquity* 82, no. 4 (2017): 742–60.
2. Lizzie Wade, "It Wasn't Just Greece—Archaeologists and Early Democracy in the Americas," *Science* (15 Mart 2017), https://www.sciencemag.org/news/2017/03/it-wasnt-just-greece-archaeologists-find-early-democratic-societies-americas.
3. David Correia, "F**k Jared Diamond," *Capitalism Nature Socialism* 24, no. 4 (2013): 1–6.
4. David Graeber ve David Wingrow, "How to Change the Course of Human History," *Eurozine* (2 Mart 2018), https://www.eurozine.com/change-course-human-history/.

Bölüm 12: Kasıtlı Terk

1. Samuel E. Munoz vd., "Cahokia's Emergence and Decline Coincided with Shifts of Flood Frequency on the Mississippi River," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112, no. 20 (May 2015): 6319–24.
2. Sarah E. Baires, Melissa R. Baltus ve Meghan E. Buchanan, "Correlation

Does Not Equal Causation: Questioning the Great Cahokia Flood," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112, no. 29 (Temmuz 2015): E3753.

3. Andrea Hunter, "Ancestral Osage Geography," Andrea A. Hunter, James Munkres ve Barker Fariss, *Osage Nation NAGPRA Claim for Human Remains Removed from the Clarksville Mound Group (23PI6), Pike County, Missouri* (Pawhuska, OK: Osage Nation Historic Presèrvation Office, 2013), 1–60, https://www.osagenation-nsn.gov/who-we-are/historic-preservation/osage-cultural-history.
4. Margaret Carrigan, "One Mound at a Time: Native American Artist Santiago X on Rebuilding Indigenous Cities," *Art Newspaper*, 29 Eylül 2019, https://www.theartnewspaper.com/amp/interview/native-american-artist-santiago-x-on-rebuilding-indigenous-cities-one-mound-at-a-time.

Sonsöz: Uyarı – Sosyal Deney Devam Ediyor

1. Sarah Almukhtar vd., "The Great Flood of 2019," *New York Times*, 11 Eylül 2019, https://www.nytimes.com/interactive/2019/09/11/us/midwest-flooding.html.
2. Kendra Pierre-Lewis, "Heatwaves in the Age of Climate Change," *New York Times*, 18 Temmuz 2019, https://www.nytimes.com/2019/07/18/climate/heatwave-climate-change.html.
3. Annalee Newitz, *Scatter, Adapt, and Remember: How Humans Will Survive a Mass Extinction* (New York: Doubleday, 2013).

DİZİN

8,2 bin olayı 75, 76
4040 kazısı 54
II. Indravarman 203

A

ABD Savunma Bakanlığı 75
Afrika 76, 95, 96, 97, 98, 99, 114, 117, 119, 142
Alison Cartėr 167, 185, 207, 281
Amarantus 127, 128, 129, 131, 133, 134, 139
Amazon 158
Amerika 9, 21, 39, 73, 75, 76, 159, 217, 220, 221, 226, 228, 229, 230, 249, 251, 259, 260, 261, 282
Amerikan yerlileri 231
Amy Mossett 229
Anadolu 18, 60
Andrea Hunter 258, 284
Andrew Wallace-Hadrill 97, 277
Ang Chan 194, 209
Angkor 9, 13-17, 20, 21, 24, 25, 151, 155, 156, 157, 159, 160-176, 178-188, 190-209, 212, 219, 221, 222, 246, 264-269, 273, 279, 280-282
Angkor Thom 13, 156, 160, 162, 164, 179, 183, 200, 202, 281
Angkor Wat 13, 16, 156, 160, 162, 169, 170, 172, 185, 188, 190, 191, 193, 194, 202, 207, 280, 282
Annalisa Marzano 114
anti anıtsal 48
Antonio Da Magdalena 194
antropojenik 160, 161, 188
arkeolog 21, 34, 35, 38, 41, 46, 47, 58, 60, 85, 97, 127, 140, 161, 197, 198, 207, 232, 236, 242, 244-247, 250
arkeoloji 60, 83, 110, 111, 193, 194, 252
Aspara National Authority 197
Asya 14, 16, 39, 76, 119, 158-160, 162, 167, 168, 171, 181, 182, 194, 197, 208, 229, 235
Aşağı Mekong Havzası 208
Augustales 107, 114, 147
Augustus 104-106, 113, 125

B

Baray 13-15, 20, 170, 172, 176-179, 187, 194-196, 202, 207, 279, 280
Batı Höyüğü 32, 72, 74, 76, -80, 85, 93
Battambang 167, 168
Bayon 200-202, 281
Beth Severy-Hoven 278
Birger heykelciği 228
Buda 164, 192, 201, 208, 210
Budizm 155, 167, 168, 179, 201, 207, 208
büyük höyük 221

C

Cahokia 9, 21, 22, 24, 25, 213, 219, 220-240, 242-246, 248-262, 264-269, 282, 283, 284
Calidia Nominanta 146
Caligula 106
Carlos Tornero 38
Carolyn Nakamura 61, 273-275
Cezayir 98
Chenla İmparatorluğu 160, 163
Chola Krallığı 176
Christophe Pottier 178, 280
Christopher Parslow 102
Cicero 108, 109, 113

Claudius 106
Collinsville 21, 237
compluvium 109
Cumae 93, 144, 145, 147, 148
Çatalhöyük 9, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 27, 31-39, 41-52, 54-60, 62-87, 93, 94, 116, 136, 137, 140, 148, 158-160, 165, 169, 177, 183, 208, 219, 234, 235, 256, 258, 264-269
Çatalhöyük Kazı Evi 34
Çıngıraklıyılan Höyüğü 226
çiftçilik 16, 24, 33, 57, 63, 74, 164, 174, 181, 183, 185, 197, 199, 228, 229, 231, 259, 268
çiftlik arazileri 221, 257
Çiğdem Atakuman 49

D

Damian Evans 14, 161, 188, 195, 206, 279, 280
Dan Penny 204, 207, 279, 281, 282
David Correia 247, 283
David Wingrow 247, 283
değişim 40, 71, 72, 74, 79, 136, 168, 186, 198, 238, 245, 247, 248
demokratikleşme 245
Detroit 265
Dido 53-58, 61-70, 72, 74, 78, 81, 234, 274
din 61, 182, 201, 206, 208, 220
Doğu Höyüğü 31, 32, 34, 72, 74, 76, 77-80, 86
Domitian 20, 147
Domuztepe 85-87, 148, 226, 269
Duong Keo 197
Dünya Mirası Listesi 237

E

Ebusus 98
École française d'Extrême-Orient 178, 194
Edwardsville 231
Eileen Lustig 183, 197, 279, 280, 281
ekosistem 248
Elizabeth Watts 236, 283
Emerald 232
Emma Wink 241, 283
Endonezya 158
Eric Poehler 117, 140, 277
eşitlikçilik 78, 81
Étienne Aymonier 183
Eumachia 107, 108, 121
Eumachia Binası 107

F

felaket 115, 141, 143, 145, 146, 205, 247
Ferguson 262
Filipinler 158
Fransa 182, 193

G

Gazze 129
Genç Pliny 138, 139
George Catlin 282
George Coedès 182, 197
Gerald Vizenor 261
Giulia Felice 101
Giuseppe Fiorelli 140
Göbekli Tepe 46-48, 50
Guy D. Middleton 247
Güneydoğu Asya 16, 39, 158-160, 167, 168, 171, 182, 194, 197, 208, 235

Güney Hindistan 176
Güney Pasifik Adaları 159

H

Hanoi 194
Hariharalaya 166
Henrik Mouritsen 113, 125, 277
Henri Mouhot 16, 193, 281
Henry Purcell 53
Herculaneum 102, 108, 109, 114, 130, 138, 139, 141, 143, 145, 277
Herkül 107
heterarşi 250
Hıristiyan 130
Hidatsa 229, 231, 233
Hindistan 120, 167, 171, 176
Hindu imparatorluğu 167
Hinduizm 167, 168, 179, 200
Hint Okyanusu 171
hiyerarşi 114, 149

I

Ian Hodder 35, 68, 71, 177, 256, 273, 274, 275
Ian Kuijt 79, 276
Illinois 21, 217, 219, 221, 225, 231, 232, 237, 252, 282
Isadorus 130
iklim 17, 20, 25, 74-77, 85, 157, 195, 204, 205, 206, 264, 266,-269
İsis 95, 96,-99, 105, 123, 145
İspanya 98, 102, 142
İstanbul 2, 5, 22, 43, 55, 94

J

Jane Jacobs 59
Janet Carston 50, 274
Janine Krippner 142
Japon 194
Jared Diamond 246, 247, 258, 283
Jayatataka 202
Jayavarman 163, 166-168, 172, 186, 195, 196-201, 203, 281
jeomorfoloji 160, 161, 188
Joseph A. Tainter 84
Julia Felix 99, 100, 101, 103, 105, 107, 112, 116, 126, 133, 149
Julian Kanunları 104, 105

K

kafatasları 18, 47, 48, 61
kalıntılar 56,85, 115, 219
Kamboçya 13, 16, 155, 157, 160, 166, 168, 171, 182, 193, 194, 200, 207, 210
Kamilla Pawłowska 274
Karadağ Prensinin Evi 107
Kartaca 98, 142, 148
Kenneth Hall 176
Kentleşme 159
Keşişler Höyüğü 21, 217, 218, 222, 225, 226, 228, 230, 231, 233, 236, 237, 238, 243, 244, 250, 251, 253, 255, 262
khñum 173-180, 183-192, 196-198, 206, 222
Kızıl Boynuz 252, 259
Kızıl Taraça 86
Kimer 191
Klasik Cahokia 243
Klaus Schmidt 47

Kmer 13-16, 155-158, 162, 164, 166, 168-171, 173-176, 178, 180-186, 190, 194, 197-201, 203, 206, 207, 209-212
Kmer-Çam savaşı 199
Kmerler 15, 157
Koh Ker 196-199, 205, 280, 281
Kompong Svay 190, 280
Konya 31, 32, 70, 72, 73, 75, 85, 140, 208, 265
Konya Ovası 32, 70, 72, 73, 75, 85, 140, 208, 265
kozmoloji 88
Kuk Bataklığı 159
Kulen 164, 166, 180, 190, 204, 207
Kulen Dağları 164, 166, 180, 190, 204
Kunthea Chhom 197, 280, 281
kuraklık 15, 16, 18, 33, 75, 77, 204, 205, 258, 266
"Kuş Adam" 252
Kuzey Afrika 96, 99, 117, 142

L

Lane Fargher 244
Laos 16, 196, 203, 281
Laurentide Buz Tabakası 75
Leiden Üniversitesi 118
Le Page du Pratz 231
Lewis Mumford 59
liberti 111, 113, 114, 118, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 145, 146, 147, 148, 198, 235
Lidar 161, 164, 190, 191, 206
Lisa Hughes 105
Lizzie Wade 283
Los Angeles 5, 168, 266, 274, 275
Louisiana 21, 217, 221, 223
Lucius Cornelius Sulla 95
L. Vettius Sabinus 146
Lynn Meskell 41, 60, 273, 275

M

Mahayana 207, 208
Marc Verhoeven 43
Maria Saña 38
Marion Benz 46, 274
Martin Polkinghorn 207
Matthew Desmond 174, 279
Max Planck Enstitüsü 158
Mebon Tapınağı 13
Mefitis 95
mega köy 78
Mekong Nehri 176
Meksika 244, 247, 248, 249
Melissa Baltus 21, 236
Melvin L. Fowler 250
merkezî inanç sistemi 258
Meru Dağı 191
mezar höyükleri 253, 260
Mısır 16, 96, 98, 148, 221
Miami Üniversitesi 145
Michael Anderson 109
Michael Kolb 257
Miguel Molist 38
Miko Flohr 118, 277
Mimari 80, 164
Miriam Stark 166, 175, 201, 279, 282
Missouri 21, 259, 284
Monica Smith 179, 276, 280
Mozaik Sütunlar Evi 109, 112, 116, 118
Muson 177

N

Napoli 20, 93, 95-97, 102, 110, 114, 115, 130, 134, 138, 143, 144-146, 148
Natalie Mueller 229
Natchez 231
National Geographic 161, 276
Neolitik 38,-40, 51, 52, 54,-56, 66, 73, 82, 83, 87, 222, 265
Neron 101, 105, 106, 115, 120
Nocera 101, 122
Noel Hidalgo Tan 208
Norman Yoffee 246, 275, 279, 282

O

Oaxaca 244
Ofer Bar-Yosef 52, 76, 276
Ohio 221, 259
Olga Koloski-Ostrow 135, 278
Omphale 107, 108
Ortadoğu 39, 48, 59, 117, 119
Osage 258, 259, 284
Ostia 115, 145
Ölüm 83, 85, 86, 87, 148, 226
Ölüm Çukuru 83, 85-87, 148, 226

P

Paelestra 100
Pascal Flohr 76, 276
Paskalya Adası 246, 247
Patricia McAnany 246, 275
Patrick Roberts 158, 279
Peter Biehl 52
Peter J. Wilson 43
Phnom Penh 16, 155, 197, 206, 209, 211, 212
pleistosen 166
Polinezya 246
Pol Pot 210, 212
Pompeii 9, 19, 20, 24, 25, 89, 93, 94, 95, 96, 97-103, 105-111, 113,-127, 129-132, 134-150, 160, 165, 219, 222, 223, 235, 264, 265-269, 276-278
Portekiz 53, 142
Pozzuoli 145
Pön imparatorluğu 98
Prasat Thom 196
Preah Khan 190, 191, 280
Preah Vihear 210, 212
Priapus 127, 130, 145
Puteoli 93, 145, 147, 148

R

Rana Özbal 41, 65
Rebecca Roanhorse 260
Roma İmparatorluğu 94, 98, 108, 137, 141, 198
Rongea Nehri 196
Rosemary Joyce 62, 81, 84, 275
Ruth Tringham 53, 74, 274, 275

S

Salem 226
Sambor Prei Kuk 160-164, 166
Samnite 110, 277
Sandra Joshel 126
San Francisco 53, 109, 124, 263-265, 277
Sanskritçe 176, 181, 182, 185
Santiago X 260, 261, 284

Sarah Baires 21, 236
Sarah Levin-Richardson 131, 278
Sarno Kapısı 100
Saskia Sassen 180, 280
Saveros Pou 182
seks işçileri 131
Sınıf 127
Siem Reap 165, 172, 177, 202, 209
Singapur 158
Siouan 219, 229, 252, 258, 259, 282
"siyah içecek" 224
Solomon Hsiang 205
Sophie Moore 72, 275
Spiro Kostof 164, 279
Spurius 100
Stabian 96
Steven Ellis 117, 277
Steven Tuck 145
St. Louis 21, 22, 217, 222, 237, 249, 254, 262
Stuart Campbell 85, 276
Suetonius 145
Sulpicii 146, 147, 148, 149
Suryavarman 13, 15, 176, 177, 178, 180, 183, 187, 188, 190-192, 194, 197, 199, 200, 210
Şiva 163, 164

T

Tapınak 174, 184, 187, 189, 208
Ta Prohm 155
Tayland Ayutthaya 206
Tayland Körfezi 171
Tegan Hall 207, 281
Teotihuacan 248
Terentius Neo 126, 129
Terentius Neo'nun Evi 126
The Stagger Inn 231
Ticaret 156
Tim Pauketat 221, 232
Tiro 113
Titus 19, 20, 141-145, 147
Tlaxcallan 245, 248
Tom Emerson 252
Tonle Sap Gölü 155, 165, 166
Tragedya Yazarının Evi 99, 126
Türkiye 17, 31, 53, 60, 108, 226, 265

U

Ummidia Quadratilla 107
UNESCO 237
Uruk 84
Utica 142

V

Venüs 95, 115, 145, 147
Venüs Tapınağı 115
Veri arkeolojisi 123
Vespasian 141
Vettii Evi 127, 130
Vezüv Dağı 93, 95, 108
V. Gordon Childe 38, 83, 282
VII. Charles 93, 102
Via Consolare 108, 109, 111, 112, 277
Via dell'Abbondanza 9, 93, 100-102, 112, 118, 119, 122,-124, 127, 131, 149, 276
Via Nocera 122
Via Stabia 127
Via Stabiana 96, 99, 100, 119, 126, 127
Vietnam 16, 176, 199, 203

Vişnu 14, 163, 169, 170
Vulcan 145, 147

W

Wat Phu 196
Wendy Matthews 63, 275
William Cronon 84, 233, 276
Will Nolan 241
Woodhenge 218, 244
Woodland 221, 255, 256, 259

Y

Yazıt 197
Yeni Cahokia 260

Z

Zhou Daguan 156, 171, 181, 203,279

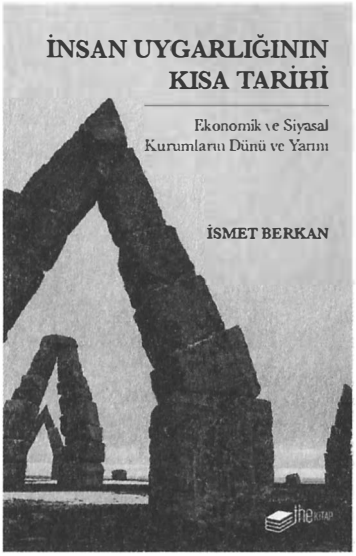

DÜNYANIN ETRAFINDA, 72 BİN KİLOMETRELİK VE 7 AY SÜRECEK BİR YOLCULUĞA DAVETLİSİNİZ!

Hint asıllı İngiliz gazeteci Monisha Rajesh 80 tren yolculuğuyla dünyanın çevresini dolaşacağını söylediğinde kimse yapabileceğine inanmamıştı. Ancak nişanlısı Jem ile sırt çantalarını toplayıp Londra'dan bilinmeze doğru yola çıkmaları çok uzun sürmedi. Rusya'dan Moğolistan'a, Çin'den Vietnam'a, Kuzey Kore'den Malezya'ya ve çok daha ötesine uzanan çılgın bir maceraya atıldılar.

Bu maceraya büyüleyici manzaralar, sıra dışı coğrafyalar, istasyonlarda tanışılan çeşit çeşit insanla kurulan dostluklar ve paylaşılan hikâyeler eşlik ediyor. Dünya vatandaşı olmanın ne anlama geldiğini yansıtan bu kitap; hayat, tarih ve kültür hakkında canlı bir anlatım sunuyor. Rajesh'in sürükleyici sayfalarında dolaşırken hem yeni dünyalar keşfedecek hem de çok eğleneceksiniz.

TRENIMIZ KALKMAK ÜZERE, LÜTFEN YERLERINIZI ALINIZ!

"Baba liberal ekonomi politikası uygulanmasına karar verildi ne demek?"

Soruyu yıllar önce liseye geçiş sınavına hazırlanırken İnkılâp Tarihi dersi çalışan oğlum sordu. İzmir İktisat Kongresi'yle ilgili pasajda böyle bir cümle okumuş, merak etmişti.

Bizim ders kitaplarımız hep böyle. Bilgiyi bir tarihi bağlamla birlikte öğrenciye aktarmak yerine test şeklindeki sınavda doğru seçeneği işaretleyeceği bir hap halinde vermeyi tercih ediyor.

Tam da bu yüzden çoğumuz okulda öğrendiklerimizi zaman içinde unutuyoruz, bir sürüsünü de hayat içinde yeni baştan öğrenmek zorunda kalıyoruz.

Oğlumun liberal ekonomi sorusu aklımdan bütün bunların geçmesine neden oldu ve ona dönüp, "Keşke," dedim, "Böyle temel kavramları anlatan, onların kökenlerinden söz eden kitaplar olsa..."

Hemen oturduk internet üzerinden aramaya başladık, hayır bulamadık. Türkçede bulamadığımız kitabı belki İngilizcede bulabilirdik... Onu da aradık, yine bulamadık. Oğlum, "E baba sen yazsana," dedi. İlk tepkim "Hayır," demek oldu, "Ben kimim ki böyle bir şey yazayım."

Fakat fikir de düştü aklıma bir kere. Birkaç hafta sonra kendimi elinizde tuttuğunuz bu kitabı tasarlarken buldum.

Bu kitabın benim için çıkış noktası belki oğlumun ortaokulun son sınıfındayken bana sorduğu bir soru oldu ama belli bir yaş sınırı düşünülerek de yazılmadı. Yazarken gözümün önünde belli bir yaş grubu değil, belli bir ilgi grubu vardı, bilgi edinmeyi seven, bildiği şeyleri bile yeniden öğrenmeye çalışmaktan kaçınmayan insanlar yani.

Artık kitap benden çıktı. Bundan sonrası size ait.

İsmet Berkan

Dört Kayıp Şehir, unutulmuş geçmişe bir yolculuktur.

Ünlü gazeteci Annalee Newitz, *Dört Kayıp Şehir – Kentsel Çağın Gizli Tarihi* kitabında, okurları kent yaşamının gizemli tarihine doğru eğlenceli bir maceraya çıkarıyor. Newitz, dünyanın dört bir yanındaki araştırmalarının sonucunda, her biri çok yönlü bir medeniyetin merkezi olan dört antik kentin yükselişini ve çöküşünü anlatıyor: Anadolu topraklarının gizemli kenti Çatalhöyük, İtalya'nın güney kıyısındaki Pompeii, Kamboçya'daki Orta Çağ megakenti Angkor ile Mississippi Nehri'nin yanında yer alan yerli metropol Cahokia.

Newitz; Çatalhöyük, Pompeii, Angkor ve Cahokia'da yapılan son araştırmaları yerinde inceleyip bu antik yerleşimlerin sonunu getiren çevresel değişiklikler ile siyasi kargaşanın bir resmini çiziyor. Şehir planlamasının erken dönem gelişiminin izini süren yazar, aynı zamanda bizi bu şehirleri inşa eden ve binlerce yıllık eserleri meydana getiren çoğu zaman isimsiz işçilerle -köleler, kadınlar, göçmenler ve el işçileri- tanıştırıyor.

"Medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü üzerine şaşırtıcı ve enerji verici bir düşünce…"
Financial Times

"Kitap, artık var olmayan yerler için bir seyahat rehberi işlevi görüyor..."
New York Times

Bu kitaba ve web sitemize özel tüm indirimlere ek **%25** indirim kazanma fırsatı için hediye kodunuz: **689D492CCE**

thekitap

thekitapyayinlari.com | thekitapyayinlari | thekitapyayin

ISBN: 978-625-6611-46-7